

2

Sociologický časopis

Ročník 32 (1996)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bútor, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šandorová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehliková, *výkonná redaktorka*, Stephanie Howard, *redaktorka anglických textů*, Jiří Voženilek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti zajišťuje Ji-PE, Burdova 1227, 198 00 Praha 9, tel./fax (02) 86 45 95. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 36 Kč, roční předplatné 144 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích *Institute of Scientific Information (ISI)*, USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

<i>Ulrich Beck: Nalézání politična</i>	131
<i>Miloš Havelka, Karel Müller: Procesy transformace a teorie modernizace</i>	143
<i>Denis O'Sullivan: Kulturní cizinci a rekonstrukce školství</i>	159
<i>Ladislav Rabušic, Petr Mareš: Je česká společnost anomická?</i>	175

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

<i>Jiří Šubrt: Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody</i>	189
---	-----

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Hynek Jeřábek: Hadley Cantril a Robert K. Merton – dva výzkumy mimořádného působení rozhlasového vysílání: „Invasion from Mars“ a „War Bond Drive“</i> ..	199
--	-----

DISKUSE

<i>Mosty, propasti a jedno řemeslo (Jan Řehák)</i>	213
<i>Nastavit kritické zrcadlo (Antonín Rašek)</i>	217
<i>Také sociologie má svůj trh (Jiří Večerník)</i>	220

RECENZE

<i>J. Keller: Dvanáct omylů sociologie (S. Hubík)</i>	223
<i>L. Rabušic: Česká společnost stárne (J. Rychtaříková)</i>	226
<i>M. Otáhal: Opozice, moc, společnost 1969-1989 (J. Dobeš)</i>	228
<i>Sborník prací filosofické fakulty brněnské university G 36; E. Urbánek (ed.): Proměny současné sociologie (M. Petrusek)</i>	233
<i>K. Kaser: Hirten, Kämpfer, Stammeshelden: Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats (J. van Leeuwen-Turnovcová)</i>	235
<i>E. Davidová: Cesty Romů – Romano drom 1945-1990 (V. Srb)</i>	239

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Modernizace v pojetí Ulricha Becka (J. Vlácil)</i>	243
<i>Změny v pohraničí (V. Houžvička)</i>	243
<i>Slezská univerzita v Opavě (B. Koukola, J. Kapr)</i>	246

ANOTACE

<i>Česká sociologická literatura poslední doby (M. Petrusek)</i>	249
--	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Nalézání politična^{*}

ULRICH BECK^{**}

Ludwig-Maximilian-Universität, Mnichov, SRN

The Invention of the Political

Abstract: The article, originally delivered as a lecture, presents the Renaissance concept of the political in relation to German society of the 90s. The author develops his theoretical notion on the basis of the ideological irony that the West came to an end with the East. Germany as such no longer exists. The Germans live in the Phantoms' Republic. With this in mind, the author elaborates the concepts of reflexive modernity, postmodernity, antimodernity, reflexive democracy and the politicisation of society as a result of the ecological crisis.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 2: 131-141)

V archivech Kremlu se našel dopis Josefa Stalina na rozloučenou. Stojí tam: „Soudruzi, mějte důvěru! Měl-li by – oproti očekávání – ne kapitalismus, nýbrž komunismus zahynout na vlastní rozpory, potom rozpusťte Sovětský svaz, sjednoťte Německo a zajistěte vstup Moskvy do NATO. Z tohoto úderu se Západ nikdy nevzpamatuje.“ Jistě jde o jednu z legend, a to takových, při nichž nás přejde smích, protože se ve skutečném kabaretu dějin právě odehrává. Již Montesquieu řekl: „Instituce zanikají na svá vítězství.“ Pozvolna začíná být jasná dialektická ironie, že s Východem zanikl zároveň Západ.

Německo již neexistuje. My Němci žijeme v republice přízraků. Jako někdo dál sahá svou rukou poté, co o ni přišel, i my mluvíme a jednáme v řeči a světě přízraků reálné již neexistujícího Západu. Již neexistuje žádný evropský systém bezpečnosti, žádná politika rovnováhy nebo odstrašování, žádný první nebo třetí svět (už proto, že ten druhý dál neexistuje), již není NATO ani Spolková republika Německo.

Jsou jen fikce stejných jmen, útvary z otázek, obrovské politické vakuum, snaživě zahalené a držící pohromadě lesklým lakem vítězství. Jak bude naplněno, je od dob recese a krize sjednocení ústředním konfliktem v Evropě.

Toto vakuum je zahaleno falešným sebevědomím. Mnozí se stahují do sebe jako ježci, pohodlně se usazují a mumlají růžence postmoderny – konec politiky, konec dějin, nesmyslné, příliš pozdě –, zatímco kolem nich z trosek východo-západního pořádku politično znovu propuká.

Renesance politična vzniká ze dvou vzájemně se překrývajících hnutí: s rozpadem Východu se v lesku triumfu roztržily také zásady západní politiky v hromadu střepin. To je zase předpoklad pro to, že téměř ve všech oblastech politiky mohou být nově nalezeny koordináty, slabiny srovnány a vyrovnány. Obojí, rozpad starých zásad stejně jako

^{*}) Text je překladem přednášky, již prof. Beck proslavil v Goethe-Institutu a v Sociologickém ústavu AV ČR v Praze na sympoziu *Objevení politična – K teorii reflexivní demokracie*, pořádaném 22. a 23. 6. 1995.

^{**}) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Dr. Ulrich Beck, Lehrstuhl für Soziologie der Ludwig-Maximilian-Universität, Konradstraße 23, München, BRD, fax + 49 89 218 029 22.

jejich nová formulace, nové zformování politična probíhá v Německu (jinak než v Itálii) – ještě za zásadami stability a kontinuity. (Příklad Bundeswehru, NATO.)

Druhé hnutí je to, co mám na mysli „reflexivní modernizací“. Moderna je „reflexivní“, to znamená: moderna rozkládá své vlastní průmyslově společenské základy, premisy, články víry. Vznikající druhá, nelineární moderna vykazuje odpovídající rysy: je antiesencialistická a antidualistická. Odčarovává, ztrácí svá podstatná zdůvodnění: jako skutečnost a pravdu, ale také jednoznačné kulturní identity a ruší takové ji nesoucí protějšky jako přírodu a společnost, kapitalismus a socialismus, modernu a tradici, práci a nepráci.

Moderní společnosti mezitím samy přinášejí životní problémy, pro něž musí přibrat řešení. Modernizace pohřbívá – a mění – rámcové podmínky společenské modernizace („reflexivní modernizace“). Po jednom a půl století průmyslové společnosti se znovu vrací do centra moderny to, co mělo být jejím prostřednictvím překonáno a odstraněno – životní rizika z nevědomosti a sociálních nejistot.

Kdo má pro současnost vysvětlení, je podezřelý. Prožíváme dobu provokující téměř k potlačení myšlení. Mým pokusem o odpověď na tyto provokace je rozlišení mezi prvním a druhým, mezi jednoduchou a reflexivní modernou. Tomu odpovídajíc, Evropa se stává místem sporů o základy a cíle moderny: představy jednoduché modernizace „Jen tak dále“ (*Weiter-So*) podle konceptu a receptu klasické průmyslové společnosti vstupují do konfliktu s pokusy o reflexivní modernizaci ve smyslu jakési racionalizace racionalizace. Tímto způsobem se sebekriticky otevírá také horizont moderních společností (a jejich sociologií) pro nastávající globální dialog kultur.

„Reflexivní modernizace“ je především heslem vytváření skupin – srovnatelné s dadaismem nebo expresionismem v umění, které málo předepisuje a stanoví, přesto však udává směr, stanovuje ohraničení. Společné rysy toho, co je proti něčemu (*des Dagegens*), se ukazují především v rozhodujícím obratu proti všem variantám automatické, záměrnému jednání odtažené, a tím nakonec apolitické „Jen tak dále modernizace“ (*Weiter-So-Modernisierung*) ve společnosti a v sociologii, i když ty mezi sebou nejvíce válčí (jak to dlouhý čas činily funkcionalismus a marxismus, byly obviněny z lenosti myslet a překonány). Modernizace, která se zastavuje před sebou sama, své premisy a společenské formy nepodřizuje zákonu rozkladu a zrušení (*Auf- und Ablösungsgesetz*), není modernizací. Tyto *lineární* modernizační teorie, které absolutizují sebe sama a odmítají své sebepoužití i seberelativizaci, očekává osud, který nabídne modernu všemu, co najde a přes co se převálí: tyto teorie zastarají, ztuhnou, stanou se ideologickým reliktem svého vlastního nároku. Perspektiva reflexivní moderny klade oproti otázce, co se ruší, zajisté otázku po tom, co vzniká.

Druhé vymezení se týká myšlenkových rituálů postmoderny. Mnohé jejich teorie jsou vzrušující až podněcující. To platí zcela také pro teorii modernizované moderny. Tu její teoretici promýšlejí zároveň s jejími procesy, nebo dokonce (často nedobrovolně) předjímají. Většina zapadne do písku libovolnosti, na níž se moderní průmyslové demokracie ovšem vidí být postaveny. Vždy však určuje tento protiklad způsob pojetí: postmoderna odvolává to, co teorie reflexivní moderny připomíná: nárok na objasnění, i když je nasměrován právě sám proti sobě.

Snad je ohraničení jasnější v případě antimodernistů, kteří nyní zase všude provokativně zdvihají své hlasy. Teorie reflexivní modernizace rozvíjejí takovou kritiku průmyslové moderny, která jde veskrze k podstatnému. Přesněji: provádějí dodatečně

sebekritiku, a to veřejně ve vzájemné výměně např. sociálních hnutí a institucionalizované politiky. Do té míry není její kritika zaměřena na odmítnutí, nýbrž na další rozvoj moderny, její otevření výzvám světa globální stejnorodosti, který ztratil jistotu svých základů i protikladů. Teorie reflexivní modernizace zkoušejí pomocí tvorby pojmů a teorií, školených v myšlence radikalizace moderny, zachytit a pochopit to divoce nově na vykojené skutečnosti. Potud existuje málo společného s kontramodernizací, která se snaží točit kolem moderny nazpátek, nezávisle na táboru, ke kterému patří. Teorie reflexivní modernizace nejsou nostalgické. Jsou prostoupeny věděním, že budoucnost nemůže být chápána ani udržována v pojmovém rámci minulosti.

V zápase reflexivních modernizačních teorií se projevuje zcela avantgardní nárok: institucionalizovaná nuda rutiny jak ve vědě, tak v politice má být nalomena a prolomena v sebekonfrontaci moderny, uložené v modelu nacionálně státně kapitalistické demokratické průmyslové společnosti, s jejími vlastními zdroji, nároky a vlastnoručně zhotovenými výzvami. Osnován je zde také boj proti premisám ve vlastní hlavě.

„Uvnitř Západu,“ píše Gottfried Benn ve známém Berlínském dopise roku 1948, „diskutuje již čtyři desetiletí táž skupina hlav o téže skupině problémů s touž skupinou argumentů za pomoci týchž příčinných a podmínkových vět a dospěje nakonec ke shodné skupině rádoby výsledků, kterou nazývá syntézou, anebo k žádným výsledkům, což pak nazývá krizí – to celé působí již trochu obehnaně, jako osvědčené libreto, strnule a scholasticky, jako klišé z kulisy a prachu“ [Benn 1986: 45].

Teorie reflexivní modernizace zkoušejí z těchto myšlenkových kulis uniknout a povznést to vyloučené třetí do vědomí: prostor pro politické reformy, dokonce pro reformaci západní, jen zdánlivě věčné symbiózy kapitalismu a demokracie, musí být vůbec nejdříve otevřen mocí pojmu. Musíme se učit vidět, že fatalismy, které ovládají naše myšlení, jsou antikvované a neodolávají zkoušce rozhodující sebekonfrontace moderny.

Nechť západní kultury vůči důsledkům její vlastní dynamiky je stará a dává od sedmdesátých let veřejnému vědomí globality výzev novou dramatickostí, snad dokonce dominanci. Teorie reflexivní modernizace přijímá a bere vážně vědomí. Ona je dokonce rozhodujícím pokusem sama učinit tuto výzvu vnitřním konstrukčním principem, kompasem, historickým kritériem platnosti společenských teorií a společenských výzkumů. Reflexivní modernizace je pokusem znovu nalézt jazyk, a tím i schopnost jednat, znovu-nabýt skutečnost s ohledem na různé podoby vývoje, které jsou na jedné straně důsledky modernizačních projevů, na druhé straně zevnitř fundamentálně zpochybňují pojmy a recepty klasické průmyslové společnosti; ne prostřednictvím krize, rozpadem, revolucí nebo spiknutím, nýbrž zpětným působením úplně obyčejného „pokroku“ na jeho vlastní základy.

„Reflexivní modernizace“ – to má znamenat: *Sebetransformace* průmyslové společnosti (což není identické se sebereflexí této sebetransformace), rozpuštění a odstranění jejich dichotomií, základních samozřejmostí, a dokonce její antropologie; tedy – změna společenských základů průmyslově společenské modernizace prostřednictvím průmyslově společenské modernizace.

Tato koncepce má být konkretizována na dvou tématech: 1) reflexivní demokracie a 2) politizace společnosti prostřednictvím ekologické krize.

I. Demokracie se stává reflexivní

Základy demokracie jako předpoklad demokratizačních procesů samy unikají změnám. Jsou fiktivně pojímány tak, jako by byly věčné. Jejich historický charakter, co se týká jejího vzniku, je podle potřeby svátečně připomínán v zakladatelském mýtu „občanské revoluce“, avšak neudrzuje se ve smyslu tvořitelné budoucnosti, otevřené revizím a reformacím. To má svůj dobrý důvod: parlamentární systém pravidel hry je odpovědí na všechny pomíjivosti, které moderna přináší světu. Všechna jistota tradic, hodnot a vědecké pravdy se rozplývá a je nahrazována postupy, metodami, způsoby hlasování, které by měly příslušná rozhodnutí učinit závaznými. Zdá se, že propast lze překrýt jen v tom případě, jestliže jsou tyto postupy samy myšleny, pojednány a projednány jako něco pomíjivého a utvořitelného. V každém případě tak dlouho, dokud zůstává nejasným, prostřednictvím kterých pravidel jsou doplňována nebo nahrazována demokratická pravidla hry, a která pravidla mají vlastně tuto transformaci pravidel řídit (se všemi otázkami po tom co, jak, kdo, které jsou tímto rozvířeny). Přesto musíme konstatovat, že se právě něco takového vlastně stále děje. Příklady se proměnily v legendy; je jen třeba je několika málo pojmy vyvolat z paměti.

K základnímu chráněnému inventáři moderních demokracií patří rozlišování mezi veřejnou a soukromou sférou. Přesně toto rozlišování je se vznikem ženského hnutí pochybné, protože za zdmi soukromé a veřejné sféry zůstávají právě neustále problematické situace žen neviditelné a neřešitelné. Politizace soukromého slouží ve starém myšlenkovém schématu jako hororové představení, neboť na pozadí neodsunutelně zamýšlených premis musí být pojímána jako státní politizace, stranická politizace, to znamená jako politizace shora a zvnějšku, zatímco zvláštní kvalita sebpolitizace soukromého, které ztrácí jistoty svých průmyslově společenských sociálních forem (třídní kultury, malé rodiny, semknuté – pevně spojené, prohloubené komplementární role mužů a žen, rodičů a dětí), padne do oka vždy jako nedostatková, kulturně pesimistická, jako ztráta a rozpad (*Auflösung*), ne však jako začátek a průlom do nové kapitoly moderny.

Druhý příklad

Demokracie industriální společnosti spočívá na dvojité fikci, že průmyslově technologická rozhodnutí nemohou buď existovat vůbec, anebo nemohou být zásadnější než všechna rozhodnutí, která jsou rozebírána v parlamentu, a tak dialekticky negovat a změnit základy společenského soužití a spolupůsobení: v důsledku toho nevyžadují také zvláštní veřejnou výpověď a hlasování; jsou spíše realizovány spěšným postupem hospodářství, orientovaného na neomezený růst, a politiky. Dále je politické ospravedlnění technokracie (podobně jako všechna demokratická politika) vázáno na revidovatelnost rozhodnutí. Výměna vlády je podle politických věd operativní ústřední kritérium, které podstatně ukazuje na demokratickou kvalitu. Revidovatelnost – „změna vlády“ – je však právě v posloupnosti trvalých technologických změn, které jsou v posledních dvou desetiletích vystaveny veřejným obviněním prostřednictvím sociálních hnutí (antiatomová, ekologická, kritizující genové a humánní technologie), buď vyloučena, nebo – jak je zřejmé v případě atomových energetických a zbrojních technologií – spojena s těžko překonatelnými obtížemi. Ve skutečnosti jsou zde vlastně prostřednictvím centrální ideologie hospodářského růstu a s požeňáním takové politiky, zapřísahající jistotu a pořádek, trvale posilovány předvídatelné i nepředvídatelné následky, které jsou pro budoucí, z rozhodovacího procesu vyloučené generace, ireverzibilně zavazující, a za něž nikdo nemůže ručit.

Zatímco se tato tzv. nová sociální hnutí zaměřují na rozšíření demokracie, konečnou tedy na její demokratizaci, nezůstává požadavek po změně základů omezen na toto politické spektrum, nýbrž je denně předkládán a realizován také jejich protihráči jako oddemokratizování demokracie. Již tady se stává zřejmým, co platí obecně: reflexivní modernizace není žádná jednosměrná politická ulice. To, co se zde dostává do pohybu, může být používáno všemi politickými směry a mobilizováno pro všechny možné účely. Tak získává ve všech exzápadních společnostech na významu „politika silného státu“ (Heribert Prantl).

„Žádný den nepřešel v roce 1994 bez volání po nových zákonech. Žádný den bez stížnosti na ochablé právo. Pravicoví politikové Unie a SPD se chovali, jako by byl stát hadrem. Budili dojem, jako by hlavním rysem svobodného právního státu byla zbabělost před kriminálním nepřítelem“ [Prantl 1994: 8]. „Slovo ‚organizovaná kriminalita‘ je používáno jako univerzální klíč, který všechno odemyká – každé tabu, každé základní právo. Právní systém ochrany, vybudovaný v posledních 45 letech, je podříván. Nejen v trestním právu, také ve správním právu jsou požadovány ‚toleranční prostory bez soudů‘.“ Prantl označuje jako příklady „velký odposlechový útok“, který má policii v případě podezření umožnit ve vlastní režii napojit se a odposlouchat telefonní linky, a stejně tak Zákon o potírání zločinu (*Verbrechensbekämpfungsgesetz*). Ruší striktní oddělení policie a tajné služby, které demokracii Spolkové republiky zatím slouží jako základ. Trestní právo, policejní právo a právo tajných služeb, které byly doposud různě upravovány, se začínají rozpouštět v jednotném právu vnitřní bezpečnosti.

To znamená: fólie vnímání a jednání rizikové společnosti jsou přenášeny na „liberálně státní rizika civilizace“ (Ronald Hitzler). Místo technicko-ekologických nebezpečí obsazuje zevšeobecněné podezření z anomie. Tímto způsobem jsou státoprávní základy liberální demokracie dány všanc, nově projednávány. „Politikou je přitom rozvíjet nový stát: v bezpečnostním státě roku 2000 už snad nepůjde o to pronásledovat trestné činy a předcházet konkrétním nebezpečím, nýbrž zamezovat již myslitelným rizikům. V tomto státě bude potom každý jednotlivý občan považován za rizikový faktor a bude s ním i tak jednáno. Takový stát, který se chápe jako organizace zabraňující riziku, bude obyvatelstvu ponechávat stále méně svobod. Strach před kriminalitou, stejně jako před uprchlíky ospravedlňuje státní opatření všeho druhu, jen když přislíbí více bezpečnosti. Lidé v takovém státě se budou nejprve domnívat, že jsou v bezpečí v dobře hlídaném prázdninovém klubu – a příliš pozdě zpozorují, že se jedná o noblesní vězení. Druh ‚smyslu pro pospolitost‘ (*Gemeinsinn*), jak ho nově vyžaduje konzervativní politika, tam zapadá: má v úmyslu zřít se individuality a práv jednotlivce.“

Třetí příklad: Obecný smysl a obecní blaho

Tyto předpoklady západní demokracie a jejich zpochybňování se stanou vědomými také tam, kde je jasné, že produkování společenského konsensu závisí na tradovaných formách solidarity – sociálně morálním prostředí, stavovských a třídních strukturách, rodinných formách, regionálních a národních etnických tradicích, stejně jako na síle víry náboženských tradic –, které jsou v procesu další modernizace oslabovány a pohlcovány. Na jejich místo nastupují útrapy „hledání“ toho společného a smyslu pro pospolitost, a to cestou rozmanitosti a rozporů mezi situacemi a tématy, jak se střídají v (sebe)interpretacích individuů.

Když se tyto formy přímého a nepřímého sebedotazování chápou jako jevové formy reflexivní modernizace, potom je možné s ohledem na instituce a procedury politických rozhodnutí v úzkém smyslu říci: *demokracie bude reflexivní*, i když ne právě jako myšlenkový experiment v laboratoři nad psacím stolem, nýbrž jako reálný experiment v přinejmenším těžce vymezitelné i obtížně odhadnutelné, a potud nejvýše zpolitizované praxi na téměř všech polích společenského jednání.

Co by zde mohlo být znázorněno z dílčích hledisek a heslovitě, dá se lehce zevšeobecnit: jedná-li se o odbourání nebo přestavbu sociálního státu (takže také o centrálnost nebo ztrátu centrálního postavení výdělečné práce), nebo o to, jak dalece se stala iluzorní národní suverenita vzhledem k světově hospodářským a bezpečnostně militaristickým propojením jednotlivých národních států, takže se arény demokratického utváření rozhodnutí a skutečné závislosti, sotva ještě přemostitelné, rozpadají – u všech otázek tohoto druhu je problémový horizont demokracie, která se stala reflexivní, ve hře. Nezávisle na tom, zda je to žádoucí a vítané, zda se to považuje za pokrokové nebo katastrofální, dostal se západní svět do fáze reflexivity, základy demokracie jsou prověřovány, a tak uvedeny do pohybu.

Přitom lze rozlišit dva směry: za prvé *vertikální* (nebo *intenzivní*), za druhé *horizontální* (nebo *extenzivní*). Ve vertikální dimenzi jde o to, aby se tématem staly nejen jednotlivé demokratické instituce (politické strany, parlament, vláda, vztah mezi právem a politikou, tzn. kompetence ústavního soudu...), nýbrž i samotné principy demokracie. Ty jsou konfrontovány buď s výzvami reflexivně-moderních společností, na nichž se mají osvědčit (např. otázky zničení přírody, mezinárodních propojení, chudoby ve světovém měřítku, bezpečnosti v atomovém věku atd.), nebo také s jejich vlastními principy a nároky.

Moderní demokracie spočívá na axiomu autonomie (*Selbstherrschaft*) individuů: každý člověk je svým vlastním pánem a nikdo není pánem někoho druhého. V politické teorii a filozofii osvícenství byl tento princip nejen postulován a vysvětlen, zároveň zde však byl včas s žádoucí jasností formulován také základní problém, který z toho vyplývá, základní dilema všech demokratických teorií: jak má být pojat princip sebeurčení individuů, jak je možné shrnout masová individuální sebeurčení, aby se odtud mohlo vybudovat obecné bytí, společná vůle (která právě nemá být vůlí obecnou) a na tom zase stát se svými institucemi, instancemi a autoritami?

Nejméně dvě běžné odpovědi lze rozpoznat jako nedostatečné: jednak všechny modely negativní, *omezující* vůli státu a těch, kteří vládou, modely chránící občana před přehmaty vrchnostenské státní demokracie, byť i nakonec třeba osvícené (*aufgeklärt*). Ta totiž předpokládá to, co je nejprve – zdola nahoru – třeba legitimovat a zdůvodnit: stát, jeho autoritu, dokonalost moci a násilí.

Druhá varianta byla neméně důrazně kritizována a zamítnuta již Immanuelem Kantem: zdánlivě vhodný *princip většiny*: jednotlivce se musí podvolit kvantitativní převaze ostatních. Podřizování se jednotlivce působením většiny považuje Kant za „despotické“ – to právě vylučuje a na hlavu staví demokraticky požadované individuální sebeurčení. Existuje také diktatura zdola – diktatura většiny. Ta používá demokratický postup. Demokracie a totalitarismus se v žádném případě nevylučují, nýbrž se mohou doplňovat, posilovat. „Mezi třemi státními formami je demokracie, ve vlastním smyslu slova, nutně despotismus“, protože odůvodňuje exekutivní násilí, přičemž „všichni se dohodnou o jedinci a v případě potřeby také proti jedinci, který souhlasí, nebo je proti“,

takže „všichni, kteří nejsou všichni, přece rozhodují; což je rozpor obecné vůle se sebou samým/ou a se svobodou.“

Když se nás Němců ptají po vstupu do demokratického věku, nemůžeme se sice prokázat žádnou americkou nebo také anglickou revolucí, ale – díky Kantovi! – Immanuel Kantem. Naše revoluce dopadla filozoficky. Slyší na jméno „osvícenství“ a může být buď čtena, nebo rozežrána knihomoly. Nyní se však ukazuje, že náš pořádkotvůrce, filozofický „revolucionář“, náš zakladatel Kant, se před sto padesáti lety zcela jistě neopíral o naši spolkovou ústavu. Neboť demokracie většiny byla pro něj despotickejší z dvou důvodů:

Na jedné straně obecná vůle, kterou Rousseau tak velebil, je nutně vůlí „společnou“, protože neguje (*aufhebt*) autonomii individua. Na druhé straně se „všichni“ tak jako tak neúčastní nebo nemají účastnit rozhodovacího procesu; jde tedy o jistou formu *repräsentace*; pokud je přitom udělena plná moc, *bianco šek* na souhlas, nezůstane mimo *bianco šek* té politiky, která byla zbavena souhlasu. To je zase v rozporu se svobodou a sebeurčením jednotlivce, kterou propaguje demokracie.

Republikánská forma státu, kterou Kant staví oproti demokratické, nevychází naproti tomu např. z jednoty, vytvořené podle pravidel většiny, nýbrž z nezrušitelné *různorodosti*. Zde je normálním jevem nikoli konsensus, nýbrž *disensus*. Je to takřka jakýs konsensus, na němž musí být politická rozhodnutí založena a učiněna zároveň závaznými. Svoboda se měří svobodou nejen vyjádřit odlišné mínění, ale také je uplatnit.

Demokracie žije stále v nebezpečí, že budou přetíženy vlastními normativními premisami. „Neexistuje žádná jistota stálosti ústavního konsensu,“ říká Kielmansegg [1977: 121], „zdůvodňující dilema se může v každém momentě změnit z teoretického v praktický problém.“ Přesně to se děje v průběhu reflexivní modernizace, tzn. v procesu, jímž se demokracie stává reflexivní. Co Kielmansegg přednáší s podtónem soumraku demokracie, lze mít za cíl ve světoobčanském pojetí s odvoláním se na Immanuela Kanta a na další vývoj demokratické moderny v modernu republikánskou.

„Zreflexivnění demokracie“ lze vedle vertikální dimenze ilustrovat také na ploše. Demokracie byla až doposud zamýšlena jako *horizontálně ohraničená*. Suverenita individuí, která demokracii etablojí, je spojena se suverenitou a hranicemi národního státu, stejně jako je vymezena uvnitř této oblasti v užším politickém smyslu. Takto viděno připadne mnohým nejen nesrozumitelným, nýbrž zavrženíhodným a nebezpečným, aby se v jakémkoli smyslu mluvilo o „demokratizaci“ rodiny, třídního systému sociálních nerovností, hospodářství, průmyslové práce (nehledě na vědu). Tady stojí ve středu nápadná nemožnost omezit základní práva občana (citizen) v jejich platnosti na *jednu* oblast (asi politicko-státní). Mnohem častěji zde vzniká stav, že míra, v níž se dělník, žena, dítě, atd. stávají občanem (citizen), vyzařuje do *všech* oblastí a polí jednání, s následkem, že dojde k proměně společnosti. Reflexivní demokracie, chápána horizontálně, tedy znamená: kolize a syntézy logiky jednání, specifické pro jednotlivé oblasti, s demokratickým principem jsou nezbytné, pozorovatelné, rekonstruovatelné. Jsou to zároveň politicky klokotající reálné laboratoře, v nichž vznikají jiné moderny.

II. Ekologická krize a politizace společnosti

„Zase jsem pochopil ten velký humbuk s přírodou,“ píše velkoměstský fanatik Gottfried Benn. „Sníh, i když netaje, poskytuje sotva jazykové a emocionální motivy, jeho nepochybnou monotónnost je možné myšlenkově zcela vyřidit z vlastního bytu. Příroda je

prázdná, pustá; jen snobové v ní něco vidí, chudí šosáci, kteří si musí neustále vycházet na vzduch, např. lesy jsou zcela bez motivu, všechno pod 1500 m je překonáno, od té doby, co mohou uvidět a zažít Piz Palue za 1,- DM v kině. Utíkejte před přírodou, poškozují myšlenky a notoricky kazí styl. Příroda samozřejmě – femininum! Pořád se pomýšlí na odčerpání semene, na osouložení a unavení muže. Je vůbec příroda přirozená? Začne a nechá být, vytváří přírodě počátky a stejně tolik přerušení, obraty, nezmary, rozpory, záblesk, nesmyslná smrt, pokusy, hry, zdánlivosti – školní příklad proti! Ke všemu je ještě neobyčejně obtížná, shora dolů; stoupání, která se znovu zdvíhají, výhledy do dál, které se zase rozmazou, vyhlídky, o nichž se dříve nevědělo a které se zase zapomenou, krátce – nesmysl.“

Co znamená vlastně zdánlivě úplně přirozené slovo „příroda“? Venkovský život 50. let (jak se dnes v pohledu zpátky jeví nebo co představoval pro ty, kdo na venkově žili nebo kdo o venkovském životě snili nebo kohokoli)? Osamělost v horách, ještě před tím, než existovala kniha „Putování v osamělých horách“? Přirozená povaha přírodních věd? Nechemická příroda? Vysoce lesklé modely propojení sítí ekologie? Příroda zahrádkářských knih? Vytoužená příroda (ve smyslu klidu, horské tůně, vnitřního pohroužení)? Jak je vychvalována v turistických katalogích supermarketů na světovou osamělost? Příroda jako požitek pro oči? Krása toskánské vrchoviny, tedy vysoce kultivovaného přírodního umění? Prales? Zamýšlena jako zoo bez mříží?

Takže: také a právě příroda není přírodou, nýbrž pojmem, normou, vzpomínkou, utopií, opačným konceptem. Dnes více než kdy jindy. Příroda je znovuudhalaována, rozmazlována v určitém čase, kdy už není. Ekologické hnutí reaguje na globální stav protikladného splnutí přírody a společnosti, který pozdvihl oba pojmy ve smíšeném vztahu vzájemných síťových propojení a zranění, pro něž ještě nemáme odpovídající terminologii. V ekologické debatě podlely pokusy používat přírodu jako měřítko proti jejímu zničení, naturalistickému nedorozumění. Příroda, již se dovoláváme, neexistuje.

Reflexivní moderna se rozpadá jen zdánlivě v anomické individualizace, s vyzváním sebeohrožení zadlužených sobě samým, vlastní – dostatečně paradoxně – mladou studnu pro opětovné moralizování, motivaci – a neurózy. Přistřeň řečeno: na místo stavovského a třídního vědomí, víry v pokrok a zánik a nepřátelského obrazu komunismu nastupuje „Projekt lidstva na záchranu světa“.

Ekologická krize produkuje, pěstuje kulturní vědomí Červeného kříže. Proměňuje každodennost, nicotnost ve zkoušky odvahy, v nichž lze prokázat hrdinství. Přesně to je pozadí, před nímž se Cassandra může stát povoláním, kariérou.

Vnímání světa v koordinátách ekologicky-industriálního sebeohrožení nechává morálku, náboženství, fundamentalismus, bezvýhlednost, tragiku, sebevraždu, smrt – propojené vždy s protikladem: záchrana, pomoc – stát se univerzálním dramatem. Hospodářství je dána volba v tomto reálném a trvalém dramatu buď převzít roli padoucha a míchače jedů, nebo vklouznout do role hrdiny a pomocníka a tuto roli otevřeně oslavovat. Kulturní jeviště ekologické otázky modernizují archaiku: zde se nacházejí draci a zabijáci draků, odysseové, bohové a démoni, jen že ti slyší na chemické formule a s rozdělenými rolami na všech hracích polích – v politice, právu, ve správě, v neposlední řadě také v hospodářství – jsou hráni, rozdělování, přidělování a odmítání.

Co z toho bude, spíše často ke grotesce. Městští plánovači z Technické univerzity v Berlíně zjistili, co ekologické jednání – ve smyslu každodennosti – znamená: „odstranit ohňostroje, znovu zavést nočníky, vařit s menším množstvím vody, používat svíčky místo

žárovek, odpojit osvětlení výkladních skříní, žehlit jen části oblečení, které jsou vidět, odstranit dlažební kostky, zakázat kouření...”

Gottfried Benn měl zase jednu čich, když popisoval německou budoucnost: „Sídliště malých domků, v nich je prostřednictvím daňových zákonů zvýhodněný pohlavní styk, v kuchyni vlastnoručně sklizený řepkový olej, omelety z domácích vajec, vlastní housenky, na těle vlasteneckou přízi a župní flanel, cvičební hrazda v zahradě a na pahorcích svatojánský oheň – to je celý Germán.“

Avšak: Politická tvůrčí síla ekologické morálky – a v žádném případě to není náhodné – se dá co do dimenze srovnat s národním konsensem o otázkách obrany. Obranný konsensus a ekologická morálka přistupují se stejnou vroucností k záchraně před již anonymními univerzálnělymi, zvěčnělymi „nepřáteli“ – rozuměj: „nepřátelskými látkami“. Pokud zná obranný konsensus ještě něco takového jako odmítnutí vojenské služby, zdá se, že „odmítnutí ekologické služby“ již nepřichází v úvahu. Zde musí mladí jako staří, postižení jako vládnoucí a příkazující, v první řadě však ženy (v domácnosti) „přiložit ruku k dílu“, osvědčit se v každodenním boji za odzbrojení.

Obranný konsensus zná stále ještě mírové časy. Vyhrožuje většinou jen závažným případem, případem války, a tím již koná mnoho. Ekologická otázka, kdyby přišla do vlády, by, pokud je toto srovnání dovoleno, byla naproti tomu druhem trvalé války. Tady je třeba jednat, a to hned, všude, všemi, za každých okolností.

Ponížená trpělivost, s níž je dnes snášena a prováděna demokratizace odpadu v Německu, se jen musí zpřítomnit, aby se rozpoznalo, která politická a strukturotvorná síla uvízla v ekologické otázce. K důsledkům slepý průmysl učinil prostě ze všech třídiče odpadu v neplacené službě (mimo domov, venku). Podle mota: Když ne výroba, tak by měly být demokratizovány aspoň její odpady. Na to není upozorňováno výkřikem hrůzy – a s poukázáním na princip zavinění –, nýbrž stále dokola prováděno s masochistickou horlivostí. Pro nikoho nikde neexistuje den bez odpadu, ještě podivněji: nikdo ho nežadá, nikdo to nevykřikuje jako heslo. To – mimo jiné – dokazuje, jak pronikavě kulturně prohloubená ekologická krize již teď změnila a zpolitizovala celou společnost.

Zvyšování blahobytu a ohrožení se vzájemně podmiňují. V míře, v níž se to stává vědomým jevem, již nesedí obránci bezpečnosti na stejné lodi s plánovači a výrobci hospodářského bohatství. Stará „nepolitická pokroková koalice“ mezi správou, státem, hospodářstvím, technikou a vědou se rozpadá, protože technika sice zvyšuje produktivitu, zároveň však dává do hry legitimitu. Právní řád již nedotuje sociální smír, protože jsou s nebezpečími univerzalizovány a legitimizovány také životní hrozby a poškození.

Průmysl a hospodářství se stávají politickým podnikem v tom smyslu, že velké investice předpokládají dlouhodobý konsensus, ten však již starou rutinou jednoduché modernizace není zaručen, nýbrž ohrožen. Apolitická „buržoazie“ sociálně státního regulovaného pozdního kapitalismu se stává „politickou buržoazií“, která se musí v hospodářské oblasti chovat a uplatnit jako ve svém volebním okruhu. Také odtud ta „nová svatost“ hospodářství: podnikatelská etika, podnikatelská kultura, zázračné slovo „vlastní zodpovědnosti“ skupinové práce, experimenty „na druhé straně hierarchie“; svatost taylorismu a fordismu.

Bezmocnost oficiální politiky proti průmyslovému bloku je bezmocností vůči klasické soustavě. Může být překonána v nějaké politice politiky, která své vlastní šance ovlivňovat vyvíjí a rozvíjí v upevňování ekologických sdružení. Veřejnost se stává ve své dvojité funkci spotřebitele a svědomí trvale vynuceným zpovědníkem hříšného hospo-

dárství. Co dosud stálo pouze na papíře a nebylo nikým bráno vážně – kontrola, bezpečnost, ochrana občanů a životního prostředí před ničivými následky hospodářského růstu – se stává najednou pákami, jimiž stát, veřejnost, občanská seskupení, správa, právo mohou plánovat a uplatňovat své politické intervence do pevností hospodářství ve jménu nových ekologických křížáků.

Ti, co prohrávají, vyrábějí vítěze. V míře, v níž průmysl veřejně ztrácí svoji ekologickou nevinnost, si ostatní hospodářská odvětví na tom budují svou „zelenou“ existenci. Hospodářství, které je schopné se ekologicky učit, se dále štěpí. Toto dělení znovu umožňuje utvářet schopnost učit se politickými prostředky. Jako byli proti sobě papeži a císaři nastrkována knížata miniaturních knížectví (a ta zase je), tak otevírá rozdělení vítězů a poražených politickou hru s branžemi, podniky, daněmi a kontrolami, okořeněnou a připravenou s „vědeckými analýzami rizika“, které zasazují a postrkují Černého Petra sem a tam. Tato s politikou samovzniklá, rozvíjející se „hra“, dovoluje tavit koalice pro a proti a nastrkovat je vzájemně proti sobě za účelem repolitizace politiky. Tím je umožněno poskytnout ekologické politice strategické doučování v podobě malé příručky ekologického macchiavelismu. Teprve toto zbaví formuli „ekologické přestavby industriální společnosti“ příchuti technicky naivního a vybaví ji politickými významy a mocí jednat, které jsou nutné při přechodu od ekologické morálky k ekologické politice.

Na tomto příkladě ekologické krize bude ještě více zřejmé: že je možné pochopit vakuum, kterým se stala Evropa po ukončení východo-západní konfrontace, z té aktivní stránky: naším osudem je znovu nutně objevovat politično.

III. Shrnutí

Trysk dějin se můžeme pokusit zachytit ve dvou interpretacích: Na místo východo-západního protikladu nastupuje Západ rozšířený o Východ, Velkozápad. Všechno je jako dřív, jen: více, větší, bez alternativ, bez kritiky – konec dějin společnosti (což ještě nemusí znamenat konec válek, přelomů atd.). Zadruhé: Západ bez Východu není již více Západem. Západ, k němuž se přidá jeho protichůdná část, ztratí v lesku své nové převahy přesně to, co ho dělá Západem: vnější protiklad, který dovolil ovládat a stmelovat vnitřní rivalitu a vlastní zájmy.

Pozitivně obráceno to znamená: Evropa není skutečnost, nýbrž možnost, X, o němž je jen jedno jisté: není to známá, není to konstanta, nýbrž neznámá, proměnná, která získává teprve se svou podobou.

Abychom pochopili, co se dnes v Evropě děje, je třeba si představit, co by se *mohlo* stát, kdyby nutné instituce politiky, které je třeba vynalézt, tu již byly: evropské strany, evropská veřejnost, evropská zahraniční politika, evropská politika bezpečnosti, rozšíření Evropského společenství a NATO na východ atd. Všude jednají jen politické síly a instituce, které existují, a ne ty, které je třeba založit. To znamená: chyba je dvojí – zaprvé vysvětlení událostí z toho, co je, a zadruhé vysvětlení událostí z minulosti. Předstih k něčemu novému vizionářskému se stává integrální součástí vysvětlení toho, co se odehrává před našima očima a co přece jen *mohlo* probíhat a probíhalo by jinak, kdyby existovalo X, které se musí objevit. Je třeba, jinak řečeno, solidní porce realistické fantastiky, aby se přišlo na stopu skutečnosti, která se stala pojmově mobilní.

Konflikt, který zobrazuje budoucnost, nebude více mezi Východem a Západem, mezi komunismem a kapitalismem, nýbrž mezi zeměmi, regiony a skupinami na cestě do

moderny a těch, kteří zkoušejí tento projekt sebekriticky relativizovat a reformovat do zkušenosti moderny. Bude to konflikt dvou modern, které se přou o slučitelnost přežití a lidských práv pro všechny obyvatele Země. Učinit tento konflikt srozumitelným je důležitou úlohou budoucí kulturní a sociální vědy.

Přeložila Ivana Mazálková

ULRICH BECK je vedoucím katedry sociologie na univerzitě Ludvika Maxmiliána v Mnichově. Je autorem řady knih, z nichž *Risikogesellschaft* (1986) se stala bestsellerem. Spolu s Anthony Giddensem patří k průkopníkům koncepce teorie reflexivní modernizace.

Literatura

Benn, G. 1986. *Das Gottfried Benn Brevier*. München.

Prantl, H. 1994. *Süddeutsche Zeitung* vom 31. 12. 1994.

Kielmansegg, W. 1977. „Demokratieprinzip und Regierbarkeit.“ In *Regierbarkeit*, hg. von W. Kielmansegg, U. Hennis, Matz. Stuttgart.

❁ DEMO GRAFIE

Vybíráme pro vás z obsahu posledního čísla revue pro výzkum populačního vývoje
DEMOGRAFIE č. 1/1996:

ČLÁNKY

Milan Aleš, Miroslav Šimek: Projekce obyvatelstva České republiky 1995-2020

Danuša Jurčová: Nová migračná situácia v Slovenskej republike

Antonín Šípek: Maligní nádory u dětí v České republice v období let 1960-1990 – II. část

Miroslav Disman, Eva Stehlíková: Drogy a městská mládež

RECENZE

Alois Andrlé: Stěhování v Československu v číslech

Zdeněk Pavlík: Demografie Vukovaru

Pavel Hrdlička: Problémy plodnosti a sňatečnosti

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Bilance dlouhodobé migrace za okresy severní Moravy

Bytová výstavba v České republice 1994

Francie má 58 milionů obyvatel

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci – Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Procesy transformace a teorie modernizace

MILOŠ HAVELKA*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

KAREL MÜLLER

Institut základů vzdělanosti UK, Praha

Transformation Process and Modernisation Theory

Abstract: The aim of the paper is to discuss the social framework of the changes occurring in the post-communist countries. It proposes that such a framework be specified with the aid of the modernisation theories. The essential features of the present debate on the modernity are outlined. Taking into account the present situation in the post-communist countries – the attained mobilisation effects and the emerging structural dependencies – the concept of reflexive modernisation (Giddens, Beck) is followed to identify and assess the institutional tensions arising from the transformation process.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 2: 143-157)

Jürgen Habermas už někdy počátkem roku 1990 odhalil za zpočátku zdůrazňovanou otevřeností a nepřipraveností politicko-ekonomické transformace postkomunistických zemí, údajně se projevující zejména absencí jakýchkoli předběžných teoretických prací či normativních projektů [viz např. Offe 1991], proces dohánění zmeškaného vývoje („nachholende Revolution“). Na místo klasických revolučních „inovativních a do budoucnosti orientovaných idejí“ se tak ale podle něj prosadily sociálně neemfatické modely a střizlivá snaha o „návrat k demokratickému právnímu státu“ a o „navázání na kapitalisticky rozvinutý západ“ [Habermas 1990b: 181].

Charakteristika „porevoluční“ ekonomické, politické, právní a společenské rekonstrukce s ohledem na její aspekt „dohánění“ (v mnohém ohledu konkretizující a zároveň problematizující metaforu pouhého „návratu“) nás staví před obecnější hledisko *modernizace*. Od problému dokončení transformace, v níž se vedle politické a právní přestavby zdůrazňovala zejména nutnost privatizace a liberalizace cen (za současné kontroly inflace) a liberalizace zahraničního obchodu (za současné kontroly devizového kursu), se tak má pozornost zaměřit také na ty problémy a objektivní tlaky, které vyvstávají stále určitěji v souvislosti s nutností překonávat faktické rozdíly, zřetelně se projevující ve srovnání se západními standardy a průměry produktivity, kvality výrobků, životní úrovně či s ohledem na celkový charakter struktury výroby, a třeba i na postupující ekologizaci jejich jednotlivých odvětví atp. Potřeba překonání těchto rozdílů začíná vystupovat jak v rovině politické, tak ekonomické a může sebou přinášet nutnost poměrně radikálních opatření nejen ve sféře státních výdajů, v deregulaci mezd a cen a zejména v daňové politice, ale patrně i tlak na faktickou restrukturalizaci výroby. Razantnost jejich prosazování

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Miloš Havelka, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 08 42, fax (02) 24 22 02 78, e-mail sreview@mbox.cesnet.cz

(i prosazování se) pak bude produkovat komplementární sociální i politická napětí, potenciálně ohrožující stabilitu vznikajících institucí nového systému.

Zdá se nám, že teoriím modernizace vůbec i konkrétní otázce hodnocení transformačních změn v modernizační perspektivě se zatím stále ještě věnuje menší pozornost. Do obou těchto oblastí směřují naše následující úvahy. Jejich cílem je – v prvním případě – spíše přiblížit koncept a upozornit na jeho analytické možnosti, v druhém případě se má podrobněji explikovat pojetí tzv. *reflexivní modernizace* či *radikální modernizace* v kontextu transformačních procesů středoevropských zemí.

Už zde chceme předeslat, že teoretický koncept modernizace, který zde máme na mysli, vychází z těch jejích pojetí, jež můžeme (1) označit jako „široká“, v tomto případě to znamená především: jako nikoli pouze ekonomická, a (2) jako sebereflexivně podmíněná. Jedná se tedy o takové pojetí, kde pohled na celkovou strukturu nepřehlíží historicky individuální zvláštnosti jejích jednotlivých politických, kulturních, civilizačních atd. procesů. Jde totiž o to, že většina ekonomických teorií modernizace, vlastně už od 50. let vycházejí z „dominující představy, že pro (...) účely (modernizace) dostačuje kombinace některých tzv. čistě ekonomických strategických proměnných“, záhy narazila na problémy, které nejsou řešitelné jen v oboru hospodářských opatření, „a sice mimo jiné z toho důvodu, poněvadž důležité sociální, politické a kulturní veličiny není na základě klauzule *ceteris paribus* možné vypudit do dále nediskutovatelného věnce předchozích podmínek“. To, jak se ukázalo zejména v rozvojových zemích, v praxi většinou velice záhy vedlo k tomu, že se komplexnost neekonomických předpokladů stávala (a stává) „rozhodujícím problémem“ [Wehler 1975: 7].

1. Transformace a modernizace – návrh teoretického konceptu

V sociálních teoriích posledních zhruba čtyřiceti let se jako modernizace označují sociální změny zejména větších a komplexnějších sociálních systémů (např. institucí, organizací, asociací, případně i celých společností a státních útvarů), pro jejichž charakteristiku nepostačuje ani tak fakt diferenciací sociálních segmentů jako spíše specifická orientace této diferenciací. Pro proměnu menších sociálních systémů (jako třeba rodina) se pojem modernizace používá jen v těch případech, kdy se nejedná o změnu jednoho (nebo jen několika) z nich, ale o změnu velkého počtu těchto malých systémů, tzn. když dochází k jejich proměně jakožto společenské instituce. Zde všude modernizace označuje specifický směr změn hodnot, struktur i chování.

Vcelku se tedy jedná o shrnující či „zastřešující“ označení těch politických, společenských, hospodářských a hlavně kulturních a civilizačních procesů, těch proměn přítomností, které mohou být historicky i systémově spojovány s procesy novověku, s osvícenstvím, a zejména s novodobou industrializací a jejími důsledky. S tou se však nesmí zaměňovat, neboť by tak mohlo dojít k redukci modernizace na pouhou difúzi technických inovací s následnou sociální adaptací. Kromě toho: vyhodnocování výsledků industrializačních aktivit ve „třetím světě“ přesvědčivě ukázalo, že po industrializaci zde většinou žádná další modernizace institucí nenásledovala. Podobně nepřijatelnou se ovšem ukázala i axiologizující koncepce modernizace jako okcidentalizace, proti jednoduchému kauzálnímu modelu industrializace silně stavějící individuální historickou zkušenost Evropy: modernizace byla viděna jako neustálá produktivní interakce mezi vědou a hodnotami, a proto také jako trvalá revoluce ve sféře ducha, která vede protřednictvím vůle k neustálému rozšiřování možností života a realizací toho, co se jeví jako „lépe“

poznané [Besters, Boesch 1966: 1413]. Zde je modernizace vlastně jen závislou proměnou určitých kulturních faktorů. Ale oproti okcidentalizaci upozorňují např. nedávné zkušenosti východoasijských „tygrů“ na produktivnost „vlastních cest“.

Jako badatelská a interpretační (tj. v zásadě konstruktivistická) teorie (popisující trvale probíhající restrukturalizace sociokulturních systémů podle stále „novějších“, „účinnějších“, „racionálnějších“ atp. principů, než jaké platily předtím) se modernizační koncepce začala používat zejména na pomezí obecné sociologie, tzv. historické sociální vědy a dějin přítomnosti [srv. např. Cahnman, Boskoff 1964; Dreitzel 1967; Zapf 1969], a záhy se obecně rozšířila. Hodnocení i používání pojmu modernizace je nejednoznačné. První pronikavé shrnutí poznávací hodnoty i mezi tohoto konceptu znamenala kniha německého historika H.-U. Wehlera *Modernisierungstheorien* [Wehler 1975]. Jako produktivní interpretační hledisko pojmu moderny a modernizace ve svých pracích používá např. Bedřich Loewenstein [Loewenstein 1990a, 1990b], u nás se např. Jiří Musil prostřednictvím tohoto pojmu zajímavě pokusil poukázat na obecně sociologické pozadí česko-slovenského rozpadu [Musil 1993]. Koncept se stále častěji využívá také pro analýzu postkomunistického vývoje a interpretaci středoevropských transformačních procesů [Müller 1995; Šrubář 1991, 1994]. Naproti tomu jako víceméně konzervativní kritiku konceptu modernizace (jakožto v zásadě ideologické konstrukce) lze uvést např. práci Petera Wehlinga *Die moderne als Sozialmythos* [Wehling 1992]. Samostatný a inspirativní pokus o sociálně filozofickou analýzu pojmu představuje publikace holandských autorů van der Loo a van Reijena *Modernisierung* [van der Loo, van Reijen 1992].

První rozmach celé koncepce modernizace nepochybně souvisí s pragmatickými analýzami výsledků investičních aktivit vyspělých společností ve „třetím světě“, k nimž docházelo od počátků 60. let [Berg-Schlosser 1972; Cardoso, Faletto 1979]. Pro sociologii se stala iniciační koncepce modernizace jeruzalémského profesora S. Eisenstadta, vyložená v knize *Tradition, Change and Modernity* [Eisenstadt 1973]. Pro Eisenstadta modernizace „neznamená jen vývoj (...) různých indicií sociální mobilizace a rostoucí strukturální diferenciaci, nýbrž také takový vývoj sociálního, ekonomického a politického systému, který nejenže vytváří neustálou změnu, nýbrž je také s to – a to jinak než mnohé ostatní typy sociálních či politických systémů – zpracovávat změnu prostřednictvím svých vlastních institucionálních dispozic“ [Eisenstadt 1973: 25]. Eisenstadtovo pojetí modernizace jako takové vlastnosti systému, že produkuje permanentní změny a zároveň je i permanentně zvládá, pokračuje v současnosti (i když s jinými akcenty a v jiných kontextech) v pracích Anthony Giddense [1990] a Ulricha Becka [1986], zejména v těch, kde se analyzuje pojem tzv. reflexivní modernizace [Beck, Giddens, Lash 1994].

Modernizací zde chceme zcela obecně rozumět specifický vývojový proces. To znamená odlišení pojmu moderna (jakožto termínu označujícího epochu, navazující na novověk), respektive *postmoderna* (označující údajně epochální překonání moderny, anebo alespoň její zásadně novou fázi) a pojmu modernizace. Epocha *moderny* bývá obvykle charakterizována prostřednictvím funkcionální diferenciaci („rozdiferencováním“) dílčích systémů společnosti, pojem *modernita* se pak používá pro označení určitých charakteristických znaků novověké společnosti, a zejména specifických jevů vývoje této společnosti od osvícenství, jako je alfabetaizace, sekularizace, specializace, industrializace, urbanizace, demokratizace, zmasovění, emancipace (individuí, skupin, národností, kultur a „gender“), centralizace, automatizace, expertizace, byrokratizace, (jak ve smyslu rostoucí kompetence administrativy, tak i politické sféry), informatizace,

(technická i společenská) racionalizace, dále růst sociální mobility, politické participace a vzdělanosti a později třeba i ekologizace, miniaturizace a tak dál a tak podobně.

Narozdíl od moderny, resp. postmoderny, označujících epochu a narozdíl od „systémového pojmu“ moderní společnost, výraz modernizace pro nás označuje:

(1) z hlediska funkcionálního novost tendencí, orientací a vzorců jednání, to znamená trvalou neuzavřenost a nedokončenost všech probíhajících změn, jakož i rychlost stabilizace a „obnovování“ společenských struktur a institucí pod tlakem ekonomických, politických, kulturních atd. „inovací“, a to narozdíl od všeho, co se charakterizuje jako staré a tradované, jen převzaté či zděděné, jako petrifikované a sedimentované. Zatímco transformaci společnosti (sociální změnu) je v zásadě možné definovat prostřednictvím obsahového určení cíle, a to zejména normativně, modernizaci je třeba vidět s ohledem na místo (funkci), kterou má v dané společnosti. Transformaci se sice také označuje sociální změna, ale taková, v níž dochází k proměně jednoho, relativně silně stabilizovaného a problémově jednoznačně identifikovaného stavu společnosti do stavu jiného, v zásadě kvalitativně odlišného. Transformace pak může být definována konstruktivisticky (resp. utopicky) směrem do budoucnosti, normativně s ohledem na nějaký vzor, zároveň i zpětně určována jako dosažená, dokončená či provedená (a třeba i nezdařená). V případě modernizace se (oproti tomu) jedná o proces bez určení cílového stavu, tj. o proces otevřený, permanentní a v zásadě zevnitř neukončitelný. Zatímco při transformaci se hodnotí míra identity, strukturní analogie či kompatibilita obou stavů transformace, výchozího a konečného, přičemž pohled zde má pevný časový horizont, u modernizace se hledí na její dlouhodobou dynamiku, intenzitu, a „produktivitu“. Předpokladem hodnocení míry modernizace je formální odlišení centra (tj. dominantní podoby) modernizace a její periferie. Vedle toho se používá také pojem *parciální modernizace* [Rüschermayer 1969], který má označovat buď rozdíl od „plné“ či „ideální“ modernizace, anebo její konkrétní, historicky individuální podobu, a dále pojem *defenzivní modernizace* [Black 1966], použitý v historiografii úspěšně pro analýzu Pruska a Japonska, ale také pro některé nedávné rozvojové země, a naznačující možnosti její programové a plánovitě neúplnosti.

A dále, (2) z hlediska obsahového, modernizaci chápeme jako zásadní intenci lidského jednání, myšlení a tvorby, které nelze definitivně fixovat, tedy jako něco, co má charakter orientované permanentnosti změn a nutné otevřenosti, spojené s co nejširším – v určitém smyslu velice jednoznačně (neteleologicky a neutopicky) formulovaným – pojmem pokroku. Zde se pak tolik nehovoří o pokroku humanity či o pokroku „ve vědomí svobody“, ale zato o pokroku technologií, pokroku v poznání, ve strukturách, o pokroku systémů, pokroku v inovacích atp.

Obecně lze modernizaci charakterizovat jako proces permanentního vykořeňování tzv. starého či přežitého (třeba i toho, co kulturně sedimentovalo poměrně nedávno), a současně jako komplementární proces neustále nově institucionalizované reflexivity [Srv. Giddens 1994: 13-14]. Modernizaci v naší souvislosti je tedy možné chápat buďto jako energii transformace, anebo jako cíl transformace, anebo jako obojí.

Ve sféře vědění je modernizace orientována na strategie „zkoušky a omylu“, zdůrazňuje procesy falzifikace a má charakter permanentního fallibismu; ve sféře umění je nesena neustálou aktualizací vztahu estetické funkce, normy a hodnoty; ve sféře technologií má charakter neustálého tlaku na inovace atd.; ve sféře práva je spojena s permanentním řešením napětí legality a legitimacy, vznikajícího v důsledku ekonomických,

kulturních a sociálních tlaků na vlastní právní stabilizaci atp. Filozofická otázka po zdrojích modernizace bývá zodpovídána antropologicky. Např. už Daniel Lerner upozorňoval ve své analýze proměny tradičních (což pro něho znamenalo především: participativních) společností, že modernizace jakožto sekularizační trend jednostranné tendence [Lerner 1958: 89] svou energii získává z fyzické, sociální a psychické mobility, která sama spočívá na empatii, tj. na schopnosti vcítovat se do situace druhého, a tak překračovat projektivně situaci vlastní. V poněkud jiné souvislosti rozvíjí Richard Senett [např. Senett 1994] koncepci zvláštní produktivnosti zacházení s komplexitou a neosobních zájmů o obecné a abstraktní.

V modernizaci se jedná o proces, který zasahuje většinu sociálních sektorů a – jak už bylo řečeno – má sociologicky, ekonomicky, kulturně, politicky atd. dlouhodobý charakter. V této souvislosti se o něm mluví jako o procesu komplexním a často jako o procesu civilizačním. Posledním a nejobecnějším hlediskem se stává hospodářský růst jakožto kumulativní trvalý proces industriální expanze. Za kritérium jeho úspěšnosti se někdy udává růst hrubého národního produktu.

V souvislosti s modernizací je možné sociologicky sledovat přinejmenším čtyři faktory:

1) Mobilizaci subjektivní i objektivní sféry života společnosti i individuí, projevující se zvýšenou mobilitou statků (zvětšováním hospodářského prostoru, standardizací výroby, industrializací, zvyšováním produktivity i kupní síly, disponibilitou zdrojů i prostředků, řešením ekologických problémů atp.), dále sociální mobilitou (produktivitou decentralizovaných aktivit, napětím centrum-periferie, všemi formami sociálního vzestupu a sestupu, urbanizací ve významovém i kvantitativním smyslu, vznikem podprivilegovaných, resp. i privilegovaných městských čtvrtí atp.) a v neposlední řadě kulturní mobilitou (způsoby prezentace a komunikace potřeb i zájmů, změnami očekávání, hodnot a orientací), a zejména mobilitou informací (související s počtem vydávaných knih, novin, časopisů, televizních a rozhlasových pořadů, computerizací a vstupováním do sítí atd.). Jako specifickou dimenzi mobilizace je pak možné zmínit se o zvláštní schopnosti sociálně politického systému mobilizovat vědění (založené v pojetí demokratické sebereflexe o formách fallibistické reflexe i kritičnosti), kde problémy nejsou viděny jako faktor limitující, nýbrž dynamizující, tj. schopnost problémy nejen produkovat, ale také identifikovat a řešit.

2) Diferenciaci a specializaci, které procesy modernizace dávají do vztahu s procesy dělby práce (a vlastně je činí srozumitelnými teprve až na jejich folii). Zároveň se tak ukazují možnosti vnitřní stabilizace systémů prostřednictvím kvalifikovaných (diferencovaných a specializovaných) rozhodnutí a výkonů. Důraz je přitom kladen na to, že diferenciaci a specializaci nejsou jen četnější a intenzivnější než v předmodernizovaných společnostech, ale také se mění jejich podoba i obsah a jsou odlišné (vznik nových povolání, sekularizace jiných, restrukturalizace statusu a rolí, proměna rolí ve srovnání s předchozími, míra participace atp.). Status a role jsou pak dány výkonem (kompetencí), a nikoli původem (zrozením).

3) Proměňování hodnot směrem k univerzalistickým a funkcionálně specifikovaným hodnotovým vzorcům a k tomu paralelní sekularizace, která neznamená jen umenšování nejrůznějších „věr“, pověr a iracionálně založených přesvědčení (jak je tomu např. v „odkouzlení“ světa, které v souvislosti s analýzou okcidentální kapitalistické racionalizace zdůrazňoval Max Weber [1919: 338]), ale která především znamená institucionální

odpojení vzdělání od víry (a ideologií) všech podob, důraz na formální vzdělání samo, které má vytvářet novou podobu kompetence i její záruky.

4) Zvláštním (a ne vždy uznávaným) faktorem je schopnost institucionalizace konfliktů (třeba prostřednictvím vytváření jejich závislosti na organizaci a postupech řešení) s cílem zvládat jejich pustošivé podoby ať už na poli politickém, sociálním nebo jiném.

Otevřenou záležitostí výkladu modernizace zůstává enumerace jejich vedlejších nechtěných následků, jako je třeba manipulativní „ideologizace idejí“ (k níž dochází v nacionalistických a vůbec v masových hnutích), konzumní orientace života jednotlivců i skupin, egalizace tradic, unitarizace regionů, socializace svobody atp.

2. Institucionální rámec v období radikalizované modernity

Současný rozvoj moderních (vyspělých) společností bývá často charakterizován pojmem institucionální krize. Má se tak upozornit na ostré střety mezi různými institucionálními kontexty, na oslabování úlohy institucí v mobilizaci i orientaci jednání, na narušování kontextů odpovědného jednání, na permanentní nárůst rizik i všeobecně pociťované nejistoty. Etnometodologicky založené výzkumy široce tyto změny dokumentují. Ukazují, že jsou značně členité a dynamické a že je možné v nich vidět projev výrazného experimentování s různými formami sociální organizace, vlivu a kontroly. Přijmeme-li strukturně činnostní hledisko, lze vysledovat určité obecnější rysy, které naznačují, že současné institucionální změny nepředstavují ani tak prosazování nových (postmoderních) forem jako spíše postupující *detradicionalizaci* forem stávajících. To pak odpovídá aspektům institucionální modernizace, na které, jak bylo výše uvedeno, upozornil Eisenstadt. Modernizace nepředstavuje jen mobilizaci a diferenciaci, ale také zvláštní institucionální dispozice, které jsou s to důsledky těchto procesů „zpracovávat“. Osmdesátá a devadesátá léta se vskutku vyznačují rozšiřováním „otevřených“ institucí trhu, demokratických politických systémů i regulativních úloh státu. Německý teoretik W. Zapf v nich dokonce vidí určité *institucionální univerzálie modernizace* [Zapf 1992].

Pojetí institucionálního rámce moderních společností i pojetí moderní instituce je dnes značně diferencované a diverzifikované a závisí na konkrétní podobě toho či onoho sociologického diskursu. V našem pojetí se přikláníme ke strukturně činnostnímu přístupu s určitým akcentem na evoluční a kumulativní rysy a na produktivnost rozvoje (diarchii) rozumu a hodnot. Z toho hlediska se nám zdá být stále důležitější zejména sledování vzájemného napětí a interakcí mezi institucemi ekonomiky a politiky, společnosti a kultury. Instituce zde nechápeme jen ve smyslu jedno- či vícedimenzionálních útvarů společnosti, jejich organizací a zařízení, ale také – nebo dokonce především – jako specifické „vzorce“ mezilidských (sociálních, politických, ekonomických a kulturních) vztahů, spojených s představou řádu a smyslu, které ony útvary vlastně zakládají a které v daném sociálním systému vedle funkce stabilizace chování mají význam také pro jeho sebezachování. Nevidíme je také jako pouhé a (často) bezduché sublimace účelů a norem, které mohou bránit lidské aktivitě, ale jako kulturní produkty, vyjadřující produktivně („rozumně“) praktiky lidské interakce, anebo přímo ve weberovském smyslu jako specifické „šance jednání“ [Weber 1922: 13]. „Racionalita“ jednání pak už ovšem nemůže být viděna jen v perspektivě jeho apriorně daných principů a spolehlivosti reflexe jeho kontextů. Spíše se stává permanentním monitorováním okolí a „trvalým prověřováním vlastních sociálních praktik ve světle informací, přicházejících o těchto praktikách samotných“ – a tak vytváří poznávací potenciál, jenž lze nazvat *reflexivitou institucí* [Giddens

1990: 38]. Takovéto orientační kroky institucí – a tím také kontexty jejich změn – jsou specifikovány sledováním napětí, konfliktů, legitimizačních střetů, projevů nedůvěry atp., které se odehrávají na jejich „pomezí“ či na rozmezí mezi nimi. Reflexivita kromě toho podstatněji rozšiřuje anticipační, koordinační a hodnotící aktivity institucí. Zvýrazňuje také možnosti participace a sociální inkluze tím, že hodnotící proces předsouvá před postupy diferenciací, růstu moci i sociálního statusu.

Současná sociologická diskuse o moderních institucích a jejich racionálním kontextu je poznamenána, kromě rozdílů v koncepčních přístupech, také rozpojením kontinentální a anglosaské tradice v chápání vztahů mezi svobodou, zájmem, mocí i autoritou, které mají pro tento problém klíčový význam. Anglosaský přístup k racionalitě z hlediska rovnováhy a vyvažování moci, kde autorita je pak racionálně utvářenou interakcí, vyjadřuje zřejmě určitou sublimaci občanství a demokratických forem vládnutí. Kontinentální „obava“ z moci spíše akcentuje negativní vymezení svobody a pojetí moderních forem moci úzce spojuje s racionálně hájitelnými formami autority a komunikace. Tuto rozdílnost lze zřetelně pozorovat při analýze současně probíhajících institucionálních změn. Zatímco XXV. kongres německých sociologů formuloval požadavek modernizace moderních institucí [Glatzer 1991], v rámci anglosaské tradice se vytvořila obezřetnější perspektiva napjaté koexistence institucí. Giddens navrhuje, aby obraz moderních institucí byl založen nejen na studiu „rozmezí“ mezi institucemi, které se formuje v jejich vzájemných střetech a souvislostech, ale také na poznání procesu vyvazování (disembedding) a znovunavazování (re-embedding).

Giddensova koncepce regulativních forem moderních společností však do jisté míry usiluje o obecnější koncept, jenž by přesáhl kulturní rozdíly v tvorbě moci a autority. Vychází z analýzy globalizačních trendů, jejich důsledků na národně kulturní rámec regulativních forem i na vytváření obecných či konvergujících rysů regulativních praktik. Zhodnocuje také diskuse o *kapitalismu* a *industrialismu* a využívá analýz jejich konvergentních i svébytných rysů. Oba tyto systémy považuje za projev specifických institucionálních perspektiv modernizace. Další dvě podstatná institucionální hlediska formuluje s ohledem na formy *kontroly prostředků (politického) násilí a dohledu (státu)* a charakterizuje je v návaznosti na analýzy těchto jevů zejména v pracích Foucaulta i Habermase [Giddens 1995]. Vzhledem k tomu, že podle jeho názoru vyjadřují určité systémové rozložení i soudržnost zdrojů a moci v současných dynamických podmínkách, nazývá je *institucionálním shlukem období radikalizované modernity*.

Jednotlivým rysem Giddensovy koncepce „pohybu ve strukturách“ je na jedné straně vyvažování procesů fragmentace a rozptylování trendy ke globalizaci a integraci, a na druhé straně vyvažování procesů tvorby násilí a dohledu možnostmi svobody projevu, participace a dialogu. Jednotlivé institucionální dimenze jsou uváděny v obvyklém kontextu – svým rozdvojením na funkční a kulturní orientace – a konkrétně analyzovány ve vzájemném prolínání. Reflexivní politika a sociální hnutí jsou považovány za klíčové a vzájemně se podmiňující zdroje a prostředky, které orientují proměny institucí. Na tomto základě Giddens interpretuje možné změny v povaze těch jednotlivých institucionálních perspektiv, jejichž projev očekává v souvislosti s řešením následujících problémů a globálních rizik:

a) Pokračující industrializace a technologizace kapitalistického systému vytváří stav překonaného nedostatku, který znamená, že tržní instituce budou fungovat jen jako orientační mechanismus o spotřebních, výrobních a investičních preferencích (ceny,

úrok). Proměna tržních institucí v „mechanismus“ je však podmíněna růstem a interakcí sebeorganizačních a kontrolních kapacit, tj. vlastně vlivem jednotlivých institucionálních dimenzí, které mají kontrolovat negativní sociální důsledky kapitalistického ekonomického systému. Projevují se jako lokalizovaná („protektionistická“ národní, regionální atp.) hospodářská politika a působí na transformaci jednotlivých institucí ekonomického systému. (Giddens nazývá tento stav socializovanou ekonomickou organizací). Rizikovou perspektivou tohoto procesu je kolaps mechanismů ekonomického růstu.

b) Perspektiva ekonomického růstu umožněná prostředky industrializace a technologizace naráží na meze přírodních zdrojů, na omezené možnosti reorientace technologických systémů („humanizace a ekologizace techniky“), na požadavky celkové planetární péče a vliv sociálních hnutí za bezpečné životní prostředí. Rizikovou perspektivou je zde planetární ekologický kolaps. Překonávání těchto mezí je dáno možnostmi sociální koordinace v podmínkách individuace a globalizace.

c) Možnosti sociální koordinace v parametrech uvedených v bodě a) a b) jsou závislé na úloze státu, na vyvažujících vlivech občanské veřejnosti, rovnováze forem (nepřímého – politického) násilí a dialogu, případně na dalších způsobech legitimizace moci. Tento proces plodí neustále nebezpečí fundamentalizace a utopizace moci, případně její totalizace.

d) Na hraně lokálních konfliktů a rizik jejich šíření se projevují trendy demilitarizace, překonání válečného stavu a formování bezpečnostních systémů, které zasahují perspektivy industrializace a kontroly prostředků násilí. Oporou těchto reflexivních postupů jsou různé formy hnutí za nevojenské formy řešení konfliktů.

Předcházející diskuse k pojetí modernizace sledovala nejen její návaznost na hodnocení změn ve vyspělých demokratických společnostech, ale měla také na paměti možnost využití tohoto přístupu k hodnocení transformačních procesů. Z tohoto důvodu jsme v úvodu zdůraznili obecně civilizační rysy modernizačních procesů, které vyjadřují spíše určitou energii či potenciál a jejich zaměřenost, a následně charakterizovali jejich institucionální kontext. Přiklonili jsme se k pojetí reflexivní či radikalizované modernizace, které koncepčně vedenou problematizací existujících institucionálních rámců nabízejí podle našeho názoru i produktivní rámec pro analýzu transformačních procesů v zemích střední a východní Evropy.

3. Cesty ekonomické mobilizace v zemích střední a východní Evropy

Transformační strategie v zemích střední a východní Evropy vykazují řadu modernizačních rysů: usilují o podstatnou proměnu institucí. Toto úsilí je založeno na poznání, že současný stav těchto institucí je stavem zaostalosti a neefektivnosti. Využívá se proto většina dostupných regulativních a mocenských prostředků, které tyto změny mají zajistit, a sleduje se účinnost těchto prostředků i jejich sociální dopady. To vše, stejně jako samotný pojem transformace, korektně zapadá do slovníku moderny. Ve srovnání s průběhem modernizačních vlivů v jiných civilizačních pásmech však vystupují některé jeho zvláštní charakteristiky. Jde zejména o dva strukturální problémy: jednak o *souběžnost* politických a ekonomických změn, a dále o faktickou *oslabenost* institucí kulturní racionalizace, zejména v oblastech vědy, vzdělání, politiky, soudnictví, sdělovacích prostředků.

Oba uvedené strukturální problémy vytvářejí systémově specifický a historicky individuální kontext modernizačního postupu. Např. východoasijské země relativně snadno vstřebaly a vstřebávají dynamiku ekonomického růstu, zejména pro svou schopnost

mobilizovat při tvorbě stabilizujících regulativních rámců vlastní sociokulturní zdroje [Arnason 1995]. Ty pak napomáhají udržet veřejné reflexivní kapacity, i jejich organizační a motivační důsledky, třeba i při nedostatečném oddělení ekonomické a politické sféry. Zejména deficit tohoto právě zmíněného kulturně politického kontextu – anebo jeho podcenění – způsoboval selhání modernizace ve specifickém civilizačním pásmu rozvojových zemí. Zvláštní postavení má v těchto úvahách a hodnoceních proces modernizace v Číně, pro jehož nejednoznačnost a vnitřní rozpornost se naopak zdůrazňuje programaticko-politické přecenění kulturní svébytnosti a tradic [Gransow 1995].

Postup zásadní ekonomické reformy v podmínkách celkové institucionální přestavby vyvolává řadu specifických napětí, konfliktů a legitimizačních problémů. Problém změn nespočívá ani tak v záměrech konstituce nebo rekonstituce těch nebo oněch institucí (trhu, politické veřejnosti, efektivního průmyslu, výkonných služeb). Pro usilování tohoto druhu totiž neexistují zcela spolehlivé předlohy a orientace tímto směrem většinou ani nemíří na reálné faktory a na skutečné aktéry institucionálních změn. Problém spočívá spíše ve formování produktivních hranic mezi (poměrně rychle se stabilizujícími) institucemi, které by odlišily jejich účely a jejich cíle, a tím umožnily formovat efektivní rámce hodnocení. Tento pohled odpovídá nejen rozvinutějšímu poznání toho, jak instituce fungují, ale zároveň orientuje pozornost na reálný strukturní problém. Ten spočívá ve vlivu ustavených neformálních mocenských sítí aktérů, které jsou založeny na interpenetraci institucionálních rámců. Prostupnost těchto sítí může být dána, přinejmenším na lokální a mikrosociální úrovni, také neformálním zhodnocováním „sociálního kapitálu“, ať už přežívajícího ze starého režimu, ať už se nově vytvářejícího. Jím se rozumí zcela obecně ony specifické známosti, kontakty, „vztahy“, vlivná přátelství i příbuzenství, které nemusí mít vždy nutně politický charakter, které však nicméně slouží individuům a skupinám jako prostředek dosahování a udržování sociálního statutu [srv. Bourdieu 1992]. Takovéto komunikativní propojení se může třeba projevovat zvyšováním závislosti subjektivních aspektů sociální struktury na objektivním sociálním postavení.

„Předrevoluční“ sociální kapitál má tendenci prosazovat se proti „kulturnímu“ či „vzdělanostnímu“ kapitálu, tj. takovému, ke kterému – např. vedle morálního kreditu disentu – patří především všechny možné materiální, symbolické a také institucionalizované kulturní statky a zdroje, jež by mohly být instrumentalizovány jako mocenské prostředky pro legitimizaci a prosazování nových politických hodnot, odlišných sociálních orientací, převratných ekonomických opatření atd. [srv. Bourdieu 1992].

V této souvislosti má význam hovořit o nutnosti „trhu bez přívlastků“, což vlastně jen vyjadřuje základní intenci k ustavení jeho funkčních mechanismů. Odtud pocházející a institucemi podpořená racionalita jednání však není jen „cílevědomým krokem“ jednotlivce, ale také souhrou a zajišťováním různých zájmů, což jsou fenomény, o kterých – jako třeba v případě tržních institucí – evoluční ekonomický proud dobře ví, nemluvě o sociologické reflexi, která na zkoumání těchto jevů stojí. Nejsou jen „organizacemi“, ale také způsobem vládnutí, zvládání a komunikace, nemluvě o jejich významu pro motivace a orientace jednání. Spolehlivost institucí bytostně závisí na kulturním kontextu. Jejich změny nejsou ovšem vždy jen důsledkem regulativní intervence. Představují také kulturní, často paradigmatickou proměnu, v každém případě kulturní zhodnocování a kulturní akumulaci. V tomto pohledu se naopak koncepty „trhů s přívlastky“ ukazují jako nezbytné.

V posttotalitních zemích existuje také bezprostřednější a praktičtější důvod pro přijetí strategie, nesené imperativy ekonomické reformy. Ten se týká disponibility, potenciálu moci a udržování mocenské infrastruktury sociálního řádu.

Zrušením soukromého vlastnictví a demokratických institucí, včetně institucí trhu v procesu budování socialismu byla podlomena jak úloha peněz a kapitalizace výkonů jakožto mocenských prostředků, tak také veřejné komunikace a z ní rostoucí politické reputace, a nakonec i úloha vědění a jeho růstu, případně úloha odborné kompetence vůbec. Výsledkem bylo vytvoření systému egalitárně-antimeritokratických principů [Machonin 1995], jehož svůdnost může stále ještě působit, zejména v méně vyvinutých společnostech. Peníze, jejich zpřehledňující cirkulační schopnost a orientační síla, zůstávaly v posttotalitní situaci přesto jediným dostupným obecně koordinujícím prostředkem, a to i tehdy, když byly přetřeny sociální vazby monetární soustavy na ekonomickou nezávislost aktérů a možnost kapitalizace jejich výkonů.

Proto je pochopitelné, že s růstem politického vlivu mohla po „revoluci“ počítat pouze ta orientace, která byla s to využít toto „formální“ médium moci. To ovšem znamenalo udržovat nejen rovnováhu monetárního systému kontrolou oběživa a dalšími regulačními opatřeními, což je odborný problém, ale i pocit veřejné důvěry v jeho fungování. Diskuse o cenách a jejich pevnosti či změně, o vyrovnanosti hospodaření a rozpočtu, o různých variantách výdajů a možnostech osobní volby podle okolností, o pevnosti vztahu k jiným měnám atd. představují předmět obecné zkušenosti a jsou prožívány a zvažovány v každodenním jednání člověka. Za těchto okolností se ovšem ekonomické koncepty a teorie stávají významným prostředkem legitimizace moci a vládnutí a růste veřejné uznání jejich nositelů – byť původně vlastně jen expertů – jako důvěryhodných politiků. Tato souvislost působila zejména v průběhu ekonomické reformy v českých zemích. Konzistence představy o nutnosti ekonomických změn a jejich obsahu vytvořila (spolu s politickou mobilizací veřejné důvěry) výrazný impuls historicko sociální změny. Reálný význam monetární a fiskální regulace jako (sub)politického nástroje transformačních procesů dokresluje zkušenost těch post-totalitních zemí střední a východní Evropy, které neudržely pevný rámec působení monetárních a fiskálních prostředků a musely se uchýlovat k tradičnějším – a s ohledem na moderní představy provizornějším – způsobům tvorby veřejné moci.

Chceme upozornit, že předcházející obecné úvahy o postavení a pohybu ekonomických reforem v zemích střední a východní Evropy vypovídají zároveň, nebo dokonce spíše o kulturních souvislostech formování moci než o univerzalitě ekonomické racionality a tržních institucí. I to naznačuje, že pro postup transformačních procesů bude mít mimořádný význam vyváženost strukturních změn a také formulování jejich spolehlivého „rozhraní“.

4. Institucionální napětí transformačních změn v nových demokraciích

Probíhající změny v zemích střední a východní Evropy jsou v první řadě ovlivňovány postupem změn ekonomických. I když jejich sociální dopady ovlivnily a ovlivňují politickou orientaci, jež více vyvažuje regulační kroky v ekonomické a sociální oblasti, orientace na institucionální změny a přijetí standardních moderních institucí se neoslabuje. Taková situace pak vytváří také prostor pro zkoumání zdrojů a prostředků transformačních procesů a formulaci otázky, v jaké míře uplatněné postupy a mobilizované zdroje i prostředky konvergují k jejich moderním rysům a nacházejí oporu v měnícím se

institucionálním rámci. Otázka vymezení zdrojů a prostředků transformačních procesů je otázkou strukturních závislostí mezi mobilizačními efekty zvolených strategií a mezi průběhem a výsledky změny samotné. Sociologické přístupy k této otázce jsou tradičně rozpolceny. V předcházející diskusi o institucionálních souvislostech modernity jsme se přiklonili k přístupu, který nepřijímá ani koncepci strukturní závislosti (naznačující, že aktéři si nejsou vědomi toho, co sledují), ani koncepci jednajícího (radikálního) aktéra (jenž své cíle prosazuje bez ohledu na strukturní závislosti). Důrazem na instituce jsme se přiklonili k přístupu Giddensovu, který oba aspekty kombinuje, i když s akcentem na vlivy strukturní: instituce jsou rozumné praktiky, které jednající aktéři neradi opouštějí, jakkoli je jejich změna žádoucí. Zdroje změny přitom leží spíše v interakci již existujících institucí než v jejich radikální přestavbě. Snažili jsme se ukázat, že pojetí modernity, evoluce i rozložení jejích koncepcí nabízí (např. v pojetí institucionálního shluku pro období radikalizované modernity) členitější a zároveň jednotný strukturní pohled na transformaci. Žádoucí racionalita jednání se zde chápe v pohyblivém kontextu moci a vědění a překračuje tradiční pojetí transcendentního revolučního subjektu a normativně založených symbolických či expertních rámců jednání.

V návaznosti na předcházející diskusi se chceme v závěru věnovat dvěma otázkám, pomocí kterých lze ujasňovat souvislosti mezi transformačními změnami a jejich modernizačním obsahem, a sice otázky (1) jaké strukturní *modernizační zdroje* jsou k dispozici a jak byly mobilizovány reformní strategií, a otázky (2) jaké možnosti *rozumné orientace a sociální koordinace* lze uplatnit v podmínkách posttotalitních zemí.

První otázka má historickou dimenzi a týká se vztahu socialismu a modernizace. Již v 60. letech k tomu byla zformulována dvě v zásadě protikladná řešení. Jednak to byla neokonzervativní koncepce postindustrialismu Daniela Bella, jež předpokládala konvergenci socialismu a kapitalismu na bázi sociálních důsledků industriálních pohybů [Bell 1979: 16], jednak pozice tzv. kritické teorie (a koncepce „pozdního kapitalismu“) [viz blíže Glatzer 1991]. Ta druhá zdůrazňovala nutnost podstatnějších sociálních a institucionálních proměn, které měly dost zásadně přesahovat známé formy sociálního uspořádání [Habermas 1990a]. Jak jsme se snažili ukázat, současné koncepce modernity polaritu těchto pohledů opustily. Objasňují, že i některé procesy vzniku a proměn socialistických systémů je třeba vidět jako specifický modernizační krok, a sice v dvojím ohledu: (a) svým ideovým založením, původní intencí i prvotním mobilizačním efektem, a zároveň také (b) svým rozpadem, který byl vyvolán globálnějšími modernizačními tlaky, tj. nejen industriálními aspekty, ale také jejich sociálně politickými a institucionálními důsledky. Tento druhý aspekt má samozřejmě klíčový význam pro analýzu zdrojů a prostředků nynějších transformačních procesů. Předpokládá analýzu adaptačních změn v období pozdního socialismu: jednak rozevírajících se nůžek ve zdrojích ekonomického růstu, které se projevovaly v rostoucí míře vlastně od začátku, jednak změny ve formách řízení i v sociálně komunikativních i kulturních vzorcích.

Ekonomická napětí a rozpory ve „starých režimech“ už byly dostatečně popsány prostřednictvím (kvantitativních) technicko-ekonomických ukazatelů, ve srovnání s tehdejšími západoevropskými průměry nižší než poloviční úrovní hmotných i nehmotných fondů stejně jako nízkou úrovní produktivity práce. Sociálně kulturní důsledky těchto změn vedly k posilování antimeritokratických a tradičních orientací [Machonin, Tuček 1994]. Obdobně také analýza možných industriálních zdrojů (kapacit vědy, techniky, vzdělání), která chce brát v úvahu i jejich sociální formy, ukázala, že po počátečním

období snahy o jejich spojení s mocenskými strukturami a centrálními zdroji došlo k jejich rozpadu, jenž se projevil jak ve specifických formách komunikace, kontraktace, neformální kooperace, tak i v sociálně politické marginalizaci jejich institucí [Müller 1995]. Modernizační kapacity tak nabyly specifické sociální podoby, která se vyznačovala nejen rozdvojením formálních a neformálních forem jednání, ale i jejich rozsáhlejší sociální „sektorizací“, která byla vytvářena převahou vertikálních forem tvorby moci.

Analýzy vývoje pozdního socialismu poukázovaly na značnou institucionální mezeru, která se vytvořila ve formách kontroly a mobilizace industriálních zdrojů. To se ostatně projevilo i při radikální ekonomické reformě, prosazující se jako rozhodující „porevoluční“ změna, která mohla snadno přesunout veřejně vázané industriální zdroje ve prospěch jednajících privátních aktérů a ve prospěch formujícího se soukromopodnikatelského sektoru. Tato zkušenost podporuje tezi, že pozdní socialismus znamenal definitivní opuštění původní modernizační intence a faktické potlačení modernizačních zdrojů (zejména vědy, techniky, vzdělání, ale i sociální a kulturní diferenciací atd.), a to zejména s ohledem na jejich sociální zakotvení. Zde je možné se přiklonit k výše uvedenému Habermasovu stanovisku „opožďené modernizace“, avšak na rozdíl od jeho pohledu považujeme za nutné vyhrotit otázku mezer v institucích a prohloubit otázku institucionálních změn. Teprve na tomto základě může do popředí vystoupit druhá (výše uvedená) otázka: Jaké jsou možnosti rozumné orientace a koordinace transformačních procesů?

Inspirativní koncept pro její analýzu tvoří podle našeho názoru takové pojetí reflexivity, které se dostalo do centra pozornosti v probíhajících diskusích o pojetí racionality a postavení vědy. Tradiční evropský kontext kulturní, resp. civilizační racionalizace chápe vztah moci a vědění specifickým způsobem: Emancipační úlohu moderního vědění činí závislou na získání či vydobytí občanského prostoru pro komunikaci a dialog a jeho vnitřní diferenciaci i vnější působení vidí v perspektivě interakcí vědeckého, estetického a morálního diskursu. Pokud bychom tento aspekt vztahu vědění a moci vzali beze všeho za základ, pro transformaci by tak mohl vznikat nepříznivý kontext, charakteristický deficitem diferencovaných forem vědění (a jejich interakcí, které jsou v období radikalizované modernity nezbytné), komplikovaně se tvořícími vrstvami a obtížně se prosazujícími útvary občanské společnosti, reprodukcí korporativistických forem moci atp. Oslabuje se tak nejen postavení expertního vědění samotného, ale i jeho kontrafaktických schopností, které hrají tak velkou roli při stimulaci i kontrole dynamiky moderních společností. Poněkud příznivější pohled na posttotalitní situaci (zejména české společnosti), se nám zdá nabízet pojetí *reflexivity a reflexivního jednání*, které se orientuje spíše v rámci symbolických vzorců, avšak také permanentně ověřuje jejich soulad s žitou zkušeností. Bylo už shora naznačeno, jaký vliv měly perspektivy (a očekávání, spojená s privatizací) i stabilizující opatření, orientovaná na konzistentní monetární politiku, a že se (v zásadě) tímto orientačním rámcem zároveň mobilizovaly určité možnosti reflexivity. Obdobně i obnova bankovního sektoru v podmínkách kritického nedostatku kapitálu a opuštění přerozdělovací funkce státu se mohly opřít o reflexivní postoje sporivosti a „oddálené spotřeby“. Problematičtější se zdá být situace, pokud se jedná o reflexivitu významových a hodnotových orientací, na kterých spočívá funkčnost politického vědění a racionální rozvahy o obecnějších výhledech (např. otázku politické a ekonomické transformace nelze oddělit od otázky překlenování rozdílů, jimiž se jednotlivé země dělí od evropských průměrů produktivity a kvality, včetně očekávání

růstu životní úrovně a s tím související stability rozvoje). I když zde už nelze přehlédnout vznik určitých předpokladů kritického diskursu, mobilizující vliv ideových očekávání víceméně schází, což pak podvazuje tvorbu produktivních programů i hledání vhodných a dostupných prostředků jejich naplňování. Deficit tohoto rámce také podvazuje vliv etiky politické odpovědnosti a významová hodnocení jevů a efektů ponechává jen v kontextu disipativních moralizujících tlaků.

Takovéto pojetí reflexivní rozumnosti by mělo umožnit hodnocení jak prostředků ekonomické mobilizace, tak také politického jednání ve specifických podmínkách post-totalitních zemí. Je však třeba také vidět, že se tato reflexivita nutně opírá o aspekty víry a důvěry i o symbolické formy vědění, které mají sice značnou setrvačnost, ale mohou se nečekaně proměnit v nepředvídatelné pohyby. Pro její stabilizaci je nutno vytvořit nejen adekvátní tržní a mocenské instituce, ale i fungující formy odborného vědění, které produkují kritické vědění o žité situaci a které permanentně sytí i znepokojují praktické formy vědění s nabídkou nových odborných výhledů a očekávání.

Perspektiva rozumné koordinace transformačních změn tak i v reflexivních podmínkách záhy narazí na deficity moderních forem vědění a jeho funkcí. Souběžný postup ekonomické a politické transformace v situaci nerovnoměrného rozložení techno-ekonomických kapacit a neformálního propojení industriálních aktérů má totiž rozporné důsledky: na jedné straně obnovuje korporativistické trendy a instrumentální regulativní formy spolu s růstem úlohy administrace; na druhé straně obnovuje sebeorganizační aktivity v průmyslu, ve výzkumu, vzdělání i ve službách. Ty sice vykazují řadu podnikatelských, iniciačních a emancipačních předností, zároveň ale také značně disipativní trendy, malou koncentraci sil a nízkou úroveň veřejného zdůvodnění a uznání. Nerovnováha těchto důsledků a vedlejších (často i nepředvídaných) efektů transformace značně podvazuje formování moderních podob institucí, které jsou založeny právě na vyvažování napětí korporativních a sebeorganizačních sil, na tomu odpovídajících systematických a zároveň kulturních formách jednání, moci a rozumnosti.

MILOŠ HAVELKA je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, šéfredaktorem Sociologického časopisu a Czech Sociological Review. Zabývá se problémy dějin sociologie, sociální filozofie a obecnou teorií společnosti. V současné době pracuje na grantu Akcenty a posuny české otázky 1938-1989.

KAREL MÜLLER je učitelem na Institutu základů vzdělanosti UK a přednáší v oblasti sociologie vědění a modernity. Je aktivním členem Evropské společnosti pro sociální studia vědy a techniky, podílí se na výzkumu socioekonomických souvislostí techniky, inovací a regulativních praktik v podmínkách transformujících se zemí.

Literatura

- Arnason, J. P. 1995. „Moderna, postmoderna a japonská zkušenost.“ *Sociologický časopis* 30: 271-284.
- Barnes, B. 1988. *The Nature of Power*. Cambridge (UK): Polity Press-Basil Blackwell.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Beck, U., A. Giddens, S. Lash 1994. *Reflexive Modernisation, Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Bell, D. 1979. *Die nachindustrielle Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Berg-Schlosser, D. (Hg.) 1972. *Die politischen Probleme der Dritten Welt*. Hamburg: Rowohlt.

- Besters, H., E. E. Boesch (Hg.) 1996. *Entwicklungspolitik*. Stuttgart-Berlin-Mainz.
- Black, C. E. 1966. *The Dynamics of Modernisation*. New York.
- Bourdieu, P. 1992. „Die verborgenen Mechanismen der Macht.“ In *Schriften zur Politik und Kultur*, hrsg. von P. Bourdieu. Hamburg: Hoffmann.
- Cahnman, W., A. Boskoff (ed.) 1964. *Sociology and History*. New York.
- Cardoso, F. H., E. Faletto 1979. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Dreitzel, H. P. (Hg.) 1967. *Sozialer Wandel. Zivilisation und Fortschritt als Kategorien der soziologischen Theorie*. Neuwied u. Berlin: Luchterhand.
- Eisenstadt, S. N. 1973. *Tradition, Change and Modernity*. New York/Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Giddens, A. 1994. *Kritische Theorie der Spätmoderne*. Wien: Passagen Verlag.
- Giddens, A. 1995. *Politics, Sociology and Social Theory*. Cambridge (UK): Polity Press.
- Glatzer, W. (Hg.) 1991. *Modernisierung moderner Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Westdeutscher Verlag.
- Gransow, B. 1995. „Chinesische Modernisierung und kultureller Eigensinn.“ *Zeitschrift für Soziologie* 24: 183-195.
- Habermas, J. 1990a. „Die Moderne – ein unvollendetes Projekt.“ In *Philosophisch-politische Aufsätze*. Leipzig: Reclam.
- Habermas, J. 1990b. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Hall, S., B. Gieben 1992. *The Formations of Modernity, Vol. I*. Cambridge (UK): Polity Press with Open University.
- Lerner, D. 1958. *The Passing of Traditional Society*. New York-London.
- Loewenstein, B. 1990a. *Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation*. Darmstadt: Deutsche Buchgemeinschaft (česky 1995, Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a civilisace, Praha: Oikumene.).
- Loewenstein, B. 1990b. *Problemfelder der Moderne. Elemente der politischen Kultur*. Darmstadt: Deutsche Buchgemeinschaft.
- Loo, H. van der, W. van Reijen 1992. *Modernisierung. Projekt und Paradox*. München: DTV.
- Machonin, P. 1995. „Úvod do problémů vertikální sociální mobility 1988-1993.“ Přednáška pro Masarykovu dělnickou akademii 21. XI. 1995.
- Machonin, P., M. Tuček 1994. „A Historical Comparison of Social Structures in the Czech Republic in 1984 and 1993.“ *Working Papers* 94/4. Prague: Institute of Sociology.
- Musil, J. 1993. „Česká a slovenská společnost. Skica srovnávací studie.“ *Sociologický časopis* 29: 9-25.
- Müller, K. 1996. „Pattern of De-institutionalizing a Push-Oriented National System of Innovation.“ Příspěvek na konferenci „Triple Helix“, Amsterdam 2.-7. 1996.
- Müller, Kl. 1995. „Vom Postkommunismus zur Postmodernität. Zur Erklärung sozialen Wandels in Osteuropa.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 47: 37-64.
- Offe, C. 1991. „Capitalism with democratic design? Democratic Theory facing the triple transition in East Central Europe.“ Paper prepared for the Congress of the Hungarian Sociological Association, Budapest.
- Rüschermayer, D. 1969. „Partielle Modernisierung.“ S. 382-396 in *Theorien des sozialen Wandels*, Hg. von W. Zapf. Köln: Reiner Rohn.
- Senett, R. 1994. *Civitas – Die Großstadt und die Kultur des Unterschiedes*. Frankfurt/M.: Fischer Verlag.

- Šrubař, I. 1991. „War der reale Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung.“ *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43: 415-432.
- Šrubař, I. 1994. „Variants of the Transformation Process in Central Europe. A Comparative Assessment.“ *Zeitschrift für Soziologie* 24: 198-221.
- Weber, M. 1919. „Wissenschaft als Beruf.“ In *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Weber, M. 1922. *Grundriss der Sozialökonomik III. Abteilung, Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Wehler, H.-U. 1975. *Modernisierungstheorien*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Wehling, P. 1992. *Die Moderne als Sozialmythos. Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien*. Frankfurt/New York: Campus.
- Zapf, W. (Hg.) 1969. *Theorien des sozialen Wandels*. Köln: Reiner Rohn.
- Zapf, W. 1992. „Die Transformation in der ehemaligen DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung.“ *Discussion paper* 92/4. Köln: MPIFG.

Summary

The article proposes that the ongoing economic transition and its social implications can be conceptualized with the aid of the appropriate modernization and modernity concepts. From this point of view, the relationship of transformation and modernization is discussed. While the transformation is shaped by intended steps and aims, or their unintended implications, modernisation can be understood as a general civilisatory drive and pattern which can be either approached or avoided. From a more specific methodological perspective, the modernization is understood in structure-agency tensions and their complementary and compensatory mediation. Hence, the course of the ongoing transformation processes can be assessed as a possible outcome of tensions between the attained mobilization effects and the structural dependencies. The cognitive background of the discussion is focused on the institutional framework and the institutional gaps in the established societies with both competitive markets and competitive political systems. Here, the issues of the institutional cluster of radicalised modernity are discussed and the institutional tensions of the transformation changes assessed, in particular the specific features of the parallel course of change of the economic and political institutions and the deficits of marginalized and ill-structured cultural and reflexive capacities caused by the totalitarian power regime. In this context, the achievements and risks of the radical and massive economic reform are also discussed.

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

CONTENTS OF VOLUME 4, NUMBER 1, SPRING 1996

Introduction

ARTICLES

Suražska, W.: Theoretical Perspectives on Central Europe

Ringen, S.: Can Inequality Be Reformed?

Vláčil, J.: Large-Scale Privatization and Industrial Relations

Lorenz, F. O., Hraba, J., Conger, R. D., Pechačová, Z.: Economic Change and Change in Well-being in the Czech Republic, with Comparisons to Married Women in the United States

Havelková, H.: Ignored But Assumed. Family and Gender Between Public and Private Realm

Blum, A.: Society, Politics and Demography. The Example of Soviet History

In Memoriam Ernest Gellner (Jiří Musil)

ESSAYS

Wagnerová, A.: Emancipation and Ownership

Olechnicki, K.: Identity and Game

REVIEW

Jiří Kovtun: A Mysterious Murder. The Case of Leopold Hilsner (M. Petrusek)

ANNOTATION

Czech Sociological Books in Year 1995 (M. Petrusek)

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW nabízí dvakrát ročně 128 stran nejzajímavějších článků o české společnosti, problémech nacionalismu, nových formách nerovností, politických změnách atd., vybraných ze stránek *Sociologického časopisu* a přeložených do angličtiny, jakož i původních anglických textů pojednávajících o sociálních a ekonomických změnách ve střední a východní Evropě.

Předplatné na rok 1996 pro zahraničí činí \$ 40 (60 DM) pro instituce, \$ 34 (50 DM) pro jednotlivce a \$ 26 (40 DM) pro studenty. Pro tuzemsko činí předplatné 196 Kč, pro členy Masarykovy české sociologické společnosti 120 Kč. Jednotlivá čísla možno zakoupit v redakci za 98 Kč.

Vydává Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Kulturní cizinci a rekonstrukce školství

Lekce z irské zkušenosti pro střední Evropu?

DENIS O'SULLIVAN**

Pedagogická fakulta College Cork, Irsko

Cultural Strangers and Educational Reconstruction

Lessons from Irish Experience for Central Europe?

Abstract: Since the political changes in Central Europe in the last decade there has been an opening up of the policy-making process to outside ideas and personnel. In the Irish Republic from the 1960s onwards there has been a comparable development. In treating these non-native personnel as cultural strangers the intention is to stress their role in educational policy-making conceived as a cultural process. This is to make the target of analysis less the observable behaviour of the actors in the formation of educational policy and more the cultural forms which shape these behaviours albeit in a hidden fashion. The concept of policy paradigm, embodying linguistic, normative, epistemic and methodological dimensions, is used to give structure to these cultural forms. The cultural strangers selected to illuminate the Irish experience with non-native educationalists include an Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) sponsored survey team, an economist from the United States, two Canadian historians, and a specialist in religious studies from the U.S. In connecting with the Irish policy process their experiences reveal five patterns of intercultural contact: the challenging of doxic paradigms; the legitimation of native ideas; non-discursive performative influence on policy; politically-safe testing of public opinion; expanding the themes of policy debate. It is suggested that Central European educators could usefully examine the extent to which similar patterns of social and cultural interaction are beginning to form in Central Europe. Finally, it is argued that the experience of educational systems in Central Europe with cultural strangers has a relevance for cultural theorising.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 2: 159-173)

V nejširším smyslu se pojem *kulturní cizinec* vztahuje na jakéhokoli jedince, který se ocitne v odloučení, zažije nepochopení, odcizení a nedostatek integrace v kulturním prostoru, v němž se právě nachází. V současné době častého cestování většiny lidí dříve nebo později zažije pocit kulturního odcizení téměř každý. Jako nejzřetelnější příklady slouží turisté, misionáři, emigranti a kolonisté. V naší práci používáme pojmu selektivněji, vztahuje se na zahraniční odborníky nebo zahraniční agentury ve školství, kterým přijeli pomoci svými analýzami a nabídkou programů vzdělávacího systému. *Kulturní cizinci* jsou v tomto případě výzkumnými pracovníky, kteří byli pozváni organizacemi či jedinci, aby poradili se specifickými aspekty domácího systému, anebo mezinárodní agentury přizvané většinou za účelem přispět k procesu utváření politické strategie. V rámci sociologické teorie, které je adresována, se jedná o řadu souvisejících kulturních procesů týkajících se setkání, sdělování, zamítnutí a modifikací kulturních forem a o je-

*) Tato práce vznikla za podpory grantu Arts Faculty Research Fund University College Cork.

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Dr. Denis O'Sullivan, Education Department, University College, Cork, Ireland. Tel. + 353 21 27 68 71, ext. 2263, fax + 353 21 27 02 91.

jich vztahy se sociálními akcemi. Zvlášť zkoumáme protínání vzdělávacích teorií a školské praxe, jak je zprostředkováno kulturní politikou účastníků při procesu utváření politické strategie.

Po politických změnách ve střední Evropě poslední dekády se tento prostor otevřel vnějším myšlenkám i zahraničním odborníkům. V oblasti školství pracovníci odpovědní za formulování nových strategií a jejich prosazování navázali kontakty na všech liniích od vládních agentur, výzkumných institucí až po profesionální organizace a jednotlivé odborníky ze západní Evropy [Kotásek 1992]. Výsledky tohoto mezikulturního kontaktu najdeme ve zprávě Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj [Review... 1992] a dalších mezinárodních organizací [Report... 1992, A Survey... 1991-1993], ale dokládají to také četné konference, semináře, jednání na téma vzdělávání učitelů, výuka lidských práv či komparace školských systémů.

Srovnatelný vývoj byl zaznamenán od šedesátých let také v Irské republice. Nyní, když je možné zpětně určit, jakým způsobem ovlivnil přínos kulturních cizinců tvorbu politického procesu v Irsku, můžeme tak pomoci také při formulování politického procesu ve střední Evropě. Ačkoli jsou rozdíly mezi Irskem a zeměmi střední Evropy zřejmé, ať se to týká rozlohy, etnického složení, náboženské situace, jsou zde také společné rysy: zkušenost politického útlaču, osidlování, rozdělení země, okupace a odboj. Očekáváme, že tyto zkušenosti vedly k formování sociálních jevů, jako jsou např. národní sebeuvědomění, nativismus a kulturní izolace, které především ovlivňují přístup ke kulturním cizincům a vztah k cizím myšlenkám.

Máme v úmyslu zdůraznit roli kulturních cizinců při formulaci politiky vzdělávání koncipované jako kulturní proces. To proto, aby bylo méně důležité chování účastníků při formulaci vzdělávacích strategií a naopak byly zřetelné *kulturní formy*, které formují a jsou formovány tímto chováním, neboť nebývají tak zřetelné. Používám pojmu *paradigma politiky*, což dává strukturu těmto kulturním formám a poskytuje optiku ke studiu způsobů, jakým tyto formy čelí jedna druhé při interakci domorodého a cizího, jak jsou vtěleny ve vědomí a v řeči aktérů, kteří mají tyto strategie formulovat.

Paradigma politiky

Paradigmatem politiky jsou míněny ty kulturní soustavy, které vládou politickému procesu. Obsahují dimenze lingvistické, normativní, epistemické, empirické a metodologické. Reagují na to, jak je proces vzdělávání konceptualizován, tematizován a popisován, co má být vlastně definováno jako hlavní problém, jaká data bude vhodné použít, kdo je vlastně legitimně účastníkem a s jakým statutem, a jak je politický proces ustanoven, realizován a hodnocen.

Politická paradigma jsou silnými regulačními vlivy při vytváření a stanovení politiky. Jejich funkce tkví ve vymezení hranic pomocí termínů, témat, problémů, dat a informací o účastnících, které mohou být pojaty do systému a které nebudou brány v úvahu, je to kritický rys jejich regulační síly. Politická paradigma mohou nabýt statusu doxy (mínění) [Bourdieu 1977]. Je nesnadné je zpochybnit, protože jsou považována za shodná s limity normality a obecným smýšlením. Regulační síla paradigmatu je funkcí toho, jak slabě či silně jsou omezeny hranice dané charakterem a rozsahem kontrolovaných fenoménů, a kde v komunitě, která vytváří politiku, je paradigma dominantní. Při analýze změn poznanych pomocí paradigmat mohou být kvalitativní rozdíly zazname-

nány mezi nárůstem, změnami, zmenšením nebo přerušením (k podrobnější diskusi o pojmu paradigma politiky viz [O'Sullivan 1993]).

Mezi kulturní cizince, kteří se zabývali irským školstvím byli lidé z týmu podpořeného OECD, A. Dale Tussing, ekonom (USA), Donald H. Akenson a E. Brian Titley, historikové (Kanada) a Patrick Duffy, specialista na studia náboženství (USA). Zabývali se širokým spektrem problémů irského školství, vztahu školského systému k ekonomii, jeho financováním, otázkami rovnosti a spravedlnosti a rolí náboženství a církve (římskokatolické). V souvislosti s irskými zkušenostmi odhalili pět vzorců mezikulturního kontaktu týkajícího se zahraničních poradců, kteří svými analýzami měli vliv na formulování vzdělávací politiky.

1. Narušování mínění (doxy)

To spočívá ve zpochybňování poznatků, pocitů a hodnot, jež jsou těžce rozpoznatelné, neboť jsou zakotveny v běžné praxi a normalizovaném chápání. V roli kulturního cizince mohou poradci očekávat nedůvěru, posměch a odpor. Projevy cizích paradigmat se mohou zdát pro část intelektuálního vedení ve srovnání s paradigmaty místními jako příznak „nepřítele za dveřmi“, preventivní akce je pak nutná pro to, aby místní paradigma nebylo vytlačeno ze svého doxického postavení.

2. Legitimování

Kulturní cizinci se postaví za myšlenky určitého okruhu lidí, jako jsou rodiče, učitelé, státní úředníci či dílčí skupiny v těchto společenstvích. Stávají se pak obhájci domácích interpretací a zaváděných předpisů, zvláště v případě dokazování důvěryhodnosti a hodnocení. Skupina místních navrhovatelů pak zajistí, aby myšlenky poradců dostaly maximální publicitu.

3. Nediskurzivní vliv

V tomto modelu jsou důsledky příspěvků kulturních cizinců značně necitlivé a nerespektující místní duchovní symboly a tradici, i když některé závěry se mohou jevit zvláště pro strategii jako oprávněné. Návrhy kulturních cizinců jsou uplatňovány více při politickém rozhodování než při veřejné diskusi. Jako ve známé pohádce, kde jde o objednání nových šatů než o prohlášení na veřejnosti, že král je nahý.

4. Politicky bezpečný průzkum veřejného mínění

Všechny kulturní systémy obsahují určitý počet problémů, které jsou politicky citlivé. Místní političtí tvůrci bývají váhaví při výzkumu veřejného mínění, jež by se týkalo určitého problému, v obavě, že pouhá zmínka o něm na veřejnosti by mohla naznačit jistý stupeň jejich podpory. Tam, kde však tuto myšlenku pronese kulturní cizinec, lze uskutečnit výzkum veřejného mínění, neboť se tak zároveň zachovává maximální odstup od daného problému. Nejedná se pouze o nadhození problému a sledování, kdo mu vyjádří podporu, dojde tak k distanci od odpovědnosti za vlastní ideu a za její zveřejnění.

5. Rozšiřování témat politické diskuse

Jedná se o příklad inovativnějšího příspěvku kulturních cizinců v diskusi o vzdělávání tím, že se rozšíří místní paradigmata. Běžně se očekává, že role oficiálních kulturních cizinců přispěje k domácí formulaci tvorby politiky návrhem nových možností řešit místní obtíže vážící se k administrativním strukturám, jednotlivým druhům škol, k osnovám a

metodikám. Kulturní cizinci mohou udělat více než jen sepsat alternativy řešení. Mohou přinést nová témata k diskusi o politice tím, že zdůrazní problémy, jež místní dosud nepoznali.

Znázorněním těchto vzorců kulturního kontaktu tímto souhrnem je možné zveličit činnost účastníků a dívat se na jejich sociální akci jako na tvořivou a ničím nezátíženou. Jedinci mají schopnost reagovat podle libosti na události a myšlenky tak, jak vznikají, stávají se tvůrci svého světa. To je však jen jedna stránka napětí mezi činností a kulturou, je představována tímto dualismem jako heuristická metoda, jež posunuje analýzy kulturních změn dopředu [Archer 1989]. Kulturní formy, v nichž účastníci operují a které ovlivňují jejich vlastní nejistoty nad modalitou akcí, budou objasněny dále podrobněji.

1. Narušování mínění (doxy)

Až do padesátých let našeho století církev dosti nekompromisně obhajovala princip moci v souvislosti s rolí státu při poskytování zdravotní a sociální péče a při vzdělávání občanů. Podle tohoto principu žádná větší organizace nemůže dělat to, co zvládne organizace menší či jedinec sám pro sebe. Účelem bylo uchránit občany toho, aby jejich potřeby formoval stát, aby byla podkopávána osobní iniciativa a aby vzrůst necitlivosti státní byrokracie nevedl k totalitnímu režimu. Papežská encyklika *Quadragesimo Anno*, vyhlášená v roce 1931, se stala přímým zdrojem tohoto odporu ke státnímu řízení a vedla k sociálním hnutím čtyřicátých let [White... 1980].

Církev uplatňovala svůj nárok na hlavní roli ve vzdělávání a vyšší pravomoc ve vztahu ke státu. Uznávala, že stát má určitá práva ve vzdělávání jako např. povinnost doplnit úsilí rodičů vzdělávat své děti nebo postarat se o děti v případech, kde rodiče své povinnosti zanedbávají. Avšak tato práva státu byla „podřízena dřívějším nárokům církve a rodiny“ [Kavanagh 1966: 91]. Hlavní práva a povinnosti ve vzdělávání dětí byla přiznána rodičům. Z tohoto hlediska se práva a povinnosti rodičů a církve doplňovaly: „práva církve čerpají z nadpřirozeného řádu a práva rodiny z přirozeného a jsou v dokonalé harmonii... Rodinná práva jsou církví houževnatě hájena“ [Kavanagh 1966: 92]. Církevní stanovisko na roli církve, rodiny a státu v zabezpečování vzdělání a ve formulování vzdělávací politiky bylo vyjádřeno v člancích týkajících se vzdělání v irské ústavě z roku 1937 a bylo všeobecně přijato. V často citovaném projevu ministra školství Richarda Mulcahyho z roku 1956 vyplynulo, že ministr plně uznával prvenství církve při plánování vzdělávacích strategií, sám se označil jako „muž v montérkách“ (dungaree man), jehož úkolem je jen zmodernizovat vzdělávací prostředky, distancoval se od „jednoduchého přijetí nějakých smyšlených povinností filozofovat (...) ve věcech vzdělání“ [citováno v O'Connor 1986: 1].

Tento vliv předpisů vztahujících se k roli církve při vzdělávání reprezentuje v myslích irské populace mnoho rysů doxy ve smyslu Bourdieuvy koncepce.

Bourdieu [1977: 168] rozlišuje doxu a ortodoxii. Doxa je vztah k univerzalitě, o které se nediskutuje: „úhrn těchto mínění je implicitně těsněji postaven k tomu, co se zkoumá, což se ukazuje pouze retrospektivně, když se ona mínění mají prakticky odvolat“. To zahrnuje absolutizující formu legitimizací, „jelikož vůbec nebere na vědomí otázku legitimiti, jako výsledku soutěže a konfliktu mezi různými skupinami, které tvrdí, že samy legitimitu mají“.

Ortodoxie se naopak vztahuje k univerzu diskursu, k oblasti dostupných názorů a argumentů, ovšem způsobem, který definuje některé směry a myšlenky jako mylné či

nepravdivé. Když jsou meze doxy zatlačeny zpět a je odhalen její charakter libovolnosti, je nutné, aby ji systematizovali a racionalizovali ti, kteří si za ní stojí. Ortodoxie odpovídá na otázky, které se v případě doxy nekladou. Ortodoxie požaduje legitimování pozic i v tom případě, kdy to doxa nečiní.

Jak Bourdieu poukazuje, vláda uplatňovaná ortodoxními pozicemi, potvrzuje některé pohledy na svět a druhé zamítá, zakrývá tak fakt jisté míry cenzury, která udržuje rozdíl „mezi světem věcí, které mohou být vyjádřeny, a tím pádem i myšleny, a světem věcí, které se berou za samozřejmé“ [Ibid.: 169-170].

Kde paradigma dosáhne postavení doxy, jak se zřejmě stalo v případě církve a její role v irském školství do padesátých let tohoto století, kdy chyběly jakékoli alternativy, doxa se tak stane ve vědomí hluboce strukturovanou.

Několik externích poradců, zejména Duffy, Titley a Akenson, napadli doxický charakter paradigmatu. Tito autoři si dovolili klást otázky po motivaci a zájmech, navrhovali různé interpretace role náboženství v irském školství, které nebyly součástí irské kultury.

V *Laickém učitelu* Patrick Duffy [1967] soudil, že role náboženství omezovala zaměstnanost a příležitosti k polepšení si laických učitelů. Argumentoval, že mezi učiteli existuje silná tendence odejít ze školství a mezi inteligentnějšími a progresivnějšími lidmi utíchal zájem o učitelské povolání. E. Brian Titley v *Církvi, státu a vedení školství v Irsku 1900-1944* [Titley 1983] argumentuje podobně, kritizuje systém za způsob, jakým ztěžuje rozvoj laického školství. Tím, že stát zanedbal budování sítě škol navazující na základní školství, a to až do šedesátých let, si ztížil pozici, neboť „církvi umožnilo obrovské bohatství a prostředky prakticky vybudovat monopol ve školství...“ [Ibid.: 155].

Daleko více konfrontační bylo tvrzení Akensona [1975] a Titleye [1983], kteří napsali, že role církve ve školství je donucovací, nedemokratická, autoritativní a manipulující. Pro Titleye existovaly jiné důvody, proč církev ovládá školství kromě hlášaného cíle záchrany duší. „Důvody jsou spojené s pokračující existencí církve jako instituce a se zachováním jejího vlivu na společnost“ [Titley 1983: 143]. Tento cíl církve realizuje zvyšováním počtu církevního personálu doma i v zahraničí tím, že vychovává laiky k neodporování církvi, a také si vytváří věrný kádr budoucích politiků, na které bude spolehnouti v případě tvorby zákonů. Neexistenci diskuse o irském školství vysvětluje Akenson [1975: 108] tím, že irští laikové dali církvi „svolení k činnosti“, a dále vysvětluje, že „je to pochopitelné, vždyť většina irských mužů je produktem církevního školského systému a již od dětství jsou naočkováni přesně těmi myšlenkami, na kterých jsou založeny akce duchovních.“

Dalo se očekávat, že napadení doxického charakteru irského myšlení v otázkách o roli náboženství ve vzdělávání, vyvolá odpor. Pochybovat o jistotách života jakékoli sociální skupiny vede od opozice až k animozitě.

Překvapením je, že od šedesátých let dochází k podstatným změnám v postavení a veřejném chápání role církve v irském školství. Tyto změny jsou dosti obsáhlé a souvisí s početností nové reprezentace, představ o roli náboženství při kontrole vzdělávání a s ideologickým příklonem v sociální a vzdělávací problematice. Nyní je na základních a středních školách jen nepatrné procento duchovních na učitelských místech. Do církevních škol jsou stále častěji jmenováni laičtí ředitelé, duchovní v tomto povolání jsou spíše raritou. Církevní personál diskutuje o své roli v rámci vzdělávání a právě on je zdrojem progresivních myšlenek o vzdělávací politice v irském školství.

K tomu vedla řada okolností, které dosud nebyly plně analyzovány, ale pravděpodobně se jednalo o vlivy: sebereflexe ovlivněná klesajícím počtem duchovního personálu, úvahami nad deliberalizací Druhého vatikánského koncilu, radikalizované názory misio-nářů vracějících se z rozvojových zemí, kde byli ovlivněni teologií osvobození a zpolitizováním nerovnoprávnosti v těchto zemích.

Je to příkladem toho, jak stejný sociální fenomén vyvolá dvě diskursivní pole diskuse – reflektivní a praktičtější – jedná se o oblasti značně oddělené, vedené ve zřetelných sociálních arénách a sledující rozdílné cíle. Kulturní cizinci působili především v rámci reflektivní oblasti na roli církve při vzdělávání. Byli to akademici a zveřejnili své analýzy v akademických časopisech a orientovali se na tuto oblast kritiky. Naproti tomu se „domorodá“ diskuse zabývala více oblastí praktickou a podíleli se na ní lidé z přední linie diskusemi na konferencích, seminářích, ve veřejných projevech a v církevních publikacích, orientovali se na analýzu a formulování strategií ve vzdělávací praxi. Tato diskuse měla větší vliv na strukturování nového vědomí o postavení církve v irském školství.

To neznamená, že kulturní cizinci nic neovlivnili. Oni byli první, kdo pochybovali o nezpochybnitelném, oni vyslali první signál ke kosmopolitičtějšímu církevnímu intelektuálům, kteří pociťovali nutnost změny, a tak hledali možnosti změn ve své vlastní oblasti vlivu. Jestliže by to byl tento případ, ustanovilo by to formu kulturní kooptace, to je včlenění externích rysů do osobních kulturních premis, které, jestliže nejsou uvedeny v soulad, mohou být pociťovány jako konfrontační a ohrožující.

Tato interpretace vlivu kulturních cizinců nejspíše zveličuje domorodou odezvu. Církevní hierarchie formulující kulturu byla sama v oblasti myšlení tvarována hlavně praktickými poměry v církvi, stejně jako filozofy uvnitř církve s jejich modernistickými myšlenkami, jež se shodou okolností podobaly těm, jež kriticky formulovali kulturní cizinci.

Účast církve při kulturních změnách měla význam pro její stabilitu. Církevní personál udržel pod kontrolou tempo a směr kritických změn tím, že marginalizoval konfrontační pojetí kulturních cizinců. Touto cestou, narušením doxického paradigmatu, jež mohlo nastat také vlivem modernizace, bylo koordinováno s plným zapojením a iniciativou církve. Postata změn takto uchopená byla pro církev méně hrozivá.

2. Legitimování

V roce 1965 publikovala OECD zprávu o irském školství; tato studie poukazovala na otázky, jak jsou použity lidské a materiální zdroje ve školství, a nastínila odhad ekonomických požadavků na tyto zdroje do budoucna.

Podrobnosti výsledků této studie nejsou tak významné jako celkový přístup ke vzdělávání, použitá terminologie, položené otázky, jež definovaly problém. Všechny tyto prvky byly zhruba shodné s paradigmatem lidského kapitálu, který byl v té době v otázkách vzdělávání mezinárodně vlivný. Dělo se to formou ustanovení o „vhodných“ vzdělávacích stupních v rámci tržních vlivů – např. předpoklady zaměstnavatelů, praxe v konkurenčních zemích, zavedení teorie deficitu a přebytku ve vztahu k vzdělávacím kvalifikacím, a zvláště překvapivě ve vztahu k lidem s určitým stupněm úspěchu ve vzdělání, pozornost se věnovala ekonomice plánování osnov a kvantifikaci vzdělávacích jevů (propočítání nákladů, výstupů, vstupů a účastnických poměrů). Vzdělávání bylo celkově

považováno za investici do lidí jako zdroje energie, blahobytu a maximalizaci ekonomiky ve stejném smyslu, jako je investice do hmotného zařízení a nové technologie.

Tyto rysy se ovšem nenajdou ve *Zprávě školské rady o osnovách pro střední školy* z roku 1962, z toho roku, kdy byl ustanoven tým zpracovávající studii pro OECD. Tato zpráva školské rady operovala v rámci teocentrického paradigmatu. Koncipovala školství v rámci kulturního a náboženského sdělování, zdůraznila pomocný a doplňující vztah k rodině a církvi a prohlásila, že konečný cíl vzdělávání je celkový vývoj člověka – náboženský, morální, intelektuální a fyzický – za účelem spasení jejich duší. Specializovaná příprava k určité kvalifikaci či profesi byla od této vize všeobecného školství notně vzdálená. Zpráva ospravedlňovala množství praktických předmětů, jako je práce se dřevem nebo nauka o vedení domácnosti, a ospravedlňovala je pouze ve vztahu, jaký měly ke všeobecnému vzdělání.

Zpráva OECD spíše než myšlenky školské rady byla v souladu s ekonomickým plánováním, jehož počátek spadá do konce padesátých let. Během padesátých let bylo stále jasnější, že se Irsko dostává do ekonomické krize, tato doba je charakteristická ekonomickými a sociálními obtížemi, jež charakterizuje vysoká inflace, krize rozpočtu, pokles průmyslové i zemědělské výroby a masivní emigrace. Politický ohlas byl zaznamenán u státních úředníků a akademích poradců, nikoli u politiků. Následující nový směr ekonomického vývoje znamenal zahájení takových ekonomických změn, jež se přesunuly od ochranářství k volnému obchodu a podpoře zahraničních investorů, s hlavním zaměřením na dovoz. K podpoře těchto změn se ekonomové zavázali speciálním přístupem k „zabezpečení dostatečného přísunu personálu s požadovanými znalostmi a kvalifikací do všech odvětví průmyslu“ [*Programme for Economic...* 1958: 39] a slíbili, že „se bude věnovat zvláštní pozornost školství, vzdělávání a jiným formám ‚lidských investic‘“. [*Second Programme...* 1963: 17].

Zpráva OECD pracovala v rámci stejného lidského kapitálového paradigmatu, jaký užili irští ekonomové na konci padesátých let. Zkušenosti státní úředníci byli obeznámeni s celkovým záměrem OECD a jejich úvahy [O'Connor 1986, Bonel-Elliott 1994] jsou jednoznačné v uznání návrhu OECD z konference ve Washingtonu v roce 1961, že provedením průzkumu nasměrují celý projekt. Zpráva OECD nepůsobila jako zdroj paradigmatického prohlédnutí, ale jako způsob rozšíření a legitimování paradigmatické změny, která již nastala ve vlivném sektoru za podpory skupiny vytvářející politiku. Paradigma vzdělávací politiky zastávané částí vlády, jmenovitě ministerstvem financí a jeho ekonomickými poradci, nyní musela být přijata klíčovými sociálními skupinami, měly-li ony uskutečnit ekonomickou rekonstrukci. Účast OECD byla důležitým zdrojem legitimizace pro státní úředníky, politiky, učitele i rodiče při obhajobě nezbytnosti změny koncepce vzdělávací soustavy.

Tím, že role OECD jako podporovatele změn byla široce zveřejněna, došlo k vyloučení možných sporů či negativních účinků. Návaznost na OECD dala zprávě neutrální identitu. Pokud šlo o OECD, nezajímala se o studovaný problém ve smyslu irské analýzy. Od byrokratické organizace se očekává, že se bude chovat, jak se na byrokratickou instituci sluší včetně nestrannosti zbavené emocionálního přístupu k předmětu své analýzy. Odezva Národní průmyslové a ekonomické rady (National Industrial and Economic Council) jasně ukazuje na emocionální neutralitu zprávy OECD „Střízlivá a podrobná analýza faktů v *Investment in Education*, která zpochybnila veškeré sebeuspokojení s konvenčním vzděláváním, znemožnila výmluvy na úkor neznalosti relevant-

ních faktů, dala popud ke kritickému prozkoumání našeho školství ve všech jeho aspektech, které mohou tvořit základ k jeho trvalému zlepšování“ [Comments... 1966: 31].

Dalšími rysy byrokracie jsou odborné znalosti a specializace, a tak spojení na OECD znamenalo, že zpráva pro OECD byla považována za produkt odborných úřadů v jejich specializovaných oblastech výzkumu. Diskuse o ní nabude legitimity odkazem na expertizu výzkumného týmu, neboť ji nelze přehlédnout. Zkušenosti státní úředníci uznali později, že zatímco oni věděli, jaké změny jsou nutné, „nestranná zpráva vyžadovala jednání ministerstva“ [O'Connor 1986: 20].

Významná paradigmatická změna nastala ve způsobu, jakým bylo školství konceptualizováno a jak se o něm od šedesátých let diskutovalo ve všech vrstvách. Zpráva OECD hrála distinktivní roli v přechodné době. Obsadila roli poctivého zprostředkovatele, navíc externího, přinesla byrokratickou charakteristiku odborných znalostí a emoční nestrannosti, a tím uspěla při rozšíření paradigmatu lidského kapitálu mimo doménu zkušených státních úředníků a jejich poradců právě u tvůrců politiky.

3. Nediskurzivní vliv

A. Dale Tussing, profesor ekonomie na Syracuské univerzitě v New Yorku, publikoval v roce 1978 *Irské výdaje ve školství – v minulosti, nyní a v budoucnosti* (Irish Educational Expenditures – Past, Present and Future), data byla podložena výzkumem provedeným během patnácti měsíců v letech 1975-1976, kdy pracoval jako hostující profesor ekonomie v Ekonomickém a sociálním institutu v Dublinu.

Tussing upozornil na rozsah a hloubku irského školského systému, na jeho vyšší rozvoj, než se soudilo vzhledem k irským příjmům, struktuře průmyslu a stupni urbanizace. Jeho výzkum jej vedl k závěru, že faktory, které umožnily takový stav vzdělání – spartánský duch škol, velké třídy, špatné placení učitelé, investice katolické církve, členové náboženských sekt vkládající svoje platy zpět do škol či poskytující své služby bez platu, stejně jako nízký vědecký a technický obsah osnov – postupně či úplně mizely, zanechávající Irsko s drahým školským systémem. Ukázal, že se veřejné výdaje na střední školy, upravené podle inflace, v období let 1974-1986 skoro zdvojnásobí a v tomto období výdaje na třetí stupeň dokonce více než zdvojnásobí. Tussing vyslovil obavu, že dokud nenastane krizová situace, nic se nezmění ani v rozpočtu, ani s přibývajícím počtem žáků. Dojde-li ke krizi, varoval, rodiče, zvláště chudí či znevýhodnění, budou tuto krizi pociťovat tím, že jejich děti budou sdílet přeplněné třídy, prozatimní třídy či dokonce nebudou mít možnost studovat pro nedostatek míst. Doporučil urychleně „diskusi o školských prioritách“ [Tussing 1978: 173].

Jako příspěvek k této diskusi Tussing doporučil, aby bylo školství považováno za „něco jako veřejné dobro“, s veřejnými i soukromými charakteristikami. Tam, kde jsou znevýhodnění individuální studenti formováním kulturním a sociálním modelem či zlepšením celoživotního příjmu, školství může být nazváno soukromým. Školství je veřejné dobro v tom smyslu, že politický, sociální a ekonomický život potřebuje určitý minimální vzdělávací standard, a za ten lze považovat povinnou školní docházku.

Tam, kde jsou prostředky omezené, Tussing navrhl vytvořit rezervy pro školství, které přece společnosti prospívá, a zvláště irské společnosti. Mínil tím zavedení poplatků a politiku financování, univerzitní studenti by platili formou půjček náklady na své vzdělání. Ve školách druhého stupně Tussing navrhl několik způsobů, jakými by měli být rodiče finančně zainteresováni na vzdělání svých dětí – zrušit ve školách všechny nebo

některé programy státního subvencování či považovat státní financování školství na této úrovni za osobní příjem, a tím pádem podléhající dani z příjmu. De facto by to znamenalo zrušení bezplatného školství zahájeného téměř o dekádu dříve, již v roce 1967.

Bezplatné školství bylo kulturní modlou, zrcadlily se v něm otevřenost a příležitosti, symbolizující nový směr vývoje irské společnosti, po jeho zahájení krátce po padesátém výročí povstání proti britské nadvládě v roce 1916. Navrhnout odstranění takové vymoženosti, jak se o to pokoušel Tussing, bylo doslova obrazoborecké. Jakkoli působivé byly Tussingovy argumenty, odstranění bezplatného školství znamenalo především ohrožení politiků.

Tussing později [1983] vzpomínal, že „ministři a státní úředníci odmítli v té době představu krize“, přesto souhlasili s klíčovými aspekty jeho analýzy, a možná i s jeho přístupem k řešení stoupajících nákladů na školství. Přinejmenším názor, že pro mnoho rodičů je bezplatné vzdělávání jejich dětí na druhém stupni velkou výhrou a že tito rodiče by přece mohli a budou muset přispívat na vzdělávání svých dětí, se jevilo jako důležitý faktor při odhadování možné politické odezvy na úspory ve financování škol na počátku osmdesátých let. Ministr školství převzal tyto iniciativy v roce 1982, aby snížil očekávané výdaje v následujícím roce o dvě procenta. Některé z podstatnějších finančních úspor měly být dosaženy na druhém stupni zvýšením poměru učitel – student asi o pět procent, společně se snížením stanoveného počtu učitelů a zavedením poplatků za školní dopravu pro studenty a snížení kapitálového rozpočtu [Economic... 1983]. Jak krize, kterou Tussing předpověděl, začala zatěžovat školy (snížení financí a personálu), začaly více spoléhat na dobrovolné příspěvky rodičů, které pokrývaly deficit. Tím bylo bezplatné školství de facto narušeno, sice nepřímou, jako důsledek omezení financí ze strany vlády než jako důsledek nějaké veřejné změny v poplatkové strategii středních škol.

O zrušení bezplatného školství bylo stále vyloučeno diskutovat na státní úrovni. Tussing možná podpořil ty, kteří plánovali nové strategie při zavádění úspor a narušení bezplatnosti středoškolského vzdělávání, ale neuspěl při usnadnění veřejné diskuse. Tussingův vliv byl skrytý, byl nediskursivní, jeho dopad na vzdělávací systém byl přesto podstatný. Praktickým důsledkem pro rodiče bylo: udržet děti na středních školách stálo nyní peníze.

Tento přímý vliv na praxi je bezprostřední ve svém dopadu, absence analýz, argumentace, sporů a důkazů, jež by byly důsledkem diskuse, nakonec spíše omezí kulturní změnu. Pojmy, rozdíly a principy ekonomiky vzdělávání, které se Tussing pokoušel zavést do debaty v Irsku, se nikdy nestaly součástí veřejné diskuse o financování středních škol. Je-li Tussingův vliv na střední školy spíše praktický než diskursivní, jak uvidíme v následující části, jeho myšlenky sledovaly opačný směr, pokud šlo o vysokoškolské vzdělání.

4. Politicky bezpečný průzkum veřejného mínění

I samotná identifikace s názorem ve veřejné diskusi může naznačit určitý stupeň podpory, i když jen tím, že na sebe strhne více pozornosti a vyloučí jiné latentní problémy. V souvislosti s vysokoškolským vzděláním *Irské výdaje na školství* (Irish Educational Expenditures) [Tussing 1978] zdůraznily politicky citlivé otázky, aniž by jakýkoliv místní orgán či jedinec za ně bral odpovědnost. To umožnilo projektantům vzdělávání uvést řadu možností a návrhů vztahujících se k financování školství a ke stupni a charakteru finanční podpory pro studenty, a přesto si od nich udržet odstup.

Projektanti využili úvahy a publikace poradních a konzultačních orgánů, jež byly nezávislé na státních projekcích, i když se členství v nich překrývalo. Téma a volby strategií tohoto konsensuálního náhledu byly jasně převzaty s Tussingových spisů a v té době byl tento fakt všemi účastníky diskuse uznáván.

Na příklad, rozdíl mezi soukromými a veřejnými aspekty funkcí a výhod vzdělávání si našel cestu do předlohy *Higher Education Authority to the Government*: „při vytváření politických strategií vztahujících se k podpoře studentů, by měly být vzaty v úvahu výhody, které studentům vznikají“ [*White Paper*... 1980: 79].

Důležitosti to nabylo zvláště při komunikaci s jiným poradenským orgánem, National Economic and Social Council (NESC). Tato rada „...navrhla, aby bylo znovu zváženo financování vysokoškolského vzdělání, a to z důvodů *regresivních distribučních implikací* v poskytování přednášek za poplatky, které by se rovnaly necelé čtvrtině celkového nákladu. I když rada uznává, že vyšší vzdělání přispívá k sociálnímu a ekonomickému rozvoji, věří, že by náklady měly být hrazeny více než nyní jejich příjemci, tedy těmi, kteří mají ze studia finanční přínos.“

Ve vládním *Programu postupu ve vzdělání* [*Programme for Action*... 1984] z roku 1984 nalezneme důmyslné použití těchto témat. Téma soukromého přínosu bylo včleněno do analýzy stejně jako nutnost uznat priority mezi nároky na financování různých stupňů vzdělávacího systému: „Tím, že se musí drasticky omezit množství peněz pro veškeré veřejné výdaje, je důležité rozvážit ustanovení pro vysokoškolské vzdělávání v poměru ke vzdělávání základnímu a střednímu, a zvláště k potřebám těch, kteří absolvují povinné vzdělávání (...) a stupeň, do kterého by měli jedinci, kteří získají ekonomické výhody z vysokoškolského vzdělání, sami platit buď během studia, či později.“ [Ibid.: 28]

Při formulaci těchto názorů nebyl program tak přínosný a jasný jak NESC nebo Tussing. V části věnované financování vyššího vzdělávání je použito několika anonymních atributů jako např. „existuje argument“, „objevilo se několik důležitých principiálních otázek“, „musíme vzít v úvahu“ atd. Tím vláda neudělala nic, než jen uznala existenci zajímavých nápadů u tvůrců školských strategií. Možná si je vláda jistá, že může být hrdá na to, že bere v potaz poradenské orgány. Dosáhne tím toho nejlepšího z obou sfér. Citlivé problémy objevující se ve zprávách poradenských orgánů nemohou být označeny za cizí, jelikož byly podpořeny jako všeobecně uznávané také legitimními místními činiteli. Nemusí se na ně ovšem brát zřetel, jsou přece pouze doporučeními poradních orgánů. Tato vzájemná hra mezi kulturním cizincem, místním poradenským orgánem a vládou při vytváření a zveřejňování názorů na vzdělání umožňuje integraci politicky citlivých návrhů do diskuse o vzdělání bez politického rizika. Z hlediska vlády tak napomáhá bezpečnému průzkumu veřejného mínění. Je-li odezva veřejnosti k zavedení strategie pozitivní, vláda se může prokázat jako inovativní a proaktivní. Je-li však odezva negativní, vláda nápady jednoduše zavrhne, a to s vysvětlením, že se přece jedná o demokratické gesto, kdy nápady mohou přicházet i zdola nahoru.

5. Rozšiřování témat v politické diskusi

V následujících příspěvcích Tussing doplnil řadu sociologických témat o otázku spravedlnosti při distribuci omezených prostředků v irském školství, jako nejvýznamnější téma se ovšem ukázal problém třídní stratifikace.

Na sympoziu o *White Paper on Educational Development* Tussing poznamenal, že „hlavním problémem dotýkajícím se irského školství, o němž nebylo zmínky ve *White*

Paper a jež se výjimečně ve veřejné diskusi objevuje, je míra, do které struktura tohoto systému lidi rozděluje a odděluje, spíše než sjednocuje“. Poukázal z tohoto hlediska na třídní stratifikaci ve školství druhého stupně a upozornil na klientelu a finanční zajištění ve školách základních, ať v těch, v nichž se platí, i v těch bez poplatků, na různých středních školách, odborných i gymnaziálních. Ukázalo to jasnou manifestaci stratifikace ve středním školství s nepatrnými rozdíly mezi různými kategoriemi škol. Tussing později rozpracoval to, co považoval za důsledek tohoto rozdělení vzdělávacího systému při poskytování subvencí školám: „Musíme zpochybnit pokračující vysoké subvence placeným středním školám... Tato podpora, jíž stát dotuje školy a platy učitelů, přispívá k zachování elitářství a třídní stratifikace ve školském systému... Podle mého názoru není vhodné snižovat finance státním středním školám dříve, než k tomu dojde v placeném sektoru“ [Tussing 1983].

Tussingova argumentace a upozornění na problém sociální stratifikace a financování ve středním školství byla shodná se zájmy odborného školství. Tato část středních škol přitahovala neúměrný počet dětí dělníků a drobných zemědělců, a měla tudíž nižší postavení než gymnaziální střední školy, tradičně vedla žáky ke kvalifikované manuální práci, až do roku 1967 neumožňovala připravit studenty k maturitám, jež by umožnily vstup na univerzitu nebo do administrativy.

Tím, že představitelé odborného školství měli k dispozici tak významnou analýzu z akademického zdroje, značně posílilo jejich pozici, zvláště Irský svaz odborného školství. Argumentovali nestranností akademika, který objektivně prozkoumal školský systém a přišel k závěru, že by odbornému školství měla být věnována větší pozornost při financování. Již dříve psali výzkumíci o odborných školách a politikové jim vyjadřovali podporu, jejich rozšíření a investice do celého systému odborných škol, kritizovali jejich nižší postavení [viz Randles 1975]. Tussing zavedením tématu stratifikace a sociální spravedlnosti přispěl ostrou komparativní a morální dimenzí k analýze středního školství. I když tato témata již hrála význačnou roli v sociologické analýze irského školství [viz O'Sullivan 1989], Tussing dosáhl zvláštního úspěchu tím, že téma sociální stratifikace a spravedlnosti bylo přijato jako počátek formování další politiky. Jako ekonom Tussing vstoupil do diskuse s takovými myšlenkami, za něž by sociolog riskoval odmítnutí z ideologických důvodů. Nikdy před tím nebyla veřejná podpora odbornému školství spojena s takovou interpretací elitářské funkce školství a s takovými principy financování vzdělávání.

Jako kulturní cizinec, který může být snadno odmítnut, jako tomu bývalo v případech kritik role círve v irském školství, našel si Tussing místního patrona v odborném školství. Tato podpora jeho myšlenkám vedla odborné školství k tomu, že je prohlašovaly za své a zmírňovaly každé obvinění z cizího charakteru. To umožnilo, aby se jeho myšlenky staly součástí irské diskuse o vzdělávání. Mírné změny ve financování škol, které následovaly, byly zatím méně významné, ovšem otázka financování škol byla nyní nastolena jako závažné téma, o němž je třeba diskutovat z principu.

V čem Tussing uspěl, byla nová formulace toho, co se nyní mělo považovat za hlavní problém vzdělání. Nepřijal všeobecné existující znepokojení nad irským školstvím, on „odhalil“ nové zdroje sociální a morální úzkosti. Z tohoto hlediska můžeme říci, že Tussing vzdělávací problémy spíše „vytvořil“, než že se pokusil vyřešit ty, které byly kulturně predefinovány v irské společnosti.

Závěr

Již dříve jsem upozornil na fakt, že nebezpečí číhá ve zviditelnění interakce mezi cizími poradci a místními účastníky procesu formulování politiky, a tím i v přehánění důležitosti jednotlivcovy vlivu na změnu kursu ve vzdělávacím procesu. To pramení z politického charakteru analýz, ve kterých se aktéři jeví jako neústupní, příliš kalkulující a jdoucí bezprostředně jen za svým. *V sociální analýze se za kontrastující sílu, omezující jedince v čase a prostoru, považuje sociální struktura. To, co je vedle lidského činitele postaveno v tomto případě, je však spíše struktura kultury.* Jsou to zvláště kulturní formy strategických paradigmat (a to spíše než kulturní produkty, jako je jazyk, náboženství, národ atd., které vytvářejí své bytostné rozpory vzdělání), které tvořivou kapacitu jedinců omezují. Zkoumáme-li spory, zápas o moc, spojenectví a beneficiáty, působící na této úrovni, mohlo by se říci, že co bylo vykonáno jako hlavní, byla analýza kulturní politiky změn ve školství. Prolnutí různých kultur interakcí cizích a místních účastníků diskuse nám poskytlo konkrétní příklady kulturních zdrojů, které jsou spojeny se zdoláváním rozmanitosti mocenských vztahů. A to včetně ovlivňování způsobu, jakým je vzdělávací proces konceptualizován, tematizován a pojmenován, co je identifikováno jako politická rozhodnutí a konstrukce diferencujících diskursů o vzdělávání. Jejich strukturalizace do formy paradigmat je důležitým dějištěm kulturního počínu, kterou jak jedinci jako sociální aktéři, tak i kolektivní části společnosti spolu s představiteli určitého světónázoru mohou posunout vlastním vnímáním a pochopením role vzdělávání dopředu.

Výzva cizích badatelů k nové interpretaci role církve v irském školství měla všechny náznaky útoku na doxické paradigma. Nejenže poskytla jiný úhel pohledu tam, kde se uznával stávající za jediný možný, ale jeho přijetí bylo přesně to, co se dalo očekávat od těch, kteří narušují konvenční pravdy. Názory cizích badatelů byly prezentovány na akademické platformě, tím jakoby vyřazeny z všeobecné diskuse o školství, a zdálo se, že je potká marginální osud. O něco ostřejší interpretace však tvrdila, že to byla právě „hrozba“ kulturních cizinců, jež se stala impulsem pro církevní kruhy, aby přepracovaly roli církve ve školství. Řídit se logikou této interpretace je paradoxní. Jestliže kulturní cizinci přinutí církev, aby předefinovala svoji roli ve školství v souvislosti s vyčerpáním lidských zdrojů a sociálních a kulturních změn, jejich příspěvek byl nanejvýš konzervativní a stabilizující, nikoli rozvratný.

Můžeme říci, že kulturní cizinci rozšířením rekonceptualizace vzdělávacího procesu v podobě vývoje lidského kapitálu mimo malý prostor ekonomických projektantů v centrálním státním orgánu splnili kritickou legitimizační funkci. Zavedení nového postoje ke vzdělávání společně s vhodným slovníkem představuje významnou kulturní změnu, která posílila pravomoce skupiny, jakou byli projektanti strategií státních institucí, a posílil se vliv ekonomů v rámci vzdělávacího plánovacího procesu. Hlavní změna nastala v novém chápání veřejnosti, o čem školský proces vůbec je, a tak se mohlo dojít až k novému pojetí obsahu osnov, cílů vzdělávání a jeho patřičného vztahu ke společnosti.

Důsledkem Tussingových intervencí při financování irského školství bylo, že některé charakteristiky paradigmat (v tomto případě bezplatné školství) mohly nabýt symbolickou hodnotu v kultuře, která může dosáhnout dále než její instrumentální význam v sociálním systému. V takové situaci dochází s velkou pravděpodobností k neshodě mezi tím, o čem se diskutuje a mezi akcí, mezi tím, co je řečeno a co se skutečně dělá. Sociální změny postoupily vpřed, zatímco kulturní změny zaostaly. Snížením finan-

cí pro střední školy přinutilo rodiče přispívat na vzdělávání a tato spoluúčast se časem stala běžnou praxí. Bezplatné školství pomalu mizelo, ale zůstalo nezměněno jako význačný rys vzdělávacích strategií, a ačkoli nebylo akceptováno v praxi, stalo se jednou z možných voleb vzdělávací politiky.

Přijmout pasivní stanovisko navzdory kulturnímu omezování není nutné. Všichni příslušníci kultury mají relativní samostatnost. Mají dostatečný prostor mezi kulturně asimilovanými a vlastním tvořivým já, aby to dovolilo vytvořit a adoptovat sociální strategie zaměřené ke změně myšlení a postojů určitého směru. Díky Tussingovu doporučení strategie placeného vysokoškolského vzdělávání jsme našli způsob, jak zkoumat toleranci kulturního systému k myšlenkám, jež zprvu vedou k odporu, a to způsob, který nevede k tomu, že by se někdo musel politicky kompromitovat. Státní úředníci mohli předložit politicky citlivé návrhy Tussinga jako nezávislé a vlastně externí vůči místní kultuře. Tak mohli zveřejňovat citlivé téma prospěšnosti soukromého versus veřejného školství a tak vytvořit nové strategie, které jsou již na tomto rozlišení postaveny.

Materiální zájmy tak znovu ovlivnily kulturní změny v souvislosti s příspěvkem Tussingovy kritiky strukturalizace irského školského systému právě způsobem, jakým Tussing rozdělil a rozlišil studenty na základě sociální třídy. Další rozšíření záběru přinesla problematika středního odborného školství tím, že nastolila téma elit a třídní stratifikace. Úspěšné zavedení etických zájmů vyplývajících z nerovností usnadnilo financování toho sektoru, jenž se dostal do tísně pro neúnosný počet znevýhodněných žáků.

Bylo prospěšné získat poznatky cizích komentátorů a využít je při obhajobě nového chápání vzdělávacího procesu, tím se účastníci formulující nové strategie stali kulturními aktéry. Kulturní cizinci, kteří nabídli toto nové pojetí vzdělávání, s sebou přinesli charakteristický soubor kulturních zdrojů.

V terminologii Bourdieu [1990] zde poznáváme interakci mezi jedním habitem (na individuální i kolektivní úrovni) a druhým. Habitus definujeme jako kulturně utvářené poznávání, motivace a dispozice, Bourdieu přitom zdůrazňuje vliv historie na reakci lidí v situacích, v nichž se právě nacházejí. Tento důraz je důležitý pro vyváženost takové interpretace, která zdůrazňuje, že lidé mění řád věcí nezávisle na minulosti. Představa jejich světa je totiž záležitostí dohody mezi jedinci. Je důležité pochopit, že lidé jsou světem formováni a jsou i jeho tvůrci a že sociální interakcí kulturu produkují i reprodukují.

Sloučení relativizujícího vlivu kultury a lidského působení není jen otázkou dosažení rovnováhy mezi nimi. Účastníci kulturní změny mají nad ní někdy až překvapivou kontrolu. Za jiných okolností omezování kultury může určit formu následné změny.

I kulturně vnímaví účastníci změny mají v některých případech problém, aby plně rozpoznali to, s čím se právě setkávají při kulturní interakci, jež překračuje hranice. Tam, kde z ciziny přebírají poznatky, aby svůj systém zlepšili, a cizí poradci jsou vnímáni jako pokrokoví experti, je kulturní křížovatka jednosměrná. Na druhé straně nativismus či přání udržet status quo tuto křížovatku ruší a cizí vlivy vylučuje. V obou případech: při kolonizaci i nativismu se účastníci mohou uvidět v jiném světle – jako aktéři modernizace a liberalizace a jako ochránci kulturní čistoty, integrity odlišnosti.

Oproti Giddensovi [1984] se toto zakládá na rozlišení mezi odborností a informovaností (schopností poznávat) aktérů. Účastníci mohou jednat politicky tím, že podporují diskusi, oponují kritikám a vytvářejí aliance marginalizující negativa. Do té míry je jejich akce strategická a v rámci jejich sociální a interakční soustavy účelná. Avšak jejich

chápaní významu vlastních akcí v rámci motivace, omezení a následků možná nedosahuje dále než k znalosti předpisů potřebných k efektivní práci při konfrontaci s partikulárními problémy a společenskými situacemi, ať se jedná o ohrožení jejich legitimní pozice, o potřebu přesvědčit ostatní o oprávněnosti určitého postupu nebo o vypořádání se se škrtý ve financování školství.

Vypracování koncepce politického paradigmatu, jak bylo uvedeno v úvodu práce, ukazuje a pojmenovává skryté vlivy, které se projevují strukturováním na folii zřetelných interakcí, jež charakterizují politický proces. Protože to usnadňuje úroveň kulturního tázání, které proniká hlouběji, než je momentálně zřejmé, tím způsobem maximalizuje informovanost účastníků.

Tato práce chce ukázat, že pedagogičtí odborníci ze střední Evropy mohou získat nové poznatky právě z irské zkušenosti s kulturními cizinci. Mohli by zjistit, do jaké míry se podobné vzory sociální a kulturní interakce tvoří ve střední Evropě. V první řadě by to mělo pomoci identifikovat viditelnější politické procesy s tím spojené a připravit účastníky k aktivnějšímu vedení změny, která právě probíhá. Vzdělávací praxe by z toho měla těžit, ale nikoli tady skončit.

Některé z velkých problémů vztahujících se k působení člověka a jeho subjektivitě, k problematice kulturní produkce/reprodukce, strukturalizace a legitimacy, které řeší přední teoretici současnosti, jako je Habermas, Bourdieu a Giddens, se projevují i v kulturní dynamice vzdělávacích změn ve střední Evropě. Účast kulturních cizinců v tomto procesu pomáhá při krystalizaci některých problémů. Domnívám se, že právě střední Evropa je nyní laboratoří změn ve vzdělávání [Kotásek 1992], a argumentuji, že jeho relevance není omezena na vzdělávání či na sociální změnu. V celé práci jsem pokládal interakci mezi domorodými účastníky vzdělávacího procesu a kulturními cizinci za manifestaci hraničního přechodu mezi kulturami. Z toho důvodu má zkušenost školských systémů ve střední Evropě s kulturními cizinci relevanci pro teoretizování o kultuře, které ačkoli se zdá, že s tím nesouvisí, má univerzálnější význam, než jen zlepšit vzdělávací praxi.

Přeložily Michaela Fráterová a Jitka Stehliková

DENIS O'SULLIVAN je docentem na University College v Corku v Irsku. Zabývá se především sociologií vzdělávání. Jeho hlavní práce v tomto oboru jsou *Irish Educational Policy: Process and Substance* (Dublin, Institute of Public Administration 1989) a *Commitment, Educative Action and Adults* (Aldershot: Avebury 1993).

Literatura

- Akenson, D. H. 1975. *A Mirror to Kathleen's Face. Education in Independent Ireland, 1922-1960*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Archer, M. 1989. *Culture and Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bonell-Elliott, I. 1994. „Lessons from the Sixties: Reviewing Dr. Hillery's Educational Reform.“ *Irish Educational Studies* 13: 32-45.
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. 1990. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Comments on Investment in Education*. 1966. Dublin: National Industrial and Economic Council.
- O'Connor, S. 1986. *A Troubled Sky: Reflections on the Irish Educational Scene*. Dublin: Education Research Centre.

- Duffy, P. 1967. *The Lay Teacher*. Dublin: Fallons.
- Economic and Social Policy 1983: Economic Stability and Structural Change*. 1983. Dublin: National Economic and Social Council.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society*. Cambridge: Polity Press.
- Investment in Education*. 1965. Report of the Survey Team appointed by the Minister for Education in October, 1962. Dublin: Stationery Office.
- Kavanagh, J. 1966. *Manual of Social Ethics*. Dublin: Gill.
- Kotásek, J. 1992. „Vision of Educational Development in the Post-Socialist Era.“ Keynote Address to World Congress of Comparative Education, Prague.
- Programme for Action in Education 1984-1987*. 1984. Dublin: Stationery Office.
- Programme for Economic Expansion*. 1958. Dublin: Stationary Office.
- Randles, E. 1975. *Post-Primary Education in Ireland 1957-1970*. Dublin: Veritas.
- Report of the Council of Education on the Curriculum of the Secondary School*. 1962. Dublin: Stationery Office.
- Report on the Contours of a Strategy for Renewing Czech Education*. 1992. Prague/The Hague: Hobeon Group.
- Review of Higher Education in the Czech and Slovak Federal Republic*. 1992. Paris: OECD.
- Second Programme for Economic Expansion*. 1963. Dublin: Stationery Office.
- O'Sullivan, D. 1989. „The Ideational Base of Irish Educational Policy.“ Pp. 219-274 in *Irish Educational Policy: Process and Substance*, ed. by D. G. Mulcahy and D. O'Sullivan. Dublin: Institute of Public Administration.
- O'Sullivan, D. 1993. „The Concept of Policy Paradigm. Elaboration and Illumination.“ *Journal of Educational Thought* 27: 246-272.
- A Survey Study into the Conditions, Problems and Policy of Education in Central Europe*. 1991-1993. Amsterdam: NESA.
- Titely, E. B. 1983. *Church, State and the Control of Schooling in Ireland 1900-1944*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Tussing, A. D. 1978. *Irish Educational Expenditures – Past, Present and Future*. Dublin: Economic and Social Research Institute.
- Tussing, A. D. 1981. „Accountability, Rationalisation and the White Paper on Educational Development.“ *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland* 24, Part III, 1980-1981.
- Tussing, A. D. 1983. „Irish Education Policy Reconsidered.“ Irish Vocational Education Association Annual Congress, Portlaoise, Ireland 17 May.
- White Paper on Educational Development*. 1980. Dublin: Stationery Office.
- Whyte, J. 1980. *Church and State in Modern Ireland*. Dublin: Gill and Macmillan.

XVII. Kongres Mezinárodní asociace politických věd (IPSA)

se bude konat 17-21. srpna 1997 v jihokorejském Soulu. Jeho ústředním tématem je „Konflikt a řád“ (Conflict and Order), dva dominantní aspekty politiky na konci tisíciletí, kdy se rozpadl dosavadní mezinárodní pořádek a vypukly konflikty na nejméně očekávaných místech.

Ústřední téma kongresu bude členěno do následujících okruhů, jimiž se bude zabývat 45 panelů:

- prospěšnost konfliktu a meze řádu
- morální řád a morální konflikt
- konflikty mezi státním a národnostním principem organizace společnosti
- institucionální konflikt a řád
- řešení konfliktů
- hledání světového pořádku

Konání kongresu v asijské zemi, mimo západní kulturní okruh, by mělo být současně podnětem k přezkoumání univerzalizmu současné politické vědy, jejích pojmů a přístupů. Těmto otázkám a stavu disciplíny obecně bude věnováno na kongresu několik panelů.

Návrhy na uspořádání panelů a na zařazení individuálních příspěvků do programu kongresu je nutné podat bez prodlení na adresu:

Dr. I. William Zartman, Paul H. Nitz
School of Advanced International Studies
Johns Hopkins University
1740 Massachusetts Avenue NW
Washington, DC 20036-1984, USA
e-mail: tsimmons@mail.jhuwash.jhu.edu

K návrhům příspěvků musí být připojen abstrakt o rozsahu 300 slov a také spojení na navrhovatele.

Je česká společnost anomická?

LADISLAV RABUŠIC**

PETR MAREŠ

Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

Is Czech Society Anomic?

Abstract: Any social change is characteristic of profound changes in the social norms and cultural patterns by which the life of society is organised. This can bring about anomie. The paper introduces Srole's anomie scale as a means of measuring anomie and shows in the survey data that this methodological tool is also appropriate for Czech society. Next, the distribution of anomie among different social categories (e.g. rural and urban residents, age, class and educational groups, supporters of different political parties) is presented. Finally, the contemporary discussion on the meaning of Srole's index is presented.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 2: 175-187)

Sociální změna, kterou prožíváme, s sebou nese zásadní proměnu řady společenských norem, které reflektují proměny zájmů a hodnotových preferencí v české společnosti. Jako každá sociální změna i tato spouští v jedincích i společenských skupinách sociálně psychologické mechanismy pojmenováváné jako resocializace a adjustace.

Situace, kdy staré (tradiční) normy a standardy jsou nahrazovány novými, může vést ke stavu, který Emile Durkheim [1893], jak známo, konceptualizoval jako anomie. Tedy jako sociální situaci, kdy dochází k rozkladu a zhroucení normativního řádu společnosti. Podle Durkheima je anomie pro moderní společnosti typická díky tomu, že ekonomické vztahy prostoupené kapitalistickou etikou zisku, bohatství, prestiže a moci podmiňovaly tradiční morální vzorce produkované etikou náboženskou. Tato skutečnost může vést podle Durkheima k pocitům dezorientace, úzkosti a ke ztrátě smyslu a cíle konání, které ve své vyhraněné podobě mohou vést až k aktu sebevraždy, již Durkheim ve své typologii sebevražedného chování pojmenoval příznačně jako sebevraždu anomickou [Durkheim 1966].

Koncept anomie byl dále rozvinut Robertem Mertonem [1957]. Merton držel Durkheimovu definici anomie jako stav určité beznormovosti (*normlessness*) ve společnosti, avšak její příčiny nalézal v něčem jiném. Anomii viděl totiž jako výsledek „zlomu v kulturních strukturách, který se objevuje obzvláště tehdy, když dochází k akutnímu nesouladu mezi kulturními normami a cíli na straně jedné a sociálně strukturovanou kapacitou členů skupiny jednat v soulase s nimi“ [Merton 1957: 162]. Tento rozpor mezi kulturními normami a sociální realitou vede k zhroucení norem, k beznormovosti, k ano-

*) Výzkum pro tuto stat' byl podporován Grantovou agenturou ČR prostřednictvím grantů 405/95/0525 a 403/93/0784 a grantem norského Ministerstva zahraničních věcí prostřednictvím programu Norské výzkumné rady (Norges forskningsrad).

**) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc., Škola sociálních studií FF Masarykovy univerzity, A. Nováka 1, 660 88 Brno, fax (05) 41 12 14 06, e-mail rabu@phil.muni.cz

mii. Merton se domníval, že moderní americká společnost klade enormně velký důraz na úspěch (to jest akumulované bohatství) jakožto cíl lidského jednání, aniž by současně trvala na tom, že tohoto cíle může být dosaženo pouze a jedině legitimními prostředky.¹ Anomie tak podle Mertona vede k deviantnímu chování (jeho obsah je ovšem v různých sociálních skupinách odlišný) a deviantní chování může být současně indikátorem anomie. Jak Merton ovšem upozornil, ne každé deviantní chování musí být nutně a pouze jejím produktem.²

Vedle těchto charakteristik anomie je podle Mertona dalším rysem anomické situace to, že snižuje prediktabilitu sociálního jednání.³ Výsledkem pak je, že mnozí lidé (podle Mertona dokonce většina) mají tendenci klást velký důraz na mysticismus, štěstí, náhodu.

Z teorií náhlé sociální změny vyplývá, že každá prudká sociální změna musí nutně obsahovat procesy, které by měly být podhoubím anomie. Česká proměňující se společnost není výjimkou: v roce 1990 zaznamenala jisté zvýšení sebevražednosti ve starších věkových skupinách,⁴ zvýšila se v ní míra deviantního chování, vzrostl zde počet lidí ochotných uvěřit mystickým praktikám. Otázkou je, jsou-li toto dostatečné indikátory, umožňující odpovědět na tázací větu v názvu této stati? Jelikož se domníváme, že nejsou, nabízíme zde indikátor jiný – Sroleho index anomie.

Cílem této stati je tedy uvést do českého kontextu prostředek pro sociologické měření anomie a prostřednictvím příslušných dat ukázat, zdali je možno současnou čes-

¹) Napětí mezi cíli a prostředky k jejich dosažení Merton konceptualizoval ve známé typologii adaptace, v jejímž rámci rozeznává chování konformní, inovátorské, ritualistické, únikové a rebelující.

²) V tomto mertonovském kontextu Seeman [1959] ve svých úvahách o dimenzích konceptu odcizení definoval anomickou situaci jako stav, kdy ve společnosti mezi jedinci „existují vysoká očekávání, že k dosažení daného cíle je nutné sociálně neakceptovatelné chování“ [Ibid.: 788].

³) Podle Mertona je jednou z hlavních funkcí sociální struktury poskytovat bázi pro prediktabilitu a pravidelnost sociálního jednání. Jelikož vztah mezi cíli a prostředky, které jsou součástí sociálních struktur, je v moderní společnosti rozvolňován, je tím rozvolňována i jistota, že určité jednání povede k určitému výsledku.

⁴) Úroveň české sebevražednosti (v počtu sebevražd na 100 000 obyvatel) nezaznamenala ovšem z hlediska celkového ukazatele žádný mimořádný výkyv. V časové řadě od roku 1987 se sebevražednost pohybovala v podstatě na stejné úrovni s nepatrným meziročním kolísáním: 18,7 (1987), 19,0 (1988), 18,5 (1989), 19,3 (1990), 18,5 (1991), 19,3 (1992), 18,6 (1993), 18,2 (1994). Podíváme-li se však na úroveň sebevražednosti v období 1988-1990 z hlediska jednotlivých věkových skupin, výraznější rozdíly v některých případech nalezneme, jak naznačují následující údaje (počet sebevražd na 100 000 obyvatel):

Rok	Věková skupina									
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64 65-69
1988	8,4	12,0	16,3	17,8	22,8	23,0	24,9	23,9	24,2	29,0 35,7
1989	5,8	13,6	12,1	18,8	23,9	23,1	25,1	25,0	25,0	25,9 35,3
1990	5,9	12,1	13,4	19,3	21,4	25,1	28,9	27,3	24,7	28,6 36,1

Pramen: Český statistický úřad 1995

Jistý vzestup sebevražednosti ve věkových skupinách 40-44 let, 45-49 let a 50-54 let je tak ve shodě s hypotézou o zvýšené (anomické) sebevražednosti v dobách společenské turbulence.

kou společnost jako anomickou chápat. V závěrečné diskusi nabídneme některé názory na možnost anomii měřit.

A-škála Leo Sroleho

Návrh, jak sociologicky měřit anomii, přinesl Leo Srole ve své stati *Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study*, která byla publikována již před čtyřiceti lety v *American Sociological Review* [Srole 1956], v níž představil svou A-škálu (*A-Scale*).⁵ Jím vytvořený nástroj se stal klasickým [Babie 1989] a spolu s Mertonovou typologií adaptace byl a dosud je standardně používanou výbavou americké empirické sociologie při studiu anomie a deviance.⁶

Zatímco jak Durkheim, tak Merton užívali pojmu anomie pro popis stavu celé společnosti, Srole ho využil pro popis individuů. Konceptualizoval totiž anomii jako kontinuum určitého psychického stavu, psychické izolace nebo též sociální malitengrace, v němž na jeho jednom pólu má jedinec pocit sounáležitosti s jinými, na pólu opačném pocit vzdálenosti od jiných, pocit odcizení.

Podle Sroleovy operacionalizace sestává anomie z pěti komponent. První komponentu tvoří názor aktéra, že političtí vůdcové se nezajímají o potřeby obyčejného člověka. Druhou komponentu názor, že společenský řád je bez pravidel a nepředvídatelný, což způsobuje, že člověk nemůže uskutečnit své plány a cíle. Třetí komponentou je postoj, že obyčejný člověk se má spíše hůře než lépe, čtvrtou, že život nemá význam, a pátou dojem, že osobní vztahy, které má člověk k jiným lidem, nejsou vůbec uspokojivé. Anomické osobnosti jsou tak odcizeny od politického, kulturního a ekonomického systému, od internalizovaných sociálních norem a hodnot a od primárních skupin.

Pro každou komponentu Srole zformuloval příslušnou otázku a jako baterii položek předložil v dotazníkovém šetření. Do českého kontextu jsme je převedli v následující podobě:

- 1) Nemá cenu obracet se na úřady, protože ty se o problémy obyčejného člověka příliš nezajímají.
- 2) Člověk dnes musí žít jen pro přítomnost, budoucnost se o sebe bude muset postarat sama.
- 3) Ať si říká kdo chce, co chce, průměrný člověk se má stále hůře.
- 4) Není příliš poctivé přivádět děti na svět, když budoucnost je tak nejistá.
- 5) Dnes člověk vskutku neví, na koho se může spolehnout.⁷

⁵) Později ukážeme, že tento název není přesný, neboť sada položek, jejichž prostřednictvím Srole anomii měřil, nevytváří škálu v pravém smyslu slova. Nazýváme ji proto raději přesnějším výrazem Sroleův index anomie (SIA). Srole ve své stati představil i zjednodušenou verzi testu pro měření autoritářské osobnosti (F-škálu). Původní koncepce měření autoritářství byla, jak známo, výsledkem úsilí Adorna a jeho spolupracovníků [viz Adorno et al. 1950]. Jejich způsob měření obsahoval padesát pět položek, Srole je redukoval na pět.

⁶) A také odcizení, neboť studium anomie a odcizení bylo často spojováno. Seeman [1959] totiž ukázal, že anomie (beznormovost) je vedle beznocnosti, ztráty smyslu (*meaninglessness*), izolace a sebeodcizení (*self-estrangement*) jedním z pěti významů konceptu odcizení.

⁷) V anglickém znění mají jednotlivé položky tuto podobu: (1) *There is little use writing to public officials because often they aren't really interested in the problems of everyday man.* (2) *Nowadays a person has to live pretty much for today and let tomorrow take care of itself.* (3) *In spite*

V dotazníkovém šetření pak respondent odpovídá na každou otázku jednoduchým „souhlasím“ či „nesouhlasím“, z odpovědí je vytvořen součtový index. Do výsledného indexu anomie se ovšem započítávají jen souhlasné odpovědi, a proto tato proměnná nabývá hodnot v intervalu <0;5>. Čím vyšší hodnota indexu, tím vyšší stupeň anomie.

Validizace indexu

Index anomie byl Srolem (jakož i dalšími autory) samozřejmě podroben testům validity ať už z hlediska validity vnitřní, tak vnější. Bylo to však v kulturně odlišném prostředí a před řadou let – v prostředí americké kultury konce padesátých a počátku šedesátých let. Jelikož víme, že při přebírání indikátorů z jedné kultury do druhé musíme být, jak nabádají metodologické učebnice sociologického výzkumu, vždy velmi obezřetní a že se musíme zajímat, zdali indikátor i v novém prostředí měří to, co se od něj očekává, bylo zřejmé, že musíme provést vlastní kontrolu validity.

Empirickou relevanci Sroleova indexu anomie jsme vyzkoušeli na české populaci dvakrát. Jednou na reprezentativním souboru brněnské populace,⁸ podruhé na reprezentativním souboru celé ČR.⁹

Prvním krokem při validizaci součtového indexu je vždy prověrka vzájemné konzistence jednotlivých položek s výsledným indikátorem. Matice interkorelací (viz tabulku 1)¹⁰ naznačuje, že z tohoto hlediska je index anomie vnitřně validní i v českém prostředí, neboť (1) všechny vzájemné korelace položek testu mají kladné znaménko a nepřilíší vysokou hodnotu; (2) položky korelují s výsledným indexem (ANOMIE) všechny stejným směrem (záporné znaménko u všech korelací) a velikost korelace je adekvátní.

Tabulka 1. Matice interkorelací jednotlivých položek Sroleova testu anomie a výsledného indexu anomie (soubor ČR, N = 1037)

	A67 stále hůře	A68 nejistá budoucnost	A69 žít pro přítomnost	A70 na koho spolehnout	A71 úřady se nestarají
nejistá budoucnost	0,34**	1,00			
žít pro přítomnost	0,15**	0,25**	1,00		
na koho spolehnout	0,28**	0,22**	0,17**	1,00	
úřady se nestarají	0,30**	0,23**	0,16**	0,36**	1,00
ANOMIE	-0,66**	-0,67**	-0,56**	-0,62**	-0,64**

signifikance: ** = 0,001

of what some people say, the lot of the average man is getting worse, not better. (4) It is hardly fair to bring children into this world with the way things look for the future. (5) These days a person doesn't really know whom he can count on. [Srole 1956: 712-713]

⁸) Šetření se týkalo problematiky subjektivní percepcce chudoby a proběhlo v listopadu 1994. Dotazování provedli studenti Školy sociálních studií FF MU, kvótním výběrem jsme získali soubor 1210 respondentů.

⁹) Šetření se soustředilo na otázku konsenzuálního přístupu k chudobě a Sroleova škála byla použita jako jedna z relevantních proměnných. S pomocí tazatelské sítě pražského Institutu pro výzkum veřejného mínění jsme v červnu 1995 získali odpovědi od 1053 respondentů. Ředitelce IVVM dr. Elišce Rendlové děkujeme za ochotu, s níž nám vyšla v našich požadavcích vstříc.

¹⁰) Jelikož byly výsledky v brněnském souboru podobné, uvádíme pro ilustraci pouze jednu matici.

V dalším kroku validizačního testu je třeba se ptát, zdali položky tvoří pouze jednu dimenzi. U součtových indexů tohoto typu totiž vždy existuje nebezpečí, že jednotlivé položky vytvářejí dimenzi více a že tedy měří ještě něco jiného, než co zamýšlíme. Srole, jakož i další autoři [viz např. Neal a Rettig 1963; Struening a Richardson 1965] prostřednictvím faktorové analýzy ukázali, že tato proměnná jednodimenzionální skutečně je. Nepotvrdil se ovšem Sroleův předpoklad, že jednotlivé položky vytvářejí čistou Guttmanovu škálu [viz Miller a Butler 1966]. Proto Sroleem používaný termín „škála“ není v tomto případě na místě.

Faktorová analýza Sroleho položek aplikovaných na české populaci potvrdila závěry amerických sociologů. I v našem prostředí byl extrahován pouze jeden faktor, jak dokazuje tabulka 2.¹¹

Tabulka 2. Výsledky faktorové analýzy položek Sroleho testu anomie, metoda hlavních komponent (soubor ČR)

Položky	FACTOR 1	Eigenvalue	Procento variability
A67	0,68073	1,996	39,9
A68	0,65223		
A69	0,48154		
A70	0,65401		
A71	0.66932		

Jelikož test na vnitřní validitu prokázal, že Sroleho index anomie je použitelný i v českém prostředí, můžeme přistoupit k meritorní analýze výsledků měření anomie v České republice.

Anomie v ČR

Distribuce odpovědí na jednotlivé položky uvádí tabulka 3.

Tabulka 3. Distribuce odpovědí „souhlasím“ v jednotlivých položkách Sroleova testu anomie v brněnské populaci a v populaci ČR (v procentech).

	Brno (N = 1210)	ČR (N = 1053)
Nemá cenu obracet se na úřady, protože ty se o problémy obyčejného člověka příliš nezajímají.	72	72
Člověk dnes musí žít jen pro přítomnost, budoucnost se o sebe bude muset postarat sama.	25	32
At' si říká kdo chce, co chce, průměrný člověk se má stále hůře.	56	69
Není příliš poctivé přivádět děti na svět, když budoucnost je tak nejistá.	38	41
Dnes člověk vskutku neví, na koho se může spolehnout.	70	79

Vytvořený index anomie pak přinesl rozložení, které je uvedeno v tabulce 4. Opakujeme, že vyšší skóre indexu indikuje i vyšší stupeň anomie.

¹¹⁾ Velmi obdobné výsledky přinesla i faktorová analýza položek v brněnském souboru.

Tabulka 4. Stupeň anomie v Brně (listopad 1994, N = 1165) a v České republice (červen 1995, N = 1037) v procentech

míra anomie	Brno	ČR
0	9	7
1	14	11
2	22	18
3	26	27
4	19	22
5	9	15

Poznámka: Brno – průměr 2,6, směrodatná chyba 0,03, směrodatná odchylka 1,3.
 ČR – průměr 2,9, směrodatná chyba 0,04, směrodatná odchylka 1,4.

Předtím, než přistoupíme k interpretaci výsledků, si musíme položit podstatnou otázku, jak tato rozložení „čistá“? Jaká hodnota indexu již ukazuje na anomii? Různí autoři přinášejí různá řešení. Např. McDill a Ridley [1962] nebo Rhodes [1964] výslednou stupnici dichotomizovali tím způsobem, že stupnici rozpůlili podle mediánové kategorie. Tím vznikly dva typy respondentů označené jako „eunomičtí“ a „anomičtí“. K dichotomickému řešení, to jest k vytvoření pouze bipolárních typů eunomického a anomického respondenta, se na základě své analýzy přiklonili i Miller s Butlerem [1966]. Jiní autoři [např. McClosky a Schaar 1965] navrhli stupnici anomie trichotomizovat (což v našem případě znamená slučovat hodnoty 0+1, 2+3, 4+5) a hovořit pak o respondentech s anomii nízkou (neanomie), střední (semianomie) a vysokou (anomie). Konečně další skupina autorů [např. Mizruchi 1960] pracovala se stupnicí jako s kontinuem eunomie-anomie.

Výsledky řešení stupnice jako kontinua už máme, uvádí je tabulka 4. Pro přehlednost (viz tabulku 5) připojme ještě výsledky řešení dichotomizace stupnice s vyloučením mediánové kategorie a trichotomizace stupnice s výše naznačeným kolapsováním hodnot.

Tabulka 5. Anomie v Brně a ČR při trichotomické a dichotomické úpravě stupnice Sroleho indexu anomie (v procentech)

Stupeň anomie	Brno	ČR
<i>Trichotomické řešení</i>		
nízká (eunomie)	23	18
střední (semianomie)	48	45
vysoká (anomie)	29	37
<i>Dichotomické řešení</i>		
eunomie	61	49
anomie	39	51

Všechny naše výsledky naznačují, že v české společnosti existuje nemalý podíl těch, kteří mohou být na základě Sroleho testu anomie označeni jako anomické osoby. Jelikož rozložení odpovědí je podél celé stupnice přibližně normální,¹² budeme v našich dalších analýzách používat střídavě celou stupnici anomie (tedy v těch úlohách, při nichž budeme potřebovat kardinální typ proměnné, např. při hledání signifikantních rozdílů v průměrech anomie u různých kategorií populace – součtový index je možno považovat za

¹²) V žádném případě data nenaznačují bimodální rozložení, které např. našli již zmínění Miller s Butlerem [1966] v populaci Los Angeles, kterýžto výsledek je přímě k dichotomizaci stupnice.

kvazikardinální proměnnou) nebo budeme pracovat se stupnicí trichotomickou. Dichotomizaci stupnice nepovažujeme v českém prostředí za vhodnou.

Můžeme tedy konstatovat, že podíl osob indikovaných Sroleovým testem jako anomický činil v České republice v polovině roku 1995 více než jednu třetinu (37 %). V tuto chvíli ovšem nedokážeme posoudit, zda to je podíl vysoký, či nízký. Nemáme s čím srovnávat, neboť komparovat česká data s americkými z padesátých či šedesátých let nemá příliš velký smysl¹³ a novější komparativní data nemáme k dispozici.¹⁴ Výsledky však naznačují, že brněnská (velkoměstská) populace byla méně anomická než populace ČR. Je tento rozdíl způsoben odlišnou mírou urbanizace, nebo je výsledkem časového odstupu sedmi měsíců mezi sběrem dat v Brně (listopad 1994) a sběrem dat na celém území ČR (červen 1995)? Jsou efekty ekonomické a sociální transformace natolik frustrující, že každým půlrokem přibývají v populaci lidé, kteří mají pocit, že v české společnosti se hraje bez norem a pravidel?

Jasnější odpověď na tuto otázku by přineslo až další šetření IVVM.¹⁵ Naše data nám ovšem dovolují s jistou licencí odpovědět již nyní srovnáním údajů brněnského souboru a podsouboru populace ČR žijící v obcích o velikosti nad 100 tisíc obyvatel. Současně při těchto výpočtech můžeme testovat i hypotézu, do jaké míry se míra anomie liší v závislosti na míře urbanizace měřené jako velikost obce respondenta. V sociologické teorii je na jedné straně známa Wirthova [1938] předpověď, že urbanismus povede k větší sociální izolaci jedince a k atomizaci společnosti (a tedy, doplníme, i k odcizení a anomii), na straně druhé pozdější sociologické výzkumy lokálních společenství a městských sousedství ukázaly, že míra atomizace ve městech není tak vysoká, jak se předpokládalo. Srovnáním dvou posledních sloupců v tabulce 6 zjistíme, že stupeň anomie ve velkých městech ČR (36 %) byl v červnu 1995 vyšší než v Brně (29 %) v listopadu 1994. Ani toto srovnání není ještě úplně čisté, nicméně naznačuje, že s postupem času se podíl anomických respondentů zvýšil.

¹³) Např. Srole ve svém výzkumu zjistil, že podíl vysoce anomických osob činil v trichotomickém řešení 18%.

¹⁴) Situace je navíc komplikována tím, že politické, ekonomické a sociální podmínky života české společnosti před „sametovou revolucí“ vytvářely prostředí, které bylo přesyceno pocity apatie, nedůvěry, bezmocnosti a – jak tvrdí Andorka [1993] sice pro Maďarsko, ale s obecnou platností pro celý komunistický blok – anomie. Je tedy možné (a je to i pravděpodobně), že česká společnost byla vysoce anomická již dříve.

¹⁵) Tímto IVVM vybízíme k tomu, aby mezi své postojové otázky k situaci v české společnosti, které ve svých výzkumech veřejného mínění opakovaně klade, zahrnul, pokud může, i Sroleovu baterii.

Tabulka 6. Anomie podle velikostních skupin místa bydliště (v procentech)

anomie	velikost obce (počet obyvatel)				Brno
	do 2 tis.	2-19 tis.	20-99 tis.	100 tis.+	
nízká	14	17	22	19	23
střední	41	42	50	45	48
vysoká	45	41	28	36	29
průměr	3,17	3,00	2,63	2,90	2,60
	(N = 249)	(N = 313)	(N = 260)	(N = 231)	

Poznámka: Průměrná míra anomie byla vypočtena z hodnot nekolapsované stupnice

Nejvyšší anomie byla zaznamenána v červnu 1995 v nejmenších a malých obcích, nejnížší naopak v městech střední velikosti. Jednovýchodná analýza rozptylu (ONEWAY) ukázala, že rozdíl mezi průměrnou anomii ve městech střední velikosti (20-99 tis. obyvatel) a mírou anomie v nejmenších (do 2 tis. obyvatel) a malých obcích (2-19 tis.) je statisticky významný na hladině 0,05. Wirthova teze se tedy v našich podmínkách nepotvrdila.

Fakt, že v malých obcích byla indikována vyšší anomie, je překvapující jen na první pohled. Vybavíme-li si výsledky výzkumů sledujících postoje českého obyvatelstva k průběhu ekonomické a sociální transformace, zjistíme, že mnohem větší podporu nachází reforma spíše ve větších a velkých městech než v menších obcích českého venkova. Dynamika a šíře změn, které reforma přináší, je pro strnulejší (a celkově v průměru i méně vzdělanější) venkovské obyvatelstvo asi hůře stravitelná. Pro venkovské pospolitosti tak může platit Mertonovo [1957] vysvětlení, že konflikt mezi kulturně akceptovanými hodnotami a sociálně strukturovanými obtížemi bránícími žít v souhlase s těmito hodnotami vyúsťuje v pocit anomie.

Pocit anomie je v populaci nerovnoměrně rozložen nejen z hlediska geografického. Variuje i v závislosti na jiných charakteristikách. Tabulka 7 tuto skutečnost dokumentuje.¹⁶

Stupeň anomie byl poněkud vyšší u starších věkových skupin (s výjimkou skupiny 20-29 let) a u lidí ekonomicky neaktivních (ženy na mateřské dovolené a nezaměstnaní) a důchodců. Poměrně zřetelně se odlišoval podle vzdělání: nižší vzdělanostní skupiny obyvatel byly více anomické než obyvatelé se vzděláním středním a vysokoškolským (pořadová korelace Spearmana $\rho = -0,15$, rozdíly v průměrech zde byly, jak ukázala analýza rozptylu, statisticky významné na hladině 0,05). Pocit anomie asocioval s pocitem příslušnosti k vyšší či nižší sociální třídě (Spearmanovo $\rho = -0,28$) a s pocitem chudoby (Pearsonovo $r = -0,27$).¹⁷

¹⁶) Jelikož jsme našli v obou souborech velmi podobná rozložení, uvádíme jen údaje pro populaci ČR.

¹⁷) Pro výpočet korelací jsme ve všech těchto případech použili nekategorizovanou variantu proměnné anomie. Pocit chudoby byl měřen na devítibodové stupnici jako subjektivní vnímání sebe sama z hlediska bohatství či chudoby.

Tabulka 7. Průměrná míra anomie podle věkových skupin, ekonomické aktivity, vzdělání, příslušnosti k sociální třídě, volebních preferencí a pocitu chudoby

	průměrná míra anomie	směrodatná odchylka	N
<i>Věkové skupiny</i>			
15-19	2,70	1,39	100
20-29	2,96	1,47	177
30-39	2,87	1,38	188
40-49	2,84	1,48	196
50-59	3,00	1,44	138
60-69	3,07	1,43	187
70+	3,04	1,38	48
<i>Ekonomické skupiny</i>			
studenti	2,59	1,42	100
ekonomicky aktivní	2,89	1,44	641
ekonomicky neaktivní	3,11	1,32	44
důchodci	3,12	1,43	249
<i>Vzdělání</i>			
základní	3,06	1,42	230
vyučení a nižší střední	3,12	1,36	433
středoškolské s maturitou	2,71	1,51	256
vysokoškolské	2,40	1,34	112
<i>Sebezařazení se do třídy</i>			
nižší třída	3,51	1,21	205
nižší střední	2,92	1,43	623
vyšší střední	2,36	1,42	188
vyšší třída	1,80	1,37	15
<i>Pocit chudoby či bohatství</i>			
chudí	3,50	1,23	199
ani chudí, ani bohatí	2,85	1,43	766
bohatí	2,18	1,49	72
<i>Koho by volili do parlamentu</i>			
REPUBLIKÁNY	4,00	0,71	13
ODS, KDS	1,89	1,41	163
ODA	2,57	1,50	21
KDU-ČSL	2,69	1,26	29
SVOB. DEMOKRATY	2,62	1,98	13
ČSSD	3,16	1,23	150
LB, KSČM	3,47	1,10	55
Celkový průměr v ČR	2,92	1,43	1053

Markantně se také lišil podle volebních preferencí: Mezi těmi, kdo by šli volit, jsme zaznamenali nejvyšší stupeň anomie u respondentů, kteří by do parlamentu volili krajní pravici nebo krajní levici.¹⁸ Za povšimnutí stojí, jak výrazně se od sebe v pocitu anomie

¹⁸⁾ Uvědomujeme si, že počty respondentů nejsou v těchto kategoriích příliš početné, neboť podíl těch, kdo by šli k volbám a věděli, komu dají svůj hlas, činil jen 45 % – mimochodem, ti, kdo odpovíděli, že volit nepůjdou, měli míru anomie značně vysokou (3,67). Nicméně tento výsledek

odlišují stoupenci ODS/KDS od stoupenců ČSSD (rozdíl v průměrné míře anomie u těchto dvou skupin je podle t-testu statisticky významný na hladině významnosti 0,001). Zdá se, že ti, jimž současný vývoj přinesl pocit izolace, nedůvěry a sociální dezorganizace, shledávají přitažlivou rétoriku sociálních demokratů, od jejichž volby si slibují, že problémy, které k těmto pocitům vedou, odstraní.

Výše uvedené výsledky mohou zároveň posloužit i jako podklad pro naše úvahy o vnější validitě indexu anomie. Jelikož jeho hodnoty a variabilita asociuje s uvedenými proměnnými v soulase se zdravým sociologickým rozumem, může to být signál, že to s jeho vnější validitou nemusí být zlé.

Tabulka 8. Stupeň anomie v ČR podle postoje k volbám, k budoucnosti, k počtu chudých u nás dnes a před rokem 1989 (v procentech)

Postoj	stupeň anomie		
	nízký	střední	vysoký
<i>Rozhodnutí jít volit</i>			
půjde k volbám	94	89	74
nepůjde k volbám	6	11	26
Spearmanovo $\rho = 0,22$	N = 166	N = 413	N = 476
<i>Obavy či naděje z vývoje v příštích pěti letech</i>			
rozhodně obavy	1	11	29
spíše obavy	16	34	39
spíše naděje	46	39	23
rozhodně naděje	37	16	9
Spearmanovo $\rho = -0,39$	N = 259	N = 535	N = 317
<i>Kolik je dnes u nás chudých?</i>			
jen nepočtení jedinci	17	10	7
ne jedinci, ale přece jen málo	63	44	38
chudých je u nás hodně	19	40	48
chudí u nás převažují	2	6	7
Spearmanovo $\rho = 0,22$	N = 182	N = 451	N = 378
<i>Je dnes u nás chudých více než před rokem 1989?</i>			
více chudých před rokem 1989	10	5	2
chudých je stejně	48	23	14
chudých je dnes více	42	72	83
Spearmanovo $\rho = 0,28$	N = 158	N = 421	N = 367

Použijme však ještě dalších srovnávacích kritérií. Z významu konceptu anomie, jak ho definoval Srole, vyplývá, že tato proměnná by měla být v těsné korelaci s rozhodnutím respondenta, zdali půjde nebo nepůjde k volbám, neboť anomický člověk nevěří svým politickým vůdcům. Dále bychom měli nalézt korelaci mezi pocitem anomie a naší otázkou na míru obav či nadějí, s nimiž se člověk dívá do budoucnosti, neboť anomický jedinec kvůli pocitu, že vývoj je nepředvídatelný a život nemá příliš smysl, nemůže být nic než pesimista. Konečně, měli bychom také nalézt korelace mezi anomii a námi zjišťovaným odhadem respondenta, kolik je dnes u nás chudých a zda je to více, než před

je podle našeho názoru dalším potvrzení trendu, který v našich výzkumech opakovaně zaznamenáváme, totiž, že v mnoha postojích se stoupenci krajních politických křidel téměř neodlišují.

rokem 1989 – anomičtí respondenti by se měli domnívat, že chudých je u nás dnes většina a že je jich mnohem více než dříve, neboť jedním z rysů anomického respondenta je postoj, že člověk se má v dnešní době stále hůře a hůře. Výsledky přináší tabulka 8.

Všechny předpokládané vztahy, které testovaly vnější validitu indexu anomie, se potvrdily, takže můžeme celkově konstatovat, že Sroleův index anomie funguje i v českém prostředí.¹⁹

Diskuse

V naší stati jsme se pokusili ukázat, zda je možno převzít do české empirické sociologie indikátor anomie Leo Sroleho, který je používán americkými výzkumníky. Naše data naznačují, že z metodologického hlediska by proti jeho standardnímu zavedení do české sociologie – a především té, která se zabývá sledováním průběhu nynější sociální změny a jejími dopady na české obyvatelstvo – neměly být námitky.

Podstatná je ovšem otázka, co vlastně skutečně Sroleho index anomie měří? Ne všichni jsou totiž přesvědčeni, že měří to, co Srole navrhuje. Např. Middleton [1963] říká, že obsahem tohoto indexu je kombinace cynismu a pesimismu, jiní tvrdí [např. Meier a Bell 1959], že měří stupeň zoufalství, popř. obecnou nespokojenost, která pramení z frustrací [Ludz 1976] či stupeň „nešťastností“ [Hlaváč 1995]. Jelikož, jak ukázal Robinson a Shaver [1969], může být slabinou Sroleho stupnice tendence vyvolávat kladné (to jest anomické) odpovědi bez ohledu na skutečný postoj, vyvinuli mnozí, inspirováni Sroleem, vlastní položky, jimiž se snaží anomii zachytit [např. Dean 1961; Fischer 1973]. Úplně jiný model anomie, založený na psychologických základech, předložili McClosky a Schaar [1965]. Odmítají durkeimovsko-mertonovsko-sroleovskou koncepci, v níž ekonomické a sociální podmínky produkují specifický mentální stav, anomii, která může vést až k deviantnímu chování. V jejich modelu hrají významnou roli některé osobnostní a kognitivní faktory, které k anomii přispívají.²⁰ Domnívají se, že anomie je vedlejším produktem socializace – že je znamením socializačního selhání a že tedy anomie nemusí mít vůbec nic co do činění se stavem společnosti a s pozicí jedince v ní. Pro svůj koncept anomie pak vyvinuli devítipoložkovou baterii otázek.

Konečně někteří Sroleův pokus velmi zpochybňují. Nesmiřitelně tvrdý rozbor Sroleho indexu provedl např. Brown [1973]. Vytýká mu významovou nejasnost a namítá, že pokud jeho prostřednictvím zjistíme, že nějaká osoba je anomická, měli bychom být pak schopni vysvětlit i některé rysy jejího chování, o čemž však Brown pochybuje („být anomický musí být něco více než pouhá odpověď ‚souhlasím‘ na několik položek“ [Ibid: 58]). Celkově pak používání Sroleova testu anomie odmítá, stejně jako odmítá další Sroleův test – test autoritářské osobnosti.

V českých podmínkách se zatím ukázalo, že vzhledem k typu proměnných, s nimiž je Sroleův test anomie pozitivně korelovan, by tento index mohl indikovat jistý typ

¹⁹) Hlaváč [1995] ve svém šetření brněnských vysokoškoláků (nereprezentativní výběr) zjistil, že podíl vysoce anomických respondentů byl velmi nízký (3 %). Potvrdil tak Sroleovu [1956] zkušenost, že lidé s vyšším statutem mají nižší míru anomie. Hlaváčův výsledek je tak možno (obežetně, ale přece) chápat jako další pozitivní výsledek vnější validizace.

²⁰) Konkrétně se podle těchto autorů jedná o (1) kognitivní faktory, které ovlivňují schopnosti učení a porozumění; (2) emoční faktory, které mají tendenci snižovat schopnost jedince vnímat realitu správným způsobem; (3) přesvědčení a postoje, které ovlivňují to, jak je jedinec přijímán ve skupině a jak s ní dokáže komunikovat.

sociální frustrace, znechucení a pesimismu. To, zdali je skutečně testem anomie, zatím nelze z povahy našich dat rozhodnout. V námi citovaných statích jsou návody na to, jak test anomie dále ověřovat na specifických subpopulacích. Můžeme jen doufat, že podobné ověřovací výzkumy budou provedeny i u nás.

LADISLAV RABUŠIC je docentem a současně i vedoucím katedry sociální politiky a sociální práce Školy sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. V současné době se specializuje na problematiku populačních studií, v jejichž rámci přednáší kursy „Populace a rozvoj“ a „Stárnutí a česká společnost“. Kromě toho přednáší také metody sociálně vědního výzkumu. Publikuje především v Demografii a v Sociologickém časopise. V roce 1995 vydal svou monografii Česká společnost stárne.

PETR MAREŠ je docentem a současně i vedoucím katedry sociologie Školy sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se problematikou nezaměstnanosti a chudoby. Přednáší kursy „Nezaměstnanost jako sociální problém“ a „Chudoba, problém chudých nebo bohatých?“. Kromě toho přednáší také metody sociálně vědního výzkumu. Publikuje především v Sociologickém časopise. V roce 1994 vydal monografii Nezaměstnanost jako sociální problém.

Literatura

- Adorno, T., E. Frenkel-Brunswik, D. J. Levinson, R. N. Sanford 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Bros.
- Andorka, R. 1993. „The Socialist System and its Collapse in Hungary: An Interpretation in Terms of Modernization Theory.“ *International Sociology* 8: 317-337.
- Babie, E. 1989. *The Practice of Social Research* (Fifth Edition). Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.
- Brown, R. 1973. *Rules and Laws in Sociology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Dean, D. G. 1961. „Alienation and Measurement.“ *American Sociological Review* 26: 753-758.
- Durkheim, E. 1893. *De la division du travail social*. Paris: Felix Alcan.
- Durkheim, E. 1966. *Suicide* (originál 1897). New York: The Free Press.
- Fischer, C. S. 1973. „On Urban Alienations and Anomie: Powerlessness and Social Isolation.“ *American Sociological Review* 38: 311-326.
- Hlaváč, J. 1995. „Odcizení a religiozita.“ Diplomová práce. MU Brno: Škola sociálních studií (strojopis).
- Ludz, P. C. 1976. „Alienation as a Concept in the Social Sciences.“ In *Theories of Alienation*, ed. by R. F. Geyer, R. R. Schweitzer. Leiden: Martinus Nijhoff Social Division.
- McClosky, H., J. H. Schaar 1965. „Psychological Dimensions of Anomy.“ *American Sociological Review* 30: 14-40.
- McDill, E. L., J. C. Ridley 1962. „Status, Anomia, Political Alienation, and Political Participation.“ *American Journal of Sociology* 68: 205-213.
- Meier, D. L., W. Bell 1959. „Anomia and Differential Access to the Achievement of Life Goals.“ *American Sociological Review* 24: 190-191.
- Merton, R. K. 1957. *Social Theory and Social Structure* (revised edition). Glencoe, IL: Free Press.
- Middleton, R. 1963. „Alienation, Race and Education.“ *American Sociological Review* 28: 973-977.
- Mizruchi, E. H. 1960. „Social Structure and Anomia in a Small City.“ *American Sociological Review* 25: 645-654.
- Miller, C. R., E. W. Buttler 1966. „Anomia and Eunomia: A Methodological Evaluation on Srole's Anomia Scale.“ *American Sociological Review* 31: 400-406.

- Neal, A. G., S. Rettig 1963. „Dimensions of Alienation among Manual and Non-Manual Workers.“ *American Sociological Review* 28: 599-608.
- Robinson, J. P., P. R. Shaver 1969. *Measures of Social Psychological Attitudes*. East Lansing, MI: Michigan State University Press.
- Rhodes, L. 1964. „Anomia, Aspiration, and Status.“ *Social Forces* 42: 434-440.
- Seeman, M. 1959. „On the Meaning of Alienation.“ *American Sociological Review* 24: 783-791.
- Srole, L. 1956. „Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study.“ *American Sociological Review* 21: 709-716.
- Struening, E. S., A. H. Richardson 1965. „A Factor Analytic Exploration of the Alienation, Anomia and Authoritarianism Domain.“ *American Sociological Review* 30: 768-776.
- Wirth, L. 1938. „Urbanism as a way of life.“ *American Journal of Sociology* 44: 3-24.

Summary

The aim of this paper is twofold. First, to introduce to Czech sociology a classical methodological tool for measuring anomie – Srole's anomie scale – and to establish its appropriateness for the Czech cultural milieu; second, by using the scale in representative surveys to describe the distribution of anomie throughout various segments of the Czech population.

A factor analysis of Srole's anomie items proved that as in other countries, it was a one-dimensional scale in the Czech Republic. The test for internal validity also shows the internal consistency among the items as well as with the overall anomie score.

Data from a June 1995 representative survey of the Czech population revealed that 18% of Czechs scored very low in the anomie index while 37% scored very high and were, therefore, anomic. As this measurement has not yet been made here, no national time-series data for comparison were available. However, data from a representative survey of the capital of Moravia, Brno, carried out by the authors in November 1994 indicate that the proportion of anomic people in this urban area was smaller (29%) than in the whole society in 1995. Crosstabulation of anomie by city size supported our hypothesis on the increasing proportion of anomic people – the longer the period since the „Velvet Revolution“, the less enthusiasm the population has for all the changes. While in Brno in November 1995, 29% of the population was anomic, in cities with populations of over 100,000, the proportion of anomic people in June 1995 was 36%.

As in any society, anomie was unevenly distributed among different social categories of the Czech Republic. We found that anomie increased with age, and decreased with educational level and class (measured subjectively as class self-perception). It also had its political dimension. Supporters of rightist parties showed less anomie than those of leftist ones. The high score of anomie was recorded, not surprisingly, among would-be-voters of the strongest opposition party, the Social Democrats.

It is argued in the paper that despite some serious criticism by US scholars of Srole's anomie, his scale can be an important indicator of social climate, especially in a transforming society. Therefore, Czech researchers engaged in public opinion polls are asked to make use of the scale so that anomie time-series can gradually be constructed.

Data & Fakta

INFORMACE Z VÝZKUMU

- Bulletin přinášející každý měsíc aktuální výsledky sociologických výzkumů, které uskutečnili pracovníci Sociologického ústavu Akademie věd ČR
- Určeno široké sociologické obci, politologům, pracovníkům státní správy a samosprávy, vládním orgánům, novinářům a všem, kteří se zajímají o průběh transformace postkomunistické společnosti v moderní (postmoderní) společnost
- Stručně, výstižně, populárně s množstvím tabulek a grafů

**Cena jednotlivého čísla je 7 Kč, roční předplatné 70 Kč za 10
čísel,
objednávky předplatného přijímá redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1**

Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody

Stručný nástin problematiky

JIŘÍ ŠUBRT*

Filozofická fakulta UK, Praha

Modernisation Slogans and Myths in the Sociology of the Postwar Period

A Brief Sketch of the Subject

Abstract: The contribution starts from the model proposed by Jeffrey C. Alexander in the article *Modern, Anti, Post and Neo*, published in 1994, which outlines what Alexander considers to be the four stages through which modernisation theory has passed in the period since the Second World War: I. modernisation (from the second half of the 1940s to the second half of the 1960s), II. anti-modernisation (up to the second half of the 1970s), III. post-modern, and IV. neo-modernisation (which has just begun). Social theory is not only a scientific programme but also a general discourse with an ideological component. The reasons for its acceptance are therefore not only scientific. A theory of social change must include a past, present and future. This cannot be done in an entirely rational fashion – we take into account not simply what we know but our beliefs, hopes and fears – and therefore myths enter into social theory. The persuasiveness of these theories and myths often also depends on the cogency with which they define key ideas and problems. In this context reference is sometimes made to labels and metaphors. The importance of these consists, inter alia, in the way that they are diffused as slogans used by individuals and groups to understand themselves and as means of self-identification. These slogans then spread from theoretical discussion into the mass media and intellectual debate.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 2: 189-198)

Kariéra jednoho konceptu

V knize *Die Moderne als Sozialmythos* charakterizoval P. Wehling modernizaci – a s ní spojené pojmy moderna a modernita – jako koncept, který prodělal „závratnou kariéru“ [Wehling 1992: 14 an.].

Alain Touraine v knize *Le Retour de l'acteur* přímo konstatuje, že se sociologie ustavila jako ideologie modernity [Touraine 1984: 21]. Myšlenku nezvratného vzestupu modernity, racionalizace a sekularizace rozvíjejí Comte, Durkheim, Weber, Tönnies a po nich desítky dalších jejich následovníků.

V našem příspěvku jde o to naznačit, jakou kariéru prodělala modernizační teorie v sociologickém myšlení v posledních padesáti letech (tzn. v období po druhé světové válce). Vycházíme přitom z koncepce Jeffreyho C. Alexandera, který ve své studii *Modern, Anti, Post, and Neo* zveřejněné v roce 1994 nastínil představu o čtyřech etapách, kterými modernizační teorie v tomto období (zejména v americkém sociologickém myšlení, ale nejen v něm) prochází: I. *modernizační* (od druhé poloviny 40. do druhé

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šubrt, CSc., katedra sociologie, Filozofická fakulta UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel. (02) 24 49 15 34.

poloviny 60. let), II. *antimodernizační* (do druhé poloviny 70. let), III. *postmoderní* a IV. *neomodernizační* (která již započala) [Alexander 1994: 168 an.].

Pro pochopení Alexandrových představ o vývoji, resp. o „kariéře“, kterou modernizační teorie v sociologickém myšlení prodělala, je potřebné se nejprve stručně zmínit o předpokladech, na kterých jsou založeny.

Alexander vychází z premisy, že sociální teorie je nejen výzkumným programem, ale i obecným diskursem, jehož součástí je i ideologie. V jejím přijetí proto hrály a hrají roli i jiné než vědecké důvody. Máme-li pochopit modernizační teorii a její osud, musíme ji zkoumat nejen jako vědeckou teorii, ale také právě jako ideologii. Modernizační teorie je symbolickým systémem, který má interpretovat a vysvětlovat svět racionálním způsobem a přitom nabízet smysl a motivaci.

Chtějí-li intelektuálové definovat „význam své doby“, musejí identifikovat období, jež jí předcházelo, nabídnout přesvědčivý důvod, proč jí bylo nahrazeno, a vysvětlit, zda k takové proměně dojde i v současném světě. To tedy znamená, že intelektuálové vytvářejí historické příběhy o své vlastní době.

Přestože netušíme, jaké budou naše historické možnosti, musíme do každé teorie sociální změny zahrnout nejen minulost, ale také přítomnost a budoucnost. To nelze podle Alexandra učinit zcela racionálním způsobem (bere se zřetel nejen na to, co víme, ale také na to, v co věříme, doufáme a čeho se bojíme), a proto se do sociálních teorií dostávají mýty.

Vliv, význam, působivost a atraktivita těchto teorií a mýtů jsou mnohdy závislé i na tom, jak trefně a výstižně jsou v nich pojmenovány a označeny klíčové myšlenky a problémy. V této souvislosti se někdy hovoří o etiketách, metaforách a markantních pojmech [Prisching 1992: 41]. Primárně je jejich úkolem zachytit právě ono podstatné a nové; spíše než toto se v nich však mnohdy odráží specifická nálada nebo duch příslušné doby. Jejich význam spočívá mj. i v tom, že se šíří jako hesla používaná za účelem vlastního porozumění a sebeidentifikace. Tato hesla pak difundují z teoretických pojednání do masových médií a diskusí intelektuálů.

Každé historické období potřebuje příběhy, které definují jeho minulost ve vztahu k přítomnosti a předkládají budoucnost, která se více či méně liší od přítomnosti, ale většinou je (ještě) lepší než současná doba. Z tohoto důvodu nalézáme v teoretizování o sociální změně nejen epistemologii, ale také eschatologii. Alexander – a zde je inspirován pozdním Durkheimem – navíc hovoří o tom, že problematika modernity je vnímána na základě binárního kódu. Funkcí tohoto kódu je dělení známého světa na sakrální a profánní. V tomto smyslu se vlastně diskurs modernity podobá diskursu náboženského spasení.

Stádia růstu

Padesátá a šedesátá léta byla úspěšná. Po období poválečného nedostatku a likvidace škod odstartoval v západní Evropě proces růstu životní úrovně. *Skeptická generace* (jak ji nazval Helmut Schelsky) této budovatelské fáze uskutečnila *hospodářský zázrak* a začala po letech houževnatého usilování užívat dosažených výsledků. Západní společnost vstoupila do vývojové etapy, kterou ekonom Walt W. Rostow, autor známé knihy o ekonomických stádiích růstu, nazývá společností *masového konzumu*. Pojem *kapitalismus* (který užívají častěji anglosaští teoretikové než autoři němečtí, upřednostňující „neutrálnější“ výraz *tržní hospodářství*; kriticky orientovaní němečtí sociologové si osvojili

Sombartův pojem *pozdní kapitalismus*) byl na počátku šedesátých let ve slovníku společenských věd odsunut pojmem *industriální společnost*; užíval ho Raymond Aron [1962] i Talcott Parsons; ekonom John K. Galbraith hovořil o *novém* industriálním státě (*The New Industrial State*, 1967).

Způsob teoretizování o otázkách modernizace lze demonstrovat na teorii Parsonsové, která tehdejšímu sociologickému (zejména americkému) myšlení dominovala. J. C. Alexander charakterizuje modernizační teorii tohoto období následujícími ideálně typickými rysy:

- * Společnosti byly chápány jako koherentní organizované systémy, jejichž subsystémy byly úzce propojeny a vzájemně na sobě závislé.
- * Historický vývoj byl dichotomizován do dvou typů sociálních systémů, tradičních a moderních.
- * Prototyp moderního představovaly vyspělé západní společnosti, jež byly charakterizovány jako individualistické, demokratické, kapitalistické, vědecké, sekulární a stabilní.
- * Modernizace byla považována za nerevoluční historický proces, za postupně probíhající změnu.
- * O tomto historickém procesu se předpokládalo, že se bude úspěšně prosazovat, a to postupně i v tradičních společnostech, kterým bude poskytnuta podpora a pomoc.

V čem byla síla této teorie, která v dané době udávala tón? Alexander konstatuje, že vedle odborných aspektů tu jistou, nikoliv zanedbatelnou, roli sehrály důvody mimovědecké: Tato teorie je uplatnitelná i mimo vědu jako „významová struktura“ a jako „druh existenciální pravdy“, která nejen svět racionálním způsobem vysvětluje, ale nabízí zároveň „smysl a motivaci“, dává lidem návod, jak žít. Intelektuálům, zejména americkým, poskytovala v poválečném období modernizační teorie jak časoprostorovou identitu, tak i „telos“ historického vývoje.

Tuto teorii je třeba vidět v určitém dobovém kontextu. Historicky jí předcházely sociální otřesy let třicátých a léta válečná, které daly vzniknout vizím utopické společenské přeměny, která se měla uskutečnit buď cestou komunistického či fašistického převratu, anebo vytvořením bezprecedentního typu *sociálního státu*.

Pro americké intelektuály, s jejich specifickou zkušeností, byly tyto „velké příběhy“ o kolektivní emancipaci mnohem méně přesvědčivé než pro mnohé intelektuály evropské. Společnost, v níž žili, pro ně nebyla zastávkou na cestě k alternativnímu sociálnímu uspořádání, nýbrž víceméně jediným možným systémem. Přesto, že se toto přitakání realitě vyznačovalo určitým realismem, který namísto černobílého vidění akcentoval „mnohoznačnost“ a „komplexnost“, nemuselo proto nutně být neutopické, fatalistické a konzervativní.

I když byly zaznamenávány symptomy finální fáze velkého historického vyprávění, a to v podobě *industriální společnosti* nebo např. *konce ideologie* [Bell 1962], narativita zcela nevymizela; funkci narativního rámce sehrával romantismus, který oproti kolektivnímu heroismu velkých společenských hnutí vyprávěl individuální příběhy „o Tomu Sawyerovi a Hucku Finnovi“. Romantismus vyzvedající individuální životní osudy ukazoval svět v pozitivním světle, byl spojen s vírou ve více či méně nepřetržitý, pozvolný pokrok.

Modernizace byla definována jako proces, který osvobodil vlastní já. V této souvislosti je nepochybně zajímavý Alexanderův postřeh, že pro americké intelektuály, kteří pěstovali idiosynkretické, optimistické čtení Sartra, se stala „autenticita“ základním kritériem hodnocení individuálního jednání, což se projevilo i v těch myšlenkových směrech, které modernizaci viditelně neobhajovaly [Alexander 1994: 173]; příkladem může být mikrosociologie Ervinga Goffmana nebo koncept „vnitřně řízeného“ člověka Davida Riesmana.

Snaha o zobecňující pohled na tendence v poválečném sociologickém myšlení může do určité míry navozovat falešnou představu o tom, že to byla doba názorové jednoty. Ve skutečnosti vytvářela tehdejší intelektuální produkce mnohem barvitější obraz: Levicoví, sociálně demokraticky orientovaní intelektuálové pěstovali kritické myšlení, naopak určitému typu pravicových intelektuálů poskytovala studená válka podnět k formulaci názorů v duchu kolektivního heroismu. Výrazněji převraceli v určitých směrech tehdejší interpretace moderny zejména kritikové *masové společnosti* (Mills, Riesman, Arendtová, Fromm), zatím ovšem stále ještě bez výraznějšího vlivu.

Nástup šedesátých let je v západních zemích charakterizován důvěrou v budoucnost, pokrok, techniku a hospodářský růst. Společnost bohatla a stávala se vzdělanější. P. F. Drucker ohlašoval nástup *věku diskontinuity*. Pro zralou fázi industriální společnosti razil Daniel Bell pojem *postindustriální společnost* [Bell 1973]. (Pojem *postindustriální* vyjadřoval nejprve změnu profesní struktury rozvinutých zemí podle modelu Jeana Fourastié: posun pracovních sil z agrárního a průmyslového sektoru do terciární sféry, tzn. *společnost služeb*. Bellův popis postindustrialismu však šel dál.) V jeho představách byla budoucí společnost „společností vzdělání a vědění“. Počet povolání s akademickou a technickou kvalifikací se bude zvětšovat, zvýší se význam teoretických vědeckých vědomostí, hlavní slovo budou mít experti.

Přechod k postindustriální společnosti, o kterém vedle Bella psali rovněž Z. Brzezinski a A. Touraine, má svůj základ především ve sféře moderní techniky a vědy. Brzezinski charakterizuje tuto společnost jako *technotronickou* (charakteristické je pro ni spojení techniky a elektroniky), Touraine jako společnost *programovanou*, která je technicko-ekonomicky programována a politicky ovládána *technokratickou* mocí.

Přesvědčení o možnostech této technokratické vize se rozšířilo po celém politickém spektru; existovali jak „levicoví“, tak i „pravicoví“ technokraté. Na opačném pólu Herbert Marcuse demaskoval pod závojem technokratické racionality skrývající se vládnoucí a vykořisťovatelské poměry, Jürgen Habermas pak označil vědu a techniku za „ideologii“ [Habermas 1968].

Konzum a výkon

Skeptickou generaci na konci šedesátých let vystřídala generace *angažovaná*, jejíž příslušníci stáli na konci šedesátých let na barikádách, aby *konzumní* společnosti připomněli jiné hodnoty. Jestliže v zemích *reálného socialismu* obyvatelstvo pociťovalo dopady nedostatkové ekonomiky, na Západě z generace, která dorůstala v relativním blahobytu, zaznívá „antimoderní“ kritika *konzumního teroru*, *konzumismu* jako *nového totalitarismu*.

Vytvoření *konzumní společnosti nadbytku* předpokládá *výkonnou společnost*. Výkon je disciplinující stránkou moderního světa, ale také zdrojem frustrací a stresu. Jedinec, který vynakládá všechny síly na dosažení maximálního výkonu, se smí – v rámci

kompenzace – vyžít v rámci maximálního konzumu (který se tak stává pokusem o kompenzaci sociálních nákladů moderny).

Disciplinovaný výkon (jako klasická puritánská ctnost) a spontánní konzum ovšem, jak ukázal D. Bell [1976], představují dva divergentní principy, které se jen obtížně udržují v rovnováze. Nelze být během dne „korektní“ a „disciplinovaný“ a večer „tulákem“.

A tak zatím, co je na jedné straně vyhlašována *krize výkonné společnosti* a oznamován příchod společnosti *hedonistické*, jiní, jako např. Ronald Inglehart [1977], věří, že se za nablýskanými fasádami blahobytu uskutečnila tichá revoluce (*silent revolution*), změna materialistických orientací v orientaci *postmaterialistické*. Materialisticko-puritánská poválečná generace orientovaná na výkon a výdělek bude podle tohoto pojetí nahrazena generací, která bude zavázána novým hodnotám; ty se zaměřují na rozvoj osobnosti, ochranu životního prostředí, komunikaci, humanitu, spolurozhodování, mír.

Teze o tiché revoluci se setkala s ohlasem; především mladší příslušníci blahobytné společnosti rádi slyší, když se jim připisuje pohrdání materiálními statky a snaha o vyšší hodnoty, altruismus, participaci a globální zodpovědnost. Mezitím se však objevily indicie, které naznačují, že se nejedná ani tak o změnu jako spíše o akumulaci hodnot; materiální nároky nebyly odsunuty stranou, ale byly nemateriálními hodnotami doplněny [Prisching 1992: 46]. *Postmaterialistická* společnost zůstává *materialistickou*, pouze občané zhýčkaní blahobytem rozšiřují a stupňují svoje nároky.

Boj o budoucnost

Přechod k druhému poválečnému období je podstatně ovlivněn tím, že se předpoklady modernizační teorie dostávají do konfrontace s realitou. Hospodářské potíže na konci šedesátých let byly některými pozorovateli hodnoceny jako předzvěst nastupujícího zhroutilí a nástupu nového systému. Situace této doby se vyznačuje mj. těmito rysy:

- * Chudoba existuje nejen v třetím světě, ale i v kapitalistických zemích.
- * Mimo území USA a Evropy stále vypukají válečné konflikty.
- * Ve zbytku světa se místo demokracie šíří diktátorství.
- * Také autoritářské režimy a centrálně plánované ekonomiky chtějí být moderní.
- * Objevují se nová náboženská a společenská hnutí, která svou náboženskostí a ideologií vítězí nad sekularizací, vědou a technokratickým přístupem.

I když tyto faktory modernizační teorii zatím ještě zcela nevyvrátily, pozměnily nicméně podstatným způsobem některé její předpoklady; modernizační teorie byla modifikována:

- * Dualistická simplifikace tradičního a moderního byla nahrazena představou postupného vývoje (viz např. neoevoluční teorie T. Parsonse) [Parsons 1971].
- * Uvažuje se už ne o konvergenci, ale o možnosti paralelních, nezávislých cest vývoje.
- * Představa o těsném propojení subsystémů byla nahrazena koncepcí vedení a zaostávání.
- * Evoluční myšlenky nahradil „developmentalismus“ a globalismus (v antimoderní teorii pak úvahy o revoluci a kontrarevoluci).
- * Namísto funkcionálních teorií nastoupily teorie konfliktu (Coser, Dahrendorf).
- * Diskurs o stratifikaci a mobilitě byl vytlačen diskursem o vykořisťování a nerovnosti (Goldthorpe).

Rozhodující a konečný důvod porážky modernizační teorie spatřuje Alexander v rozpadu jejího ideologického, diskursivního a mytologického jádra. Překážka, kterou se nepodařilo zdolat, vyplynula z nových sociálních hnutí, která se stala symbolem kolektivní emancipace. Tato hnutí (národní, zemědělská, černošská, hippies, ženská atp.) změnila ducha doby a ovlivnila ideologickou imaginaci intelektuálů. V důsledku toho se převrátil „binární kód“ vyprávění společnosti: Modernita byla přesunuta ze sakrální do profánní části historického času, přičemž jí bylo přisouzeno mnohé z toho, co bylo předtím ztotožňováno s tradicionalismem a „zpátečnictvím“:

- * Modernita byla přirovnána k mechanickému stroji (L. Mumford hovoří o *megastroji*).
- * Moderní společnost nebyla shledána ani svobodnou, ani racionální.
- * Liberalismus byl označen za kamufláž pro rozšiřující se korporativní kontrolu.
- * V toleranci byla spařována amorálnost.
- * Za znaky modernity byly označeny nikoliv demokracie a individualismus, nýbrž byrokratismus a represe.

V radikální verzi antimodernizační teorie se hovoří o kapitalismu, kterému jsou přisouzeny tyto charakteristiky:

- * Kapitalistická společnost je chamtivá a zbídačující (toto převrácení ekonomických idejí dorazilo i do „prvního“ světa; symbolem dobra už nebyl kapitalistický sociální stát, ale humanistický socialismus).
- * Kapitalismus nedokáže zajistit bohatství, rovnost a *zdravou společnost* (Fromm), je zdrojem etnických konfliktů, fragmentace a odcizení.
- * Ortodoxní marxismus rozvinul v této době teorii státně monopolního kapitalismu, podle níž moc monopolů splynula s mocí státu a stát se stal onou agenturou, která chrání společné zájmy velkokapitálu.

Tyto názory našly svůj odraz v nových „sociálních příbězích“ a „intelektuálních mýtech“, které vyprávěly o kolektivním vítězství a hrdinské přeměně. Současnost představovala v těchto příbězích etapu na cestě k novému, mnohem lepšímu světu. Jedinci a skupiny byly účastníky tohoto „boje“ o budoucnost; individualistické vyprávění romantického modernismu ze seznamu uznávaných hodnot vymizelo.

I. Wallerstein, jako jedna z nejvlivnějších a nejoriginálnějších autorit anti-modernizační teorie, ve své polemice s Inkelesem mj. prohlásil: „...nazrál čas vyzout se z dětských střevíčků a pohlédnout do očí reality (...) máme-li být realističtí, musíme si uvědomit, že žijeme v době přechodu k socialistickému výrobnímu způsobu, naší budoucí světové vládě...“ [Wallerstein 1979: 136].

Sociální teorie vytvářené touto novou generací radikálních intelektuálů dominovaly především sedmdesátým létům (některé z nich si ovšem podržely svou svébytnost až do dneška, tedy i po zániku ideologií, s nimiž přišly na svět).

Ve Spojených státech, podle Alexandra, energie radikálního sociálního hnutí vyprchala do konce sedmdesátých let; některé z jejich požadavků byly institucionalizovány, jiné byly zadrženy vlnou obrovského opozičního hnutí, které vyneslo k moci pravicovou vládu. Kulturně politická změna, k níž došlo, byla tak náhlá a rychlá, že navozuje dojem jakéhosi historicko-epistemologického zlomu: Z ideologů maoismu se stali antikomunističtí „nouvelle philosophes“, z některých dokonce neokonzervativci; z hip-

pies se stali yuppies; řadě intelektuálů, dospívajících v období radikalismu šedesátých a sedmdesátých let, přinesl tento vývoj bolestné zklamání.

Atmosféra v něčem připomínala padesátá léta: Kolektivní, heroické příběhy socialismu vzaly za své a konec ideologie se opět zdál být na dosah ruky.

Deziluze

Diagnózy stavu společnosti si mnohdy podstatným způsobem protiřečí; a tak zatímco jedni hovoří o *informační společnosti*, druzí zjišťují, že jde o *zablokovanou společnost* (Crozier). Jestliže Inglehart hovoří o *postmaterialistických* hodnotách, pak závěry jiných pozorovatelů vedou k tomu, že skutečnost je nikoliv *postmaterialistická*, nýbrž *nihilistická* a *anomická*, jejími charakteristickými rysy jsou dezorientace, ztráta vazeb, jistoty, smyslu a orientace. *Nová nepřehlednost* (Habermas) se vyznačuje normativní nejednoznačností, pluralitou a konfliktností strategií. Mluví o absenci závazných hodnotových vzorců, který moderní doba chtěla nalézt v hodnotách vědeckého a technického pokroku a s ním spojených forem života.

Pokud není nic jisté a jednoznačné, pak i moderna, zdá se, dospěla na „konečnou“, neboť možnosti vývoje typu moderní společnosti se „vyčerpaly“. Zde se ovšem diagnózy různí: podle některých je moderna vystřídána *postmodernou*, podle jiných se dostala do *pozdní, postmoderní fáze*. V každém případě, a to je podstatné, je *postmoderna* poučena neproveditelností směhlých emancipačních projektů. Velký příběh o emancipaci, který ztratil svou věrohodnost, se rozpadá a je nahrazen spoustou drobných individuálních příběhů. Postmoderní myšlení vyzvedá diferenciaci, rozmanitost a heterogenitu věcí a dějů.

Tato *postmoderní situace* má být podle teoretiků postmoderny (viz např. Lyotard) nazírána z pozitivního úhlu pohledu: nikoliv jako krize, ale jako šance. Neexistuje jedno kritérium pravdy nebo spravedlnosti; neexistuje žádný metajazyk, žádný mluvčí, který by všechno ovládal. Ztráta celistvosti je výhrou, neboť celistvost je spojena s tlakem a terorem, a teprve rozpad celistvosti uvolňuje autonomii.

Alexander pohlíží na postmodernismus jako na nástupce antimodernizační teorie. Oba proudy se původně napájely ze stejného zdroje: Byly podníceny selháním reality a měly za úkol uspokojit očekávání, která vytvořil antimodernizační duch. V postmoderních teoriích intelektuálové reagovali na porážku heroických utopií radikálního sociálního hnutí; v tomto myšlení se setkáváme s reflexemi nad falešnými aspiracemi tradičních kolektivistických vyprávění, jejichž výsledkem má být antiutopie současného světa.

Alexander charakterizuje postmodernismus jako ideologii intelektuálního zklamání; marxističtí a postmarxističtí intelektuálové formulovali, podle jeho názoru, ideu postmodernismu jako reakci na zánik éry heroického a kolektivního radikalismu [Alexander 1994: 179]. Za důvod zániku nebyla označena porážka politická, nýbrž samotné dějiny, resp. charakter jejich struktury. Tímto způsobem byly „velké“ heroické příběhy levice odsunuty stranou jako překonané, aniž byly nuceny explicitně přiznat svoji prohru.

Opět byla postavena nová současnost a nová minulost. Kontinuitu s předchozím obdobím antimoderního radikalismu udržuje postmodernismus tak, že modernu považuje také za svého nepřitele. Ovšem současně postmodernismus zavrhuje i kvality hlášané předchozím antimoderním radikalismem, které chápe rovněž jako vtělení modernity.

Vedle těchto deklarovaných rozdílů existují ovšem i jistá podobnost, která postmodernismus spojuje s první – modernizační – poválečnou etapou. I postmodernismus střídá období radikálního, „hrdinského“ hledání, i on klade důraz na soukromé, osobní a lokální.

Proti kolektivistickému heroismu předchází etapy postmodernismus akcentuje:

- * individualitu a soukromí,
- * co nejmenší očekávání,
- * partikularismus a lokalismus.

Hlavní historickou záležitostí je podle postmodernismu:

- * zánik velkých příběhů (tj. především zánik ideologií a utopií),
- * konec socialismu,
- * důraz na pluralitu a rozdílnost.

I když z pohledu narativy došlo k výrazným posunům, zaznívají i v postmoderním myšlení určité romantické podtóny, dokonce se objevují i určité paralely s kolektivistickými osvobozeneckými hnutími šedesátých let (homosexuální a lesbické hnutí, feminismus, ekologičtí aktivisté), ovšem zdá se, že tato hnutí formulují své požadavky více jazykem odlišnosti a partikularismu než v poloze univerzálního, všeobecného dobra. Na místě dřívějšího heroismu je tu fatalismus, kritičnost a rezignace (která je mj. zřejmá i z Foucaultovy teze o *zániku subjektu*).

Nové technologie a nová rizika

Vývoj moderní průmyslové společnosti je od začátku doprovázen devastací přírody, pleněním přírodních, zejména surovinových a energetických zdrojů, znečišťováním ovzduší, vody i půdy. Do vědomí širší veřejnosti se tyto otázky dostávají od konce šedesátých let, kdy se o publicitu těchto problémů zasloužily především alarmující zprávy Římského klubu. Od této doby se postupně rozšiřuje povědomí o *globálních problémech, ekologické krizi*, „uzavírajícím se kruhu“ (Commoner) a potřebě *alternativních řešení* (včetně Schumacherova *small is beautiful* – malé je hezké).

V době, kdy A. Toffler oznamuje příznivou zvěst o tom, že končí klasická industriální společnost „kouřících komínů“, jsou očekávání spojená s novými technologiemi zpochybněna a znejistěna vědomím jejich rizik. Moderní společnost vyprodukovala nebezpečí, o kterých neměly předcházející epochy tušení.

Techniku moderního věku lze učinit „bezpečnější“, nikoliv však „bezpečnou“ (tak to mezi jinými konstatuje např. Charles Perrow v knize *Normální katastrofy* z roku 1989); potud má tedy strach lidí z techniky své oprávněné důvody. Určitá rizika velké techniky jsou nevyhnutelná. Čím více pojistek se zabuduje, tím větší je možnost nepředvídatelných interakcí.

Komplexní společnost, která tato nebezpečí a rizika produkuje v masovém měřítku je *rizikovou společností*. Pojem, který zavedl Ulrich Beck [1986], proniknul s obdivuhodnou rychlostí do nejrůznějších úrovní společenských komunikačních procesů; v sociologii samé se během několika málo let vytvořilo nové odvětví – *sociologie rizika* (Luhmann).

Další etapa mýtotvorného myšlení

Na konci sedmdesátých let byly naděje levicových intelektuálů pohřbeny, intelektuální imaginace jiných směrů se ovšem teprve probouzela. Druhá polovina následující dekády však už přinesla vítězství pravice; spolu s tím dochází i k proměně názorového klimatu. Odklon od postmodernismu, podle Alexandra, započal.

V této souvislosti je nutno připomenout, že po ropné krizi sedmdesátých let nebylo přesvědčení o úspěšnosti systému tržního hospodářství zdaleka tak pevné a jisté, jakým se jeví být dnes v období znovunabytého sebevědomí liberální teorie a renesance zájmu o učení Friedricha von Hayeka.

I přes sebevědomé proklamace soudobých neoliberálních teoretiků nelze ztrácet ze zřetele ani to, že ve své čisté, „modelové“ podobě není tento systém v posledních desetiletích zdaleka samozřejmou a běžnou praxí. Vyspělé evropské státy jsou spíše „regulovanými“ tržními společnostmi, reprezentanty *sociálního tržního hospodářství*, které spojuje tržně hospodářskou dynamiku s pojištěním základních životních rizik – zdraví, věku, úrazu a nezaměstnanosti, rodinnými přídatky, sociálními službami atd. V těchto společnostech, kde téměř polovina vyprodukované hodnoty prochází státní pokladnou, je tržní oblast bezpochyby podstatným způsobem „domestikována“ [Prisching 1992: 50].

V osmdesátých letech proto důležitou roli sehrává příklad výrazného úspěchu dravých kapitalistických tržních ekonomik v Asii [Berger 1993]. V západních zemích v té době ostatně došlo i k výraznému posílení tržních principů na úkor státního intervencionismu. Nej překvapivějším úspěchem pravice pak byla porážka komunismu.

V politické oblasti byl vývoj směrem doprava podobně rozsáhlý jako v oblasti ekonomické. Jestliže na přelomu šedesátých a sedmdesátých let bylo politické autoritářství interpretováno jako nutná daň ekonomickému rozvoji, poslední desetiletí tento názor zpochybnilo; od poloviny osmdesátých let se neuvolňoval pouze sovětský režim, ale také latinsko-americké diktatury.

Protože k tomuto rozkvětu trhu a demokracie došlo v celosvětovém měřítku, a protože se jedná o abstraktní a všeobecnou ideu, stal se univerzalizmus zase znovu živoucím zdrojem sociální teorie. Podle Alexandra jsme tak nyní svědky čtvrté poválečné verze mýtotvorného sociálního myšlení [Alexander 1994: 184-185].

Klíčové jsou pro neomodernizační myšlení pojmy *demokratizace* a *univerzalizmus*; jejich ztělesnění představuje volný trh, individualismus a lidská práva. Charakteristické jsou pro toto myšlení následující momenty:

- * Vzniklo velké množství příběhů o emancipaci trhu (v nichž figuruje nová minulost – antitržní, a nová přítomnost a budoucnost – tržní).
- * Svoboda je kladena do závislosti na privatizaci, trhu, nerovnosti a soutěži.
- * Liberální myšlenky, které se objevily v 18. a 19. století a které byly nahrazeny „sociální otázkou“ velké industriální transformace, se opět zdají být aktuální.
- * Dochází k neomodernímu návratu tržní teorie, formuluje se nová pozitivní teorie trhu, což s sebou nese i redefinování ekonomické sociologie.
- * Neomodernismus se projevuje i v oblasti politiky akcentem na demokracii.
- * S tím souvisí návrat konceptu *občanské společnosti* (tento pojem se vrátil nejprve v debatách o boji proti autoritářství ve východní Evropě, později dostal abstraktnější, univerzálnější význam). Na pořad dne se nyní dostaly debaty o pluralismu, fragmentaci, diferenciaci a participaci.
- * Došlo ke změnám v chápání symbolického času a prostoru: Narodil od poválečné modernizační vlny, která byla regionální a imperiální, ta současná je globální a internacionální (vzestup Japonska a Asie).

Podle Alexandera staví neomodernizační pojetí i nadále modernu do pozitivního světla a chápe ji nikoli jako překonané evoluční stádium, nýbrž jako vysoce úspěšné globalizační hnutí.

Proti němu dnes vystupují ta hnutí, která v něm spatřují svoje ohrožení; k nim patří hnutí náboženského fundamentalismu (např. islámského), která v jeho sekularizačních tendencích vidí útok proti náboženské víře. Také nacionalismus a etnocentrismus bývají někdy považovány za reakci na modernizační tlaky. Nacionalismus je navíc v tomto kontextu nazírán jako následník komunismu, a to jak v sémantickém, tak i organizačním smyslu. Nové fundamentalismy a nacionalistická hnutí vytvářejí protiváhu integračním procesům a stávají se v soudobém světě zdrojem mnohdy obtížně předvídatelných konfliktů.

Jiří ŠUBRT je odborným asistentem na katedře sociologie filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se sociologickou teorií a výzkumem veřejného mínění. Je autorem knihy *Civilizační teorie Norberta Eliase* (Praha, Karolinum 1995). Spolu s N. Tošem je editorem česko-slovinšského sborníku *Crossroads of Transition* (1995).

Literatura

- Alexander, J. C. 1994. „Modern, Anti, Post, and Neo: How Social Theories Have Tried to Understand the ‚New World‘ of ‚Our Time‘.“ *Zeitschrift für Soziologie* 23, No 3.
- Aron, R. 1962. *Eighteen Lectures on Industrial Society*. New York: Free Press.
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Bell, D. 1962. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Free Press.
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Basic Books, New York.
- Bell, D. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Berger, P. L. 1993. *Kapitalistická revoluce: Padesát propozic o prosperitě, rovnosti a svobodě*. Bratislava: Archa.
- Habermas, J. 1968. *Technik und Wissenschaft als „Ideologie“*. Frankfurt am M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am M., Suhrkamp.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lyotard, J.-F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filosofický ústav AV ČR.
- Marcuse, H. 1991. *Jednorozměrný člověk: Studie o ideologii rozvinuté industriální společnosti*. Praha: Naše vojsko.
- Parsons, T. 1971. *Společnosti: Vývojové a srovnávací hodnocení*. Praha: Svoboda.
- Prisching, M. 1992. „Weltbild im Wandel – geistige Strömungen in den westlichen Ländern Mitteleuropas.“ In *Zwischen den Zeiten*, hrsg. P. Gerlich, K. Glass. Wien: Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs.
- Touraine, A. 1984. *Le retour de l'acteur: Essai de sociologie*. Librairie Arthème Fayard.
- Wallerstein, E. 1979. „Modernization: Requiescat in Pace.“ In *The Capitalist World-Economy*, ed. by E. Wallerstein. New York: Cambridge University Press.
- Wehling, P. 1992. *Die Moderne als Sozialmythos: Zur Kritik sozialwissenschaftlicher Modernisierungstheorien*. Frankfurt/New York: Campus.
- Welsch, W. 1994. *Naše postmoderní moderna*. Praha: Zvon.

Hadley Cantril a Robert K. Merton – dva výzkumy mimořádného působení rozhlasového vysílání: „Invasion from Mars“ a „War Bond Drive“

HYNEK JEŘÁBEK**

Institut sociologických studií FSV UK, Praha

Hadley Cantril and Robert K. Merton – two investigations of the remarkable influence of the radio broadcasts „Invasion from Mars“ and „War Bond Drive“

Abstract: In 1938 and 1943 two investigations of the remarkable influence of radio broadcast on their audiences took place, both as part of The Princeton Radio Project. „The Invasion from Mars“ by Hadley Cantril, Herta Herzog and Hazel Gaudet and „Mass Persuasion“ by R. K. Merton, Marjorie Fiske and Alberta Curtis have many similarities. Both investigations were affiliated to the Princeton-Columbia workshop; both were connected with P. F. Lazarsfeld's personality; both showed the influence of radio broadcasting to be socially differentiated and conditioned; both researches were joined with the war, which interfered in them as a factor of motivation; both used „focused interviews“ and similar procedures and verified their results by surveys; both projects belonged to the class of „Firehouse Research“ demanding, contrary to expectations, collection of data immediately after the event. The paper acquaints readers with the questions, methods and results of both investigations. It shows and emphasises the combined use of different methods with the unique intent of problem-understanding and positively evaluates the look to the workshop, which both publications offer.

Sociologický časopis, 1996, Vol. 32 (No. 2: 199-212)

V historii sociologického výzkumu existuje jen málo výzkumných projektů, o nichž by bylo možno bez nadsázky prohlásit, že zkoumaly výjimečně zdařilé působení médií na své publikum. V rámci princetonského projektu výzkumu rozhlasu byly provedeny hned dvě výzkumné akce, o nichž je možno bez přehánění říci, že se zabývaly mimořádně silným dopadem vysílaného pořadu na rozhlasové posluchače. Jednou z nich byl výzkum Hadleye Cantrila, Herty Herzogové a Hazel Gaudetové, jehož výsledky byly shrnuty v knize *Invaze z Marsu (The Invasion from Mars)* [Cantril, Gaudet, Herzog 1940], druhou výzkum Roberta K. Mertona, Marjorie Fiskeové a Alerty Curtisové zveřejněný pod názvem *Přesvědčování v masovém měřítku (Mass Persuasion)*. [Merton, Fiske, Curtis 1946]

*) Autor textu by na tomto místě rád poděkoval Kostnické univerzitě, jmenovitě pak prof. Horstu Baierovi a prof. Erhardtu Wiehnovi, za vytvoření výjimečně příznivých podmínek k vědecké práci v pracovní skupině sociologie, dále pracovníkům Společenskovědního archivu Kostnické univerzity (Sozialwissenschaftliches Archiv Universität Konstanz), prof. Iljovi Šrubařovi a doc. Hubertu Knoblauchovi, za jejich cennou pomoc při práci v archivu a v neposlední řadě nadaci Deutsche Akademische Austauschdienst za umožnění studijního pobytu v rámci spolupráce Karlovy univerzity a Kostnické univerzity.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Hynek Jeřábek, CSc., Institut sociologických studií FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, e-mail: jerabek@s.fsv.cuni.cz

Předmětem první studie byl sociálně psychologický výzkum paniky způsobené rozhlasovým vysíláním dramatizace novely Orsona Wellese *Válka světů*. Druhá knížka představuje výsledky rozboru úspěšné přesvědčovací akce rozhlasového vysílání k naku-pu válečných obligací. Oba výzkumy, jeden uskutečněný v předvečer války, měsíc po podepsání Mnichovské dohody, v týdnech následujících po 30. říjnu 1938, druhý pět let na to v období dvou týdnů po 21. září 1943, vykazují mnoho společných rysů:

- 1) Oba průzkumy jsou prací princetonského, později kolumbijského, projektu výzkumu rozhlasu [Jeřábek 1994: 63-64] a nesou stopy jeho výzkumné dílny.¹
- 2) Obě výzkumné akce jsou tak či onak spojeny s osobou Paula Lazarsfelda, tehdejšího ředitele zmiňovaného projektu výzkumu rozhlasu. Oba průzkumy vlastně zahajoval.² Obě akce uskutečnili jeho nejbližší spolupracovníci.³ Prvnímu z projektů pomohl několika vděčně přijatými radami a druhý přímo inicioval.⁴
- 3) Obě knížky ukazují jak bezprostřední a významný může být vliv rozhlasového vysílání na život lidí, jaké okolnosti tento vliv podmiňují a jak je toto působení sociálně diferen-cováno.
- 4) Oba příběhy a obě výzkumné akce jsou spjaty s válkou, i když ne s její nejtragičtější podobou. Válka se do nich promítá jako motivační faktor chování lidí, jednou v podobě strachu z války, podruhé v podobě vlastenecké účasti s oběťmi přinášenými válčícími vojáky i civilisty.⁵

1) Připomeňme si alespoň některá z významných děl, která v této době v rámci Princetonského projektu výzkumu rozhlasu vznikla: [Lazarsfeld 1940; Lazarsfeld, Stanton 1941, 1944; Lazarsfeld, Berelson, Gaudet 1944].

2) Ve své autobiografii Lazarsfeld doslova píše: „...V obou případech jsem ráno po událostech zatelefonoval Franku Stantonovi (ten byl v té době nejen Lazarsfeldovým náměstkem v projektu výzkumu rozhlasu, ale také výzkumným ředitelem Columbia Broadcasting Systems – pozn. H. J.), a ten uvolnil peníze z výzkumného rozpočtu CBS, aby nám umožnil rychlý start prvních výzkumných prací.“ [Lazarsfeld 1975: 189]

3) Hadley Cantril, který vedl první projekt, byl Lazarsfeldovým náměstkem v princetonské etapě projektu výzkumu rádia, Herta Herzogová byla Lazarsfeldovou asistentkou, později jeho druhou ženou [Sills 1979: 411]. Robert K. Merton, vedoucí druhého týmu, byl Lazarsfeldovým náměstkem a snad nejbližším z jeho spolupracovníků v „kolumbijském“ období rozhlasového projektu [Neurath 1988: 81].

4) Dokladem pozornosti, kterou Lazarsfeld věnoval oběma akcím, jsou v prvním případě slova Hadleye Cantrila v předmluvě ke knížce, v níž děkuje Lazarsfeldovi za jeho nespočetné rady pro analýzu a interpretaci, za jeho metodologickou pomoc, a zmiňuje se dokonce o tom, že z důvodu Lazarsfeldovy neústupnosti (insistence): „...byla studie mnohokrát opravována a každá z nových verzí přinesla novou informaci skrytou ve statistikách a případových studiích...“ [Cantril, Gaudet, Herzog 1940: xv-xvi]. Ve druhém případě je to přátelské poděkování R. K. Mertona, podle nějž: „...původní podnět pro studii ... přišel od mého kolegy profesora Paula F. Lazarsfelda, ředitele ústavu a iniciátora mnoha pionýrských výzkumů na poli masové komunikace.“ [Merton, Fiske, Curtis 1946: xii]

5) Také v tomto ohledu je dobře si připomenout některé další studie princetonského týmu věnované tématu války a úlohy rozhlasového vysílání v ní. Byly to jednak studie německé válečné propagandy: [Herma 1944; Kris, White 1944 a Speier, Otis 1944], jednak příspěvek popisující působení rozhlasu v demokratické společnosti USA v době války [Siepmann 1944].

- 5) Obě výzkumné studie využívají převážně kvalitativních výzkumných metod, zejména speciálně vyvinuté techniky hloubkového rozhovoru, známé jako „focused interview“ [Merton, Kendall 1946 a Merton, Fiske, Kendall 1956].
- 6) Oba průzkumy náležejí k tzv. „hasičským projektům“ (Feuerwehr Projekte), pro jejichž úspěch bylo rozhodující, aby data byla získána okamžitě po události, dokud lidé měli čerstvě v paměti své zážitky, motivy a významy, které s událostí spojovali [Lazarsfeld 1975: 189].⁶

Neobvyklost výzkumných situací i zajímavost obou příběhů jsou patrně dostatečným důvodem pro to, abychom se alespoň stručně seznámili s charakterem těchto studií, s jejich historií, použitými metodami a nedůležitějšími výsledky.

1. Invaze z Marsu – studie paniky způsobené rozhlasovým vysíláním

V neděli 30. října 1938 ve 20 hodin oznámil komentátor sítě rozhlasových stanic Columbia Broadcasting System (CBS), že bude v rámci pravidelného cyklu dramatických pořadů „Mercury Theatre on the Air“ vysílána adaptace vědecko-fantastické novely Orsona Wellese *Válka světů*. Inscenace byla tak zdařilá a okolnosti tak mimořádné, že z odhadovaných asi 6 miliónů posluchačů více než milión propadl toho večera panice nebo strachu z neodvratitelného nebezpečí. Druhý den ráno se začala rozvíjet bezprecedentní výzkumná akce, jejíž snahou bylo zachytit reakce lidí, faktory, které způsobily, že jedni posluchači propadli panice a jiní se jí dokázali vyvarovat.

Prvních 12 minut pořadu velmi realisticky napodobilo obvyklou směs rozhlasového vysílání s chvilkami hudby, zpravodajstvím o počasí a občasnými komentátorskými vstupy nevalné důležitosti a vyvolalo v posluchačích falešný pocit bezpečí a vytvořilo tak solidní základ pro postupné stupňování napětí spojené s nečekanými událostmi [Lowery, De Fleur 1983: 62]. Ty se staly předmětem rozhlasových vstupů, jejichž naléhavost se stupňovala se stále se zvyšujícím nebezpečím a s rostoucí důležitostí na scénu vstupujících aktérů. Nejprve interview s astronomem, který pozoroval ohnivé záblesky na planetě Marsu, pak telegram oznamující pád velkého hořícího tělesa, pravděpodobně meteoritu, v oblasti východního pobřeží Spojených států. Hudební vložka přerušená reportáží z místa pádu tělesa, které reportér spolu s přivolaným profesorem za asistence policie identifikují jako kovově vyhlížející asi 15 metrů dlouhé těleso válcovitého tvaru evidentně mimozemského původu. Následuje scéna prvního kontaktu zděšeného davu s podivnými bytostmi z Marsu a pak podrobný popis těchto mimozemšťanů, ponechávající však dostatek prostoru představivosti posluchačů.

Děj nabývá na dramatickosti a na dynamice. Objevují se první oběti. Napětí posluchačů zvyšuje pravidelné střídání uklidňujících prohlášení komentátorů a od místa události vzdálených vědeckých kapacit se stále více zneklidňujícími autentickými zprávami z místa rozrůstajícího se neštěstí. Nejprve jedna neopatrná oběť z davu, pak čtyřicet policistů zabitých paprsky zapalujícími na dálku, poté sedm tisíc vojáků zničených během několika okamžiků jediným obludným strojem. Čas dramatických událostí se začal koncentrovat. Během 45 minut rozhlasové inscenace stačili Marťani odstartovat ze své plane-

⁶) Třetím „hasičským“ projektem z období konce druhé světové války byl výzkum Bernarda Berelsona uskutečněný při příležitosti stávky distributorů hlavních newyorských deníků v létě roku 1945. Jeho cílem bylo explorativním kvalitativním šetřením, využívajícím této mimořádné situace, odhalit úlohy a skutečný význam novin v životech čtenářů [Berelson 1949].

ty, přistát v několika vlnách na Zemi se svými ničícími stroji, porazit policejní jednotky i armádní sbory Spojených států, rozrušit komunikační spoje, demoralizovat obyvatelstvo a okupovat rozsáhlá území USA [Lowery, De Fleur 1983: 63].

Dramatizace měla podobu rozhlasem komentovaného sledu událostí. Byla koncipována jako reportáž v tzv. „newscast style“. Využívala všech prostředků rozhlasového vysílání včetně odpočinkové hudby, mimořádných zpravodajských vstupů, rozhovorů s odborníky, oficiálního prohlášení ministra vnitra k obyvatelstvu, takže pro řadu posluchačů bylo obtížné získat potřebný odstup od zprostředkovaných událostí, který by jim dovolil odlišit realitu od fikce.

Prohlášení ministra vnitra o omezeném území státu New Jersey ovládaném útočníky z vesmíru, doprovázené apelem na klidné a uvážlivé jednání obyvatelstva, je vzápětí následováno zprávami z různých míst USA o nových přistávajících strojích a jejich destrukční činnosti směřující k narušení obranyschopnosti země [Cantril, Gaudet, Herzog 1940: 23-24]. Reportáž z bojiště, kde je proti Marťanům nasazeno těžké dělostřelectvo a bombardéry, končí náhle přerušenu zprávou o bojovém plynu, který se blíží k vojákům. Komentátor stačí ještě vyzvat obyvatelstvo k opuštění sídel do volného prostoru, vyjmenovat postižená, všem dobře známá místa, zmínit dosud použitelné dálnice a suše konstatovat, že proti plynu masky nepomáhají [Ibid.: 29].

Tolik k expozici situace, v níž se nacházeli posluchači onoho večera. Jaké však byly reakce publika a v čem spočívaly odlišnosti mezi jednotlivými skupinami posluchačů? Výzkumníci si položili množství otázek, které bylo možno zodpovědět jen na základě seriózně koncipovaného vědeckovýzkumného šetření. Potíž byla v tom, že nikdo nepředpokládal vznik takovéto výzkumnicky unikátní události a neměl tedy k dispozici prostředky potřebné pro seriózní výzkum. Přitom čas hrál velmi významnou roli zejména s ohledem na relativně značně rychlé zapomínání posluchačů i možný dodatečný rušivý vliv masových sdělovacích prostředků, komentujících tuto událost, na validitu získaných dat.

První rozhovory s osobami, které byly posluchači jmenovaného pořadu, uskutečnila ve dnech bezprostředně následujících po vysílání Herta Herzogová [Lazarsfeld 1975: 189, 222; Cantril, Gaudet, Herzog 1940: xv]. Kvalitativní hloubkové rozhovory s oběťmi panického strachu i lidmi, kteří se této reakci ubránili, osnova tohoto dotazování, i první zpráva, kterou Herta Herzogová zaslala Franku Stantonovi [Lazarsfeld 1975: 222, pozn. 54], se staly základem pro koncipování dalších výzkumných akcí, které již vedl Hadley Cantril.

Nezávisle na kvalitativní analýze, která byla nezbytná pro porozumění událostem toho večera, proběhla dvě relativně rozsáhlá dotazníková šetření celostátního rozměru, jedno financované a provedené týden po vysílání výzkumným týmem CBS na 920 posluchačích pořadu, s odstupem pak druhé, rozsáhlejší, celostátní šetření realizované 6 týdnů po události Americkým institutem pro výzkum veřejného mínění (American Institute of Public Opinion, AIPO), v němž bylo dotázáno několik tisíc osob v celých Spojených státech [Cantril, Gaudet, Herzog 1940: 55].

Kromě toho tým princetonského projektu výzkumu rozhlasu provedl analýzu 12 500 novinových zpráv uveřejněných ve třech týdnech následujících po uskutečněním vysílání v denním tisku po celých Spojených státech [Ibid.: 61-63]. Dále byl uskutečněn rozbor počtu dopisů zaslaných rozhlasové stanici CBS, tvůrcům pořadu do „The Mercury

Theatre“ i kontrolnímu orgánu rozhlasového vysílání – Federální komunikační komisi [Ibid.: 60-61].

Výzkumná akce je příkladem kombinace kvalitativních a analytických metod. Bylo použito hloubkových rozhovorů s posluchači i rozsáhlých dotazníkových šetření. Provázaný komplex těchto výzkumných prací umožnil autorům monografie odpovědět na rozsáhlý soubor otázek.

Jaké otázky si autoři kladli a jak na ně odpověděli?

- 1) Jaký byl rozsah paniky? Kolik lidí poslouchalo pořad a kolik z nich reagovalo panikou a strachem?
- 2) Proč právě tato inscenace posluchače vylekala, když se to nestalo v případě jiných fantastických pořadů?
- 3) Proč tento pořad vyvolal paniku a strach u jedněch posluchačů a ne u jiných?

Ad 1) Výzkum AIPO odhadl počet posluchačů pořadu v celých Spojených státech na 12 % dospělé populace, tj. něco přes 9 miliónů lidí. Odhady posluchačských výzkumů, patrně méně přesné, vedly k číslu kolem 4 miliónů lidí. Vzhledem k větší reprezentativnosti celostátního šetření AIPO, které zahrnuje i obyvatele odlehlých míst běžně nedotazované, rozhodli se výzkumníci považovat 6 miliónů za spolehlivý konzervativní odhad počtu posluchačů pořadu [Ibid.: 56].

Z nich 28 % považovalo pořad z nejrůznějších důvodů za reálné zpravodajství, nikoli za dramatizaci a 70 % z nich propadlo strachu a panice. Konzervativní odhad tedy hovoří o 1 až 1,2 miliónu posluchačů ve Spojených státech, které pořad vylekal natolik, že podlehl panice nebo rezignaci [Ibid.: 58].

Ad 2) Proč právě tento pořad vyvolal tak mimořádnou posluchačskou reakci? Shodou okolností působilo současně několik mimořádných faktorů. Důležitý byl realismus pořadu. Prvních několik minut dramatizace se tak věrně podobalo běžné směsi rozhlasového zpravodajství, hudby a komentářů, že méně pozorný nebo náhodný posluchač byl snadno uveden v omyl.

Druhou okolností byl ověřený fakt, že lidé považovali rádio za legitimní zdroj důležitých oznámení, důvěřovali mu. Třetím důležitým faktorem byla prestiž aktérů pořadu. Autor dramatizace Howard Koch zcela v souladu s Orsonem Wellesem použil v pořadu interview s řadou expertů, vědeckých kapacit, představitelů veřejného pořádku a státní moci. Prestiž institucí, které vystupující dotazované osoby zastupovaly, přispěla autentičnosti situace.

Další důležitou okolností bylo uvádění situačních detailů i názvů míst, které posluchači důvěrně znali nebo o kterých mnozí již dříve slyšeli. V pořadu bezchybně reprodukována každodennost byla věrohodně zakomponována do mimořádné události, o níž bylo referováno.

Značnou důležitost hrál fakt, že mnozí posluchači zapnuli rozhlasový přijímač nebo přepnuli na zmiňovaný pořad teprve v jeho průběhu a neslyšeli tedy úvodní oznámení hlasatele, že se jedná o inscenaci, dramatizaci. V tom hrál významnou roli běžný zvyk Američanů přepínat rozhlasový přijímač z jedné stanice na druhou podle momentální nálady a vývoje pořadu. V šetření AIPO uvedlo 61 % dotázaných, že neslyšeli pořad od začátku [Ibid.: 77]. Toho večera velké množství posluchačů sledovalo populární zábavný pořad konkurenční rozhlasové stanice. Asi 12 minut po dvacáté hodině značná část z nich přepnula přijímač na pořad CBS, protože v právě sledovaném zábavném

pořadu vystoupil méně oblíbený zpěvák. Významný díl posluchačů začal poslouchat opožděně proto, že zaujatí posluchači, většinou ti, kteří byli pořadem vyděšeni, je upozornili jako své známé nebo příbuzné, aby přepnuli na CBS, kde jsou důležité zprávy [Ibid.: 83-84].

Dokonce i mnozí z posluchačů, kteří pořad poslouchali od začátku, považovali sérii zpravodajských vstupů zakomponovaných do dramatizace za skutečné, mimořádností chvíle vyvolané, přerušení vysílaného pořadu. Ve výzkumu CBS 20 % z posluchačů poslouchajících pořad od začátku považovalo reportáž o nenadálém přepadení Spojených států za reálné zpravodajství a 61 % z nich si myslelo, že se jedná o přerušení poslouchaného pořadu. Další posluchači prostě měli zapnutý přijímač a nevěnovali jeho poslechu přílišnou pozornost, dokud se nedělo nic mimořádného. V momentě, kdy je poslouchané zaujalo, tedy neměli tušení, že se jedná o inscenovaný dramatický pořad.

Ad 3) Výzkumníci rozlišili posluchače do čtyř typů podle jejich reakcí na poslouchaný pořad:

První skupinou byli ti, kteří hledali a našli přímo v inscenaci doklad o tom, že se jedná o dramatizaci a ne o reálné zpravodajství. Jedni neuvěřili již tehdy, když se objevily bytosti z jiné planety, jiní si všimli vysoké rychlosti, které dosáhli prchající a připadala jim neskutečná, další byli čím dál tím nedůvěřivější a teprve souhrn drobných detailů příběhu jim poskytl důkaz o fiktivnosti vysílání.

Druhou skupinu tvořili ti posluchači, kteří se snažili získat vnější důkaz o reálnosti vysílání, a podařilo se jim jej najít. Většinou porovnali vysílané s jiným zdrojem informací. Jedni zkusili, zda také jiná stanice vysílá obdobné varovné zpravodajství, druzí se podívali do novin, co má být na programu, a přečetli si, že se jedná o vědecko-fantastickou inscenaci.

Třetí typ posluchačů nebyl při svém ověřování úspěšný. Také tito lidé porovnávali vysílané s vnějšími informacemi. Je však otázkou, zda se snažili skutečně testovat pravdivost poslouchaného. Pravděpodobnější je vysvětlení, že se jednalo o vyděšené jedince, kteří se snažili ověřit, zda jim hrozí osobní nebezpečí [Ibid.: 92]. Při tom často užívali nespolehlivé a neefektivní zkoušky. Nejčastěji se prostě podívali z okna, někteří telefonovali přátelům nebo se běželi zeptat sousedů. Přitom však získanou novou informaci mnozí z nich interpretovali jako potvrzení oprávněnosti svého strachu. Například jeden z posluchačů vyhlédl z okna a viděl ulici plnou aut. Učinil závěr, že lidé prchají před nebezpečím, o němž vysílá rozhlas. Druhý po vyhlédnutí z okna svého bytu neviděl naopak žádný automobil a usoudil, že silnice jsou rozbity, tím vznikla dopravní zácpa, a proto nikdo nejede [Ibid.: 93].

Čtvrtou skupinu tvořili posluchači, kteří se o žádné ověření pravdivosti vysílaného ani nepokusili. Mnozí z nich byli prostě paralyzováni strachem. Autoři je rozdělili do několika kategorií podle pravděpodobného důvodu, proč se nesnažili o žádné ověření: a) jedni se tak báli, že prostě na nějaké ověřování ani nepomysleli; b) druzí se zcela odevzdali svému osudu, rezignovali, jakékoli ověřování jim připadalo zbytečné; c) třetí byli přesvědčeni, že situace vyžaduje okamžitou akci; d) čtvrtá skupina prostě neměla zájem ověřovat skutečný stav věcí. Většinou zapnuli přijímač natolik pozdě, že z vysílání pochopili jen, že jim hrozí nebezpečí. Existovala také menší část posluchačů, kteří sice považovali vysílání za skutečné, avšak zdálo se jim, že popisované události pro ně nepředstavují bezprostřední nebezpečí [Ibid.: 95-100].

Ve výzkumu šlo také o to, jakými vlastnostmi se lišily osoby, které rozpoznaly, že se jedná o rozhlasovou hru, od lidí, kteří se o tuto verifikaci nepokusili nebo jim jejich zběžný pokus nepomohl. Za rozhodující vlastnost autoři studie označili schopnost kritického uvažování (critical ability). Podle Cantrila je člověk s touto vlastností: „...schopen zhodnotit podnět tak, aby porozuměl jeho neodmyslitelným charakteristikám a mohl tedy usuzovat a jednat způsobem odpovídajícím situaci“ [Ibid: 111-112].

Jako jednoduchý indikátor kritické rozvahy použili výzkumníci nejvyšší stupeň dosaženého vzdělání a skutečně zjistili významnou závislost zjištěných reakcí lidí na dosaženém vzdělání. Kvalitativním rozbořením individuálních případů, které tomuto schématu neodpovídaly, vysvětlili odchylky a ukázali, že stupeň dosaženého formálního vzdělání je jen přibližným ukazatelem schopnosti rozvažovat kriticky.

Schopnost kritického posuzování situace byla u některých posluchačů oslabena jejich náboženským přesvědčením, fatalismem, nedostatkem sebevědomí nebo dříve prožitým nebezpečím. Jiní poslouchali diskutovaný rozhlasový pořad za zvláštních okolností, které oslabily jejich schopnosti. Pokud byli na rozhlasové vysílání upozorněni osobou, k níž měli důvěru a navíc tento člověk již propadl strachu nebo panice, užití vlastní kritické rozvahy bylo mnohem obtížnější. Také panické reakce spoluposluchačů způsobily, že někteří z dotázaných nepoužili své obvyklé kritické rozvahy, ale sdíleli strach z domnělého nebezpečí s ostatními.

Výzkum Hadleye Cantrila, Herty Herzogové a Hazel Gaudetové názorně předvedl schopnost masového média, jakým byl v té době rozhlas, a jakým je dnes například televize, ovlivnit masu posluchačů. Zároveň se autorům podařilo přesvědčivě prokázat, že takovéto masové působení může nastat jen za zvláštních okolností, pokud působí společně větší množství faktorů, a že je podmíněno nejen psychologicky, ale také sociálně.

2. Přesvědčování v masovém měřítku – „War Bond Drive“

Druhým výzkumem, který vyšel z dílny princetonského projektu výzkumu rozhlasu a sledoval masové působení rozhlasového vysílání na publikum ve Spojených státech, byl výzkumný projekt Roberta K. Mertona. Tento výzkum zkoumal působení specifického rozhlasového vysílání v průběhu kampaně, která měla pomoci zmobilizovat finanční prostředky potřebné pro válečnou výrobu USA i krytí výdajů spojených s válkou v Pacifiku, Severní Africe a v Evropě. Kniha, která z výzkumné akce vzešla, byla vydána brzy po válce v roce 1946 pod názvem „Mass Persuasion“ (Přesvědčování v masovém měřítku) [Merton, Fiske, Curtis 1946].

21. září 1943 již potřetí vystoupila populární hvězda rozhlasových zábavných pořadů, zpěvačka a komentátorka Kate Smithová s celodenní rozhlasovou kampaní na podporu nákupu válečných obligací. Posluchači se měli v průběhu vysílání rozhodnout pro vložení svých úspor do vládních cenných papírů a zatelefonovat svou objednávku operátorce rozhlasové stanice. Akce Kate Smithové byla jednou z mnoha snah masových médií. Vycházely celostránkové inzeráty v novinách i v časopisech, výzvy k nákupům obligací se objevovaly často i v rozhlase. Co bylo na kampani Kate Smithové nového, byl celodenní opakovaný apel na posluchače: stále stejný, oblíbený hlas, pokaždé nové argumenty, od samého rána až do pozdní noci.

Při první takovéto celodenní akci se Kate podařilo přesvědčit americké posluchače, aby objednali válečné cenné papíry v hodnotě jednoho miliónu dolarů. V průběhu druhé

celodenní relace lidé pod vlivem jejích argumentů telefonicky investovali již dva milióny. Třetího dne se Kate Smithové podařilo přesvědčit skutečně masu posluchačů rozhlasového vysílání po celých Spojených státech. Osmnáct hodin trval její přesvědčovací maraton. V osm hodin ráno se přivítala se svými posluchači a oznámila jim, že bude celý den přítomna v rozhlasovém studiu a že je tam proto, aby je přesvědčila o nutnosti koupě válečných obligací. Po celý den, od osmi ráno až do dvou hodin po půlnoci vstupovala do vysílání s jedno- až dvouminutovými rozhlasovými reportážemi rozmístěnými většinou v patnáctiminutových intervalech. Celkem 62 krát oslovila své posluchače a za tento jediný den je přesvědčila, aby investovali do válečných obligací neuvěřitelných 39 miliónů amerických dolarů [Ibid.: 3].

R. K. Merton charakterizoval provedenou výzkumnou akci jako „výzkum struktury a dynamiky masového přesvědčování“ v americké společnosti [Ibid.: 3]. Jaké byly charakteristiky diskutovaného průzkumu? Čím se stal do značné míry mimořádným mezi sociálně psychologickými šetřeními čtyřicátých, ale i padesátých a šedesátých let? Spolu s autory studie si uveďme šest bodů, v nichž výzkum překonal běžný standard obdobných prací [Ibid.: 3-11]:

- 1) Zkoumána byla skutečná, nikoli v laboratorních podmínkách modelovaná, životní situace.
- 2) Počet prodaných válečných obligací představoval jakýsi (i když jen hrubý a přibližný) index efektivnosti přesvědčování.
- 3) Situace byla emočně vypjatá a mnozí posluchači v ní byli citově zaangažováni.
- 4) Na rozdíl od mnoha studií, v nichž situační podněty bylo třeba odhadovat zprostředkovaně z reakcí zkoumaných osob, v tomto případě existoval soubor známých sdělení – výzkumníci přesně znali obsah vysílaných rozhlasových vstupů a provedli jejich obsahovou analýzu.
- 5) Studované osoby pocházely z nejrozličnějších sociálních prostředí, byli vybráni z různých sociálních skupin (nebyla to skupina vysokoškolských studentů ochotná zúčastnit se experimentu).
- 6) Reakce posluchačů na celodenní vysílání Kate Smithové se odehrála ve specifickém, v tomto případě navíc poměrně dobře zkoumatelném, kulturním kontextu s celou množinou vzájemně diferencovaných kulturních symbolů. Posluchači odpovídali odlišně v závislosti na tom, jaký symbol pro ně Kate Smithová představovala.

Výzkum byl koncipován se základní ideou, že působení masového přesvědčování je třeba zkoumat zároveň z pohledu obsahu předávaného sdělení – propagandy i z hlediska odpovědí posluchačského publika na tyto obsahy [Ibid.: 12].

Byla provedena podrobná obsahová analýza přepisu vystoupení Kate Smithové z průběhu celodenního vysílání. Na základě kategorizace apelů, které hlasatelka vznášela k posluchačům, byly formulovány hypotézy o předpokládaném typu reakcí posluchačů.

Druhým krokem výzkumného týmu bylo provedení jednoho sta detailních hloubkových rozhovorů založených na metodě „focused interview“ [viz Merton, Kendall 1946 a Merton, Fiske, Kendal 1956]. Primárním cílem výzkumu bylo studovat proces přesvědčování a charakterizovat jeho podstatné prvky. Výzkumníci se nesnažili reprezentovat populaci všech posluchačů sledovaného vysílání. Bylo vybráno 75 osob ze seznamu těch, kteří telefonovali svou objednávkou válečných obligací newyorské odbočce CBS, rozhla-

sové sítě, která program zabezpečovala. Jako kontrolní soubor těch, kteří byli mezi posluchači, avšak obligace si neobjednali, bylo vybráno 25 osob z různých sídel v okolí New York City. Rozhovory, které trvaly obvykle 3-4 hodiny, byly uskutečněny v domácnostech respondentů. Dotazování započalo v den následující po vysílání a první polovina rozhovorů byla uskutečněna během týdne. Zbývající polovina hloubkových interview proběhla v týdnu bezprostředně následujícím. V 65 případech byly respondenti dotazováni ještě jednou, buď aby byly jejich výpovědi doplněny, nebo aby byly verifikovány závěry, které výzkumníci odvodili z jejich odpovědí. Podle autorů studie nerušil respondenty zápis jejich výpovědí, přesto, že byl vždy velmi podrobný, v několika případech byly rozhovory dokonce zaznamenávány stenograficky [Merton, Fiske, Curtis 1946: 14].

Metoda „focused interview“, která byla při výzkumu použita, spočívá v postupném navozování podnětů v průběhu konverzace k tématům a otázkám, které výzkumníka zajímají. Tazatel jen zřídka klade přímé, předem připravené otázky dotazovanému. Spíše se jej snaží v průběhu volné konverzace přimět k tomu, aby mu sdělil své myšlenky, pocity, zkušenosti, aby mu řekl, co dělal, když poslouchal jednotlivé rozhlasové vstupy komentátorky Kate Smithové. Poznámky tazatele nesměřují pozornost dotazovaného k jednotlivým aspektům zkoumaného propagandistického sdělení. Naopak, jak zdůrazňuje R. K. Merton: „Dotazování nabízejí své vlastní definice situace. Oni, a ne tazatel, vyjadřují ty zvláštní okolnosti situace, na něž reagovali.“ [Ibid.: 14] Dotazování jsou povzbuzováni, aby sami specifikovali, co je zaujalo z komentátorčiných apelů. Teprve až dotazovaný skutečně detailně popíše své reakce na ty stránky vysílání, které se jej zvlášť výrazně dotkly, stočí tazatel rozhovor k doplňujícím otázkám. Předem připravený plán tohoto doplňujícího rozhovoru je založen na obsahové analýze vysílaných apelů.

Mnozí z dotazovaných nedokázali v průběhu rozhovoru potlačit své vzrušení, znovu prožívali pocity obdobné jako při vysílání. Nebránili se popsat do detailu cestu, která je vedla ke konečnému rozhodnutí nakoupit další válečné obligace. V průběhu svých výpovědí většina z nich vyjadřovala své představy o Kate Smithové, svá hodnocení a předsudky, svůj strach, obavy a tužby. Atmosféra hloubkových rozhovorů umožnila výzkumníkům získat živou představu o myšlenkových a citových pochodech posluchačů reagujících na vysílání Kate Smithové.

V průběhu analýzy hloubkových rozhovorů došli výzkumníci k přesvědčení, že pro některá hypotetická zjištění, o nichž referovali respondenti ve svých spontánních výpovědích, potřebují oporu ve statisticky prokazatelných výpovědích většího počtu dotazovaných. Kvalitativní evidenci získanou rozbořem stovky případů se rozhodli testovat pomocí rozsáhlejšího standardizovaného šetření. Pro dotazovací akci byli náhodně vybráni respondenti z oblasti „Velkého New Yorku“ – z aglomerace zasahující v podstatě stejnou oblast, v níž bylo provedeno předchozí šetření. Bylo uskutečněno 978 standardizovaných rozhovorů s cílem ověřit několik klíčových hypotéz formulovaných na základě předchozí kvalitativní výzkumné akce. Studie je tedy založena na obsahové analýze pronesených apelů, na stovce hloubkových rozhovorů s osobami, které poslouchaly zkoumaný program, a téměř tisícovce standardizovaných rozhovorů, které posloužily ověření několika nejdůležitějších otázek.

Obsahová analýza souboru sdělení, jimiž se Kate Smithová obracela na posluchače, v první řadě ukázala, že v celém vysílání vůbec nebyly použity argumenty spojené s osobním prospěchem investujícího. Nic o bezpečně uložených penězích nebo o možnosti koupit si za uložené peníze po válce něco pěkného, žádný apel na osobní profit. Podle

výzkumníků tak byl cílevědomě odstraněn potenciální konflikt mezi „svatým“ (sacred) a „světským“ (profane) apelem [Ibid.: 45]. Ve vystoupeních mnoha jiných komentátorů se tato doporučení objevovala, avšak v případě apelů Kate Smithové se takový impuls spojený s rozumovými argumenty a s orientací na vlastní blahobyt (own welfare) neobjevil ani jednou. A tento rys pořadu se pozitivně, i když jen nepřímou, projevil v reakcích posluchačů. Velmi citlivě vnímali, že jde o něco jiného než o jejich osobní prospěch, a atmosféra sdílené odpovědnosti za osudy vojáků a brzký konec války pozitivně ovlivnila jejich účast na akci.

Největší díl použitých výzev, více než polovina, se týkal obětí, které přinášejí vojáci na bojištích i civilisté všude kolem. Většina z těchto, ale i dalších sdělení, příběhů nebo zamyšlení, apelovala na city vlastenectví, na potřebu vzdát se něčeho pro dobro celku, na pocit spokojeného dárce, který přispěl dobré věci. Merton a jeho dvě spoluautorky rozlišili šest stěžejních témat, jimiž se použité apely zabývaly:

- 1) **Téma obětí:** Bylo nejčastěji frekventovaným tématem. Apely se vztahovaly ke třem skupinám osob, které přinášejí oběti. 26 % krátkých příběhů, připomenutí a výzev se týkalo osudu vojáků, kteří dávají v sázku svůj život, obětují své pohodlí, opustili domov a daleko v cizině bojují za vlast. Dalších 20 % apelů bylo věnováno obětem, které podstupují civilisté. Zvláště účinným apelem byl příběh beznohého válečného veterána, který nakoupil válečné obligace za peníze, které mnoho let spořil, aby si mohl koupit pár protéz a mohl chodit. „Moje protézy mohou počkat, ale válka čekat nemůže...“ byla jeho slova doprovázející nákup obligací. „Jakou oběť vy nebo já nebo kdokoli z nás podstupujeme, aby mohla být jakýmkoli způsobem porovnána se sebeobětováním tohoto vynikajícího člověka?“ zněl komentář Kate Smithové [Ibid.: 53]. Akt nákupu válečných obligací je redefinován. Je do něj vnesen patos. Je oslavováno sebeobětování. Tento apel se projevil mimořádným nárůstem počtu telefonických objednávek nákupů po každém z jeho dvou použití ve vysílání. Také v rozhovorech s respondenty byl tento příběh zmiňován nejčastěji. Třetí podobou obětí byla oběť Kate Smithové, připomínaná v 5 % vstupů. Odřekla si pohodlí a s plným vědomím důležitosti věci se rozhodla strávit 18 hodin ve studiu se svými posluchači. „...její oběť by byla nadarmo, kdybych nekoupila obligaci“ je přibližný závěr jednoho z posluchačských hodnocení [Ibid.: 55]. Teprve s nákupem obligace se u posluchačů vystavených opakovanému nelichotivému porovnávání s obětujícími se vojáky i civilisty dostavila katarze. „Povinnost byla vykonána a pocit viny zmizel“ jsou slova R. K. Mertona komentující výpovědi osob, u nichž se dostavil příjemný pocit, že udělali dobrou věc, když koupili obligaci [Ibid.: 55].
- 2) **Téma spoluúčasti:** 16 % vstupů bylo koncipováno jako výzva k sounáležitosti, podnět ke spojení s ostatními ve společném úsilí. Velké, neosobní téma války poskytovalo málo příležitostí k prožitku smysluplné sounáležitosti a Kate se svými apely používajícími výrazy jako „my“, „náš“, „s námi“ dala lidem příležitost pocítit radost ze spolupráce s ostatními, ze spoluúčasti s nimi na správném díle.
- 3) **Téma rodinné:** 6 % výzev používalo jako téma sdělení rodinné vztahy. Nešlo o to oslovit jen rodiny, které měly někoho ve válce. Kate hovořila o rodinách vojáků a o vojácích samých jako o lidech, které důvěrně známe, o dětech našich přátel a sousedů, o mladících, které jsme vidali, když byli malými dětmi. A slogan „Buy a bond and bring the boys back“ (Nakup obligaci a přiveď chlapce zpátky) apeloval na vztah ke všem americkým vojákům jako k „naším hochům“.

4) Téma osobní: Dalšími 6 % sdělení se Kate obracela přímo ke každému jednotlivému posluchači s apelem: „You can help me...“ (TY MNĚ můžeš pomoci) nebo „You and I“ (TY a JÁ). Z reakcí posluchačů bylo zřejmé, že se cítili být přímo osloveni a tuto skutečnost také výslovně uváděli ve svých výpovědích. Tyto formulace, míněné a přijímané zcela vážně, měly velký význam na celkový účinek kampaně. Nesmírně zvyšovaly sympatie posluchačů ke Kate, jejich důvěru v ní, a tím i šanci, že si přímo oslovený posluchač koupí válečný cenný papír.

5) Téma „soutěžní“ (competitive): Hlavním motivem 12 % sdělení, jejichž tématem byla „soutěž“, bylo přimět posluchače, aby pomohli populární hlasatele překonat minulý rekord v nákupu válečných obligací, dosáhnout nějaké pomyslné hranice v počtu prodaných papírů, resp. v jejich souhrnné hodnotě. Druhou polohou tohoto kompetitivního tématu byl apel na soutěživost mezi jednotlivými oblastmi Spojených států. Ke konci vysílání byli např. posluchači z newyorské metropolitní oblasti upozorněni na velký počet obligací, které objednali obyvatelé Los Angeles. Vlastenectví Newyorčanů bylo vystaveno zkoušce, když západní pobřeží Ameriky ukázalo více zápalu pro dobrou věc, než dokázali oni.

6) Téma snadného nákupu: 7 % upozornění se týkalo bezproblémovosti nákupu cenných papírů. Kate posluchačům vysvětlila, že bylo vše uděláno pro to, aby nákup válečných obligací byl tou nejsnazší věcí na světě. Po celé zemi, ve všech rozhlasových stanicích sítě CBS jsou u telefonů operátorky připravené přijmout jejich objednávku. Všichni posluchači byli instruováni, že mají: 1) poslouchat telefonní číslo, které přečte hlasatel jejich rozhlasové stanice, 2) poznamenat si je, 3) zavolat na ně a 4) objednat cenný papír. Druhým, neméně důležitým obsahem těchto sdělení byla výzva: „nakupte ihned“. Z reklamních prodejních akcí je známo, že pro přesvědčování je daleko důležitější vyvolat akci, než změnit postoj potenciálního zákazníka. V těchto sděleních šlo tedy také o to, proměnit rozhodnutí k nákupu obligací v akci – v uskutečnění tohoto nákupu.

Jedním z cílů hloubkových rozhovorů bylo zjistit, jaké vlastnosti posluchači požadovali od ideálního prodejce válečných obligací, porovnat je s jejich obrazem Kate Smithové a zjistit, zda a jaký vliv mohl mít soulad nebo nesoulad těchto představ na efektivitu přesvědčovací akce. Kate Smithová byla pro většinu posluchačů symbolem vlastenectví. Přestože byla hvězdou zábavných pořadů, v odpovědi na otázku, zda ji posluchači vnímají více jako „baviče“ (entertainer), nebo jako vlastence (patriota), vybrali pro ni vlasteneckou roli [Ibid.: 102]. Její přístup ke kampani v nich vyvolával představu serióznosti a vážných úmyslů (sincerity), líčili ji jako představitelku dobra, jako člověka, který koná dobro (Doer of Good).

Výzkumníci rozdělili posluchače na čtyři skupiny. Vydělili skupinu 43 dotázaných, kteří měli již před vysíláním v úmyslu koupit válečné obligace, a skupinu 31, kteří to v úmyslu neměli. Každou z nich pak dále rozčlenili na dvě podskupiny podle toho, zda jejich vyjádření svědčila o tom, že byli nebo nebyli citově zaangažováni souborem vysílaných sdělení. Vznikly skupiny:

- 1) 35 předem připravených, predisponovaných, tj. v akci citově angažovaných s úmyslem nakoupit;
- 2) 28 ovlivnitelných, přesvědčitelných (susceptible), tj. citově angažovaných bez úmyslu koupit;
- 3) 8 neutrálních, tj. citově neangažovaných v akci s úmyslem koupit;

4) 3 nepřipravených, tj. citově nezaangažovaných bez úmyslu koupit obligace. [Ibid.: 114].

Rozhovory potvrdily základní předpoklad výzkumníků, že pro skupiny posluchačů s různou mírou predispozice bylo třeba různé míry přesvědčování. První skupině predisponovaných stačilo vyslechnout v průměru 12 relací, než uskutečnili svůj nákup, zatímco druhá skupina ovlivnitelných potřebovala průměrně 16 vyposlechnutých apelů. První skupina nemusela být přesvědčována, že je důležité obligace koupit. Skutečně také jen 31 % posluchačů tohoto typu věnovalo významnější pozornost obsahu vlastenecky a citově orientovaných apelů Kate Smithové ve srovnání s 61 % členů druhé skupiny. V této první skupině mělo přesvědčování za výsledek proměnu dřívějšího rozhodnutí v bezprostřední akci.

Posluchači druhé skupiny, citově zaangažovaní, ale bez úmyslu koupit, byli před začátkem poslechu přesvědčeni, že již udělali, co měli, že již nakoupili tolik obligací, kolik si mohli dovolit a kolik situace vyžadovala, nebo nepovažovali za důležité akce se zúčastnit. Citově laděné apely je však většinou přiměly ke změně vlastní „definice situace“. Především apely obsahující téma oběti je přiměly k přehodnocení původní představy. Skupina přesvědčitelných většinou, právě na rozdíl od první skupiny, vysvětlovala svou motivaci jako znovu vyvstalý pocit viny za nedostatečný podíl na vlasteneckých obětech ostatních [Ibid.: 122]. Největší podíl členů této skupiny uváděl jako důležitý motiv pro své rozhodnutí obět samotné Kate.

Malý počet členů ostatních typů posluchačů vedl R. K. Mertona k formulaci jen méně závazných vysvětlení. Význam provedených dotazování však dokládá již výše uvedený rozbor rozdílů ve způsobu a síle potřebného přesvědčování dvou největších skupin posluchačů [Ibid.: 109-138].

Sociálnímu a kulturnímu kontextu působení přesvědčovací akce věnovali výzkumníci pozornost především ve vazbě na symboly, s nimiž Kate Smith ztotožňovaly jednotlivé skupiny obyvatelstva. Posluchači odmítli představu Kate Smithové jako součásti světa show-byznysu. Na rozdíl od libivých hereček ji představili jako někoho, kdo „nemyslí na sebe“ [Ibid.: 147].

Jako dnešní, opožděný čtenář, jsem po přečtení napínavé výzkumné reportáže, kterou knížka R. K. Mertona a jeho spolupracovník bezesporu představuje, získal představu, že pro celou akci bylo důležité, že posluchači byli „vtaženi“ do vysílání. Náhle nebyli anonymní, byli přímo osloveni. A nejen to, byli součástí celku, který se podílel na něčem velkém a důležitém. A protože se podíleli, byli oni sami důležití, měli pocit, že udělali něco dobrého. Řekl bych, že mohli touto účastí na společném „správném díle“ získat pocit důležitosti vlastního, sice drobného, avšak nikým jiným nenahraditelného podílu, pocit vlastní seberealizace. To oni koupili válečnou obligaci. To, že ji koupili vedle mnoha jiných lidí, nijak nesnižovalo váhu jejich participace. Právě naopak, jedině tím, že oni a společně s nimi také všichni ostatní, koupili dnes od Kate Smithové „bond“ (jak se říkalo a dodnes v Americe říká tomuto druhu cenného papíru), dostavil se úspěch celé společné akce. Já sám nebo já sama bychom toho nebyli schopní, ale bez nás by se to také nepovedlo.

Obě studie – Cantrilova i Mertonova – patří k tomu nejvýraznějšímu, co bylo v komunikačním výzkumu vykonáno. Ukazují sílu masových médií, současně poukazují na sociálně diferencovanou schopnost médií ovlivňovat příjemce sdělení. Jejich společnou předností je, že umožňují pohled do výzkumné dílny, demonstrují potřebu kombi-

novaného použití velmi rozdílných metod, vysvětlují smysl jednotlivých výzkumných kroků a poskytují tak vodítko pro výzkumné snažení svých následovníků.

HYNEK JEŘÁBEK pracoval v letech 1975-1990 jako metodolog v Sociologickém ústavu ČSAV, od roku 1990 přednáší metody sociologického výzkumu na Fakultě sociálních věd UK. Zabývá se sociologickou metodologií, politickou sociologií a dějinami klasických sociologických výzkumů, zejména osobností P. F. Lazarsfelda.

Literatura

- Berelson, B. 1949. „What ‚Missing the Newspaper‘ Means.“ Pp. 111-129 in *Communications Research 1948-1949*, ed. by P. F. Lazarsfeld, F. N. Stanton. New York: Harper & Brothers.
- Cantril, H., Hazel Gaudet, Herta Herzog 1940. *The Invasion from Mars. A Study in the Psychology of Panic*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Herma, H. 1944. „Some Principles of German Propaganda and their Application to Radio.“ Pp. 247-261 in *Radio Research 1942-1943*, ed. by P. F. Lazarsfeld, F. N. Stanton. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Jeřábek, H. 1994. „Paul Felix Lazarsfeld – klasik sociologického výzkumu.“ *Sociologický časopis* 30: 57-71.
- Kris, E., H. White 1944. „The German Radio Home News in Wartime.“ Pp. 181-208 in *Radio Research 1942-1943*, ed. by P. F. Lazarsfeld, F. N. Stanton. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Lazarsfeld, P. F. 1940. *Radio and the Printed Page. An Introduction to the Study of Radio and Its Role in the Communication of Ideas*. New York: Duell, Sloan & Pearce (cit. podle reprint edition New York: Arno Press and The New York Times 1971).
- Lazarsfeld, P. F. 1975. „Eine Episode in der Geschichte der empirischen Sozialforschung: Erinnerungen.“ S. 147-225 in *Soziologie – autobiographisch. Drei kritische Berichte zur Entwicklung einer Wissenschaft*, geschr. von T. Parsons, E. Shils, P. F. Lazarsfeld. Stuttgart: Ferdinand Enke Vrlg.
- Lazarsfeld, P. F., B. Berelson, Hazel Gaudet 1944. *The People's Choice. How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Lazarsfeld, P. F., F. N. Stanton (eds.) 1941. *Radio Research 1941*. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Lazarsfeld, P. F., F. N. Stanton (eds.) 1944. *Radio Research 1942-1943*. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Lowery, Shearon, M. L. De Fleur 1983. *Milestones in Mass Communication Research. Media Effects*. New York-London: Longman.
- Merton, R. K., Marjorie Fiske, Alberta Curtis 1946. *Mass Persuasion. The Social Psychology of a War Bond Drive*. New York-London: Harper & Brothers Publ. (cit. podle Westport, CT: Greenwood Press Pbl. 1971).
- Merton, R. K., Patricia L. Kendall 1946. „The Focused Interview.“ *The American Journal of Sociology* 51: 541-557.
- Merton, R. K., Marjorie Fiske, Patricia L. Kendall 1956. *The Focused Interview. A Manual of Problems and Procedures*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Neurath, P. 1988. „Paul Lazarsfeld und die Institutionalisierung der empirischen Sozialforschung: Ausfuhr und Wiedereinfuhr einer Wiener Institution.“ S. 67-105 in *Exil, Wissenschaft, Identität. Die Emigration deutscher Sozialwissenschaftler 1933-1945*, hrsg. von I. Srubar. Frankfurt: Suhrkamp.

- Siepmann, C. A. 1944. „American Radio in Wartime.“ Pp. 111-150 in *Radio Research 1942-1943*, ed. by P. F. Lazarsfeld, F. N. Stanton. New York: Duell, Sloan and Pearce.
- Sills, D. L. 1979. „Lazarsfeld, Paul F.“ Pp. 411-427 in *International Encyclopaedia of the Social Sciences. Biographical Supplement. Vol. 18*. New York-London: Free Press.
- Speier, H., Margaret Otis 1944. „German Radio Propaganda to France during the Battle of France.“ Pp. 208-247 in *Radio Research 1942-1943*, ed. by P. F. Lazarsfeld, F. N. Stanton. New York: Duell, Sloan and Pearce.

Mosty, propasti a jedno řemeslo

(výuka a výzkum)

(Pokračování diskuse z předchozích čísel Sociologického časopisu)

Narozdíl od svých kolegů se domnívám, že mezi výzkumem a výukou vždy bude přirozená „propast“, tak jak je tomu všude ve světě. Prostě proto, že jde o dvě ne zcela spojitelné činnosti s různou logikou práce, o dvě profese, o dvě různá řemesla. To, že jedno používá druhého, je bezesporné, čím více, tím lépe. Mezi oběma těmito činnostmi není ale tak velká propast, abychom se musili obávat o osud disciplíny. To, že je třeba tuto propast zasypávat či stavět mosty, je ovšem snad jasné. Ono se to ale vlastně dělá. U nás i jinde. Rozdíl je v tom, že v ustálených akademických komunitách si již našli způsob, jak to činit, na různých místech různě, někdy se nám to líbí, někdy ne. Problém je v tom, že výuka má svoji vývojovou zákonitost od jednoduchého ke komplexnímu, od konkrétního k abstraktnímu, od atomárního k celostnímu. Badatelský výzkum je komplexní, abstraktní a celostní bez ohledu na to, zda se zkoumá lidská společnost, národní prostředí či konkrétní problém v konkrétních situacích. K jednoduchému sociologickému výsledku je, tak jako v každé vědě, cesta složitá, prostě je to dobrodružství poznání. Toto dobrodružství je ale zcela jiné na úrovni zkušeného profesionála a na úrovni začínajícího adepta oboru.

Propast, ať velkou nebo malou, však překlenout nějak musíme. Většinou chválíme a preferujeme tu cestu, kterou jsme měli možnost poznat jinde, někde v zahraničí. Protože i naše malá sociologická komunita hostuje na místech různých, každý prosazuje něco jiného, to, čím se nadchl pozorováním z pozice hostujícího stážisty. Proto máme návodů dost, i když nejsou vždy konzistentní. Je nesporné, že budoucnost naší sociologie (tedy pěstování sociologie v naší jazykové a kulturní oblasti) závisí na tom, jak rychle je stavěna či bude vystavěna výuka oboru na základních učilištích. Nejenom na tom, ale řekl bych, že především. To ovšem ví dobře ta hrstka pedagogů, kteří se od roku 1990 snažili na různých místech vystavět nějaký koncept výuky. Myslím, že Ivo Možný, který k ní patří, mluví z vlastní bohaté a angažované zkušenosti, když uvádí zasvěceně problémy a bariéry, které v této oblasti sociologii hrozí. A když odmítá „zdali“ a prosazuje „jak“.

Propastí je ale v sociologii více: mezi teorií a empirií, mezi badatelským a aplikačním výzkumem, mezi kvalitativní a kvantitativní metodologií, mezi různými paradigmaty (či tím, co se za ně vydává), mezi skupinami sociologů atd. Propast mezi vysokou školou a Akademií nevidím (mostem tu je řada osob, angažujících se v obou prostředích či přestoupivších z jedné strany na druhou a formální institucionální smlouvy a dohody potřebují pouze byrokrati a politici). (Spíše se mi jeví jako nová vznikající propast rozdíl mezi generacemi sociologů – tady ale snad začnou působit mosty společné týmové práce a těsná a pravidelná komunikace doktorandského studia.) Tyto diferenciacie jsou však ve výuce nástrojem, stanou-li se však doopravdy propastí, pak jsou ovšem bariérou porozumění.

Vzdálenost výzkumu a výuky ovšem přemostit lze – a možná, že lze i zasypat kousek té propasti pod mostem, aby přechody nebyly tak nebezpečné. A je možné, že lze nalézt i cesty přemostění ostatních uvedených propastí. Vždyť právě to přemostování by

mělo být nástrojem proti nebezpečí rutinizace, o kterém mluví Možný. Je to ale značně náročné – pro pedagogy především.

Vysokoškolské studium směřuje k poskytnutí znalostí, schopností znalost použít a schopností znalost rozvíjet. Na konci vývoje nadějného tvůrčího sociologa musí být znalost ucelená a systematicky utříděná, vztažená k širším souvislostem (aplikovatelná) a podporovaná pevným metodologickým zázemím (cesty k novému poznání). Někteří adepti profese skončí na nižších stupních této cesty. To je přirozené a najdou i své přirozené uplatnění. K tomu také máme tříступňové studium oboru.

Výuka ve své nutné posloupnosti musí přitom začít z atomární úrovně různých značně separovaných součástí profese, integrace je věc postupnosti a přirozené a nenápadné syntézy. Úroveň vzdělání, které budeme poskytovat, závisí velmi silně na tom, jak jsou vybrány ony atomy hned na počátek studia, jaká je metoda jejich spojování a jak postup předávání znalostí i jejich syntéza odpovídá připravenosti příjemce, tj. studenta, na daném stupni jeho poznávací dráhy. Každá dobrá koncepce výuky vědecké disciplíny vychází z takovéto premisy. Tak vzniká jedno řemeslo a jen tak se zabrání umělému postrkování adeptů oboru na jednotlivé strany vzniklých propastí.

Na kvalitu výuky, jíž možná někteří (a možná i mnozí) považují za nízkou (většinou s poukazem na ty druhé, na jednotlivé přednášky a jejich nepotřebnost, na nevyváženost apod.), si nestěžují. Kvalita výuky nezávisí na žádné jednotlivé přednášce. Vždy byly, jsou a vždy budou přednášky dobré a špatné, zajímavé a nudné, přínosné a zbytečné. Důležitá je skladba, metoda syntézy a cesta ke schopnosti samostatného myšlení a poznání. Konceptů výuky je mnoho a mnoho dobrých (stačí se porozhlédnout po světě i v okolí). Obávám se, že žádný není nejlepší. Narozdíl od jiných kvalit vědy lze efekty výuky alespoň částečně objektivizovat. Výsledky jsou viditelné: výkony u závěrečných zkoušek, kvalita prací, uplatnění absolventů, ale i zájem o to které učiliště (ze strany studentů, jejich rodičů i stálých a hostujících učitelů). Nechci hodnotit kvalitu sociologických kateder, ani si stěžovat na problémy výuky. Přes všechno, co bylo řečeno, bez knihoven, bez literatury, se studenty sedícími na topení a na zemi, s přetíženými a nezaplacenými úvazky, s nedostatkem dobrých kantorů, bez dostatečného počtu pracoven pro klidnou práci a bez slušných stolů, a i přes stesky studentů, rozpory učitelů, nejasnosti koncepcí a neustálé hledání východiska a konceptu atd., naši (katedra sociologie ISS FSV UK, Praha) absolventi jak magisterského, tak bakalářského studia si vedou na zahraničních školách i v praxi státní správy, při vědecké asistenci a pokusech o samostatnou tvorbu, či ve výzkumných i jiných firmách, zdatně a úspěšně. Totéž vidím i u absolventů jiných prostorově blízkých i vzdálených sociologických kateder. Je to optimistické. A příjemné. Je to viditelný výsledek dobré snahy. A myslím, že v tomto případě dobrá snaha už zní. (Ovšem a samozřejmě: vynechme siestu na vavřínech, nevyplatila by se.)

Situace výuky oboru není ovšem růžová, a již i v této diskusi bylo o ní řečeno mnoho. Zvony na poplach nutí k zamyšlení a akcím. A možná je čas na shrnutí situace.

Naše *přednosti* vidím v tom, že: a) stále ještě máme možnost budovat něco neotřelého a nového (i když nic moc nového třeba nevymyslíme) – budování je tvorba, je zajímavé a je hodnotou samou o sobě, proto mobilizuje nejlepší síly oboru, b) učitelské kapacity nejsou zanedbatelné – u nás je (možná jako odkaz doby nedávno minulé) větší kapacita znalostí než prověřené vědecké erudice a fantazie; a znalost je pro pedagogickou práci podmínkou nutnou (a spolu se schopností systematické prezentace i postačující, i

když ne jako optimální stav), c) možnost zapomenout na mosty a propasti a prostě stavět dům na zelené louce jako práci souladnou (jako když se staví dům).

Na pedagogické práci je mnoho věcí velmi *přitažlivých*: a) zvědavost, otevřenost a hledání mladé generace, b) zjevná efektivita poctivé práce – výsledky jsou vidět (někdy ovšem až po jisté době), c) dynamičnost pedagogické práce v dnešní proměně společnosti a proměně hodnot mladých lidí – jednotlivé ročníky se od sebe výrazně liší a i sociální situace se rychle mění, a je tedy hozenou rukavicí doby, aby se s tímto faktem učitel (obzvláště sociolog) vyrovnal. Kdo přijímá tyto aspekty učení jako hozenou rukavicí, nemůže se dost dobře rutinizovat.

Nemyslím si, že každý výzkumník může učit. Natož dobře učit. Učení předpokládá nejen schopnost a ochotu, ale také podřízení se způsobu práce a organizace školy, jistou odvalu a navíc velké soustředění. Ne každý je ochoten k té řeholi, která předpokládá naprostou pravidelnost přípravy a přednášek. Na zahraničních univerzitách se jaksí nehodí vyjíždět v průběhu semestru a vynechat byť jednu přednášku či seminář – to je jeden z rozporů mezi rytmem vědeckého výzkumu a výuky, jehož vyladění je nutnou podmínkou (píliřem mostu). A jaksí nepřipadá v úvahu, že učitel přijde nepřipraven, či že za něj přijde někdo jiný zastupovat pro nepřítomnost z důvodů cestování (a to ať už ad hoc nebo plánovaně organizováním společných kursů). U nás se tyto zvyklosti zabýdlují pomalu, ale přece jen snad už začínají vstupovat do psaných i nepsaných norem sociologické pedagogické praxe.

Dalším rysem řehole je nutnost učení jednoduchého a nalezení přiměřené úrovně přednášek pro daný stupeň vývoje studenta. Kritickým obdobím pro další profesní výběr a vývoj adepta sociologie je bakalářské studium. U nás učí mnoho výzkumníků, ale jen nemnozí na bakalářské úrovni, kde je dáván základ a kritické místo profesního rozhodování a rozvoje a kde se formují elementární profesní návyky i vztah k poznávací činnosti. Výuka v prvních letech studia je proto nejobtížnější – sdělujeme obtížné věci nepřipraveným příjemcům a přesvědčujeme je o tom, že sociologie je zajímavý, důležitý a dobře koncipovaný vědní obor s pevným teoretickým i metodologickým zázemím, se závažnými úlohami k řešení i zajímavými cestami k jejich vyřešení. Není to lehké a ne každému se do toho chce. Je relativně jednodušší dávat speciální seminář na úrovni magisterské. Tu je, domnívám se, jeden z mostů, které nutno vybudovat: most ochoty zpracovat velmi rozsáhlé znalosti své specializace, vybrat podstatné (a jen jako cvičení a ilustrace zařadit to méně podstatné, či i to podstatné, které se do přednášky už prostě nevejde). Učit, především na bakalářském studiu, znamená velkou práci navíc: systematické shrnutí svého předmětu, ke kterému je třeba načíst, zhodnotit a vybrat důležité z velkého množství literatury (protože učit předmět neznamená učit to, co učitel aktuálně zná); a opakovat to každý rok živě, přesvědčivě a efektivně, tj. vždy trochu jinak. Učit z osmdesáti procent to, co studenti mohou pochopit, a z deseti procent to, nač se musí dotahovat a co je nutí k aktivnímu přemýšlení (a deset procent si může učitel nechat pro své libůstky). V tom vidím kus tvoření, o kterém mluví Ivo Možný. Řada výtečných výzkumníků tuto práci udělat nechce nebo na ní nemá čas či prostě na takovou činnost nemá chuť, proto nikdy učit nebude, či nebude učit dobře. V tom oponuji Možnému – nemůže být povinností učit a není to ani účelné, nejde to bez schopnosti a ochoty se podřídit řeholi řemesla. A nejde to bez vnitřního uspokojení ze zajímavé a úspěšné práce. (Snad nebude tento názor interpretován tak, že jsem proti takové syntéze řemesel; to bych popřel svoje vlastní aktivity.) Sociologie potřebuje obojí – dobré výzkumníky i dobré kantory. Nemy-

slím, že integrace výzkumu a výuky tak, jak je zvykem jinde, je možná u nás rychle a v krátkém dohledu. Musíme stavět obojí. Nemáme ani jedno, ani druhé. A nedá se nic dělat proti faktu, že výuka odvádí pozornost od výzkumu, pokud už neumíme naplánovat jeho průběh tak, aby si s výukovým časovým schématem vzájemně ladily. A výzkum odvádí pozornost od výuky. Myslím také, že existující absence souladu výuky a výzkumu je daní té stavbě na zelené louce. Přece jen se v dobách tak rychlých, jako je naše, nepodaří dělat všechno. Je však jasné, že časový plán výuky je dán, že je prioritní a že je třeba se mu bez výhrad podřídít. Tak jak to vidíme v zahraničí.

Navíc: je mnoho dobrých výzkumníků, kteří mají obavy učit. Zodpovědnost je to vysoká a se studenty to není lehké: v prvních hodinách jsou trochu nejistí a vystrašení, plní očekávání, za tři neděle suverénně nad věcí a vše kritizující, odmítající a „co nám to tu povídá“, aby pak nastávalo postupné zklidnění a navazování kontaktu s oborem, v druhém semestru přichází první kumulace poznatků a ve třetím už začátek proměny a uvědomění si toho, že to povrchně nejde. A magistři už jsou velmi zvědaví. Jak obtížné postavit se před třídu v prvním týdnu, jak obtížné ve třetím ročníku a jak na magisterské úrovni.

Co stojí proti normálnímu vývoji: a) materiální zabezpečení – malé platy, nedostatek knihoven a přilehlých čítáren, nedostatek poslucháren, počítačů, softwaru, neschopnost držet krok s technickým vývojem nejen jako pomůckou (projektory, počítače, software), ale s konkrétním poskytováním profesních zkušeností studentům a vytvářením jejich profesních pracovních návyků s nejmodernější technikou (počítače, software, komunikační prostředky); b) stálý boj o paradigma čili rozhádání sociologové, což není nic jiného než prosazování jediného správného pohledu na sociologii – studentům je nutno předvádět věcné argumenty a ne opakovaná klišé; c) nepochopení pedagogického procesu jako postupného rozšiřování a prohlubování znalostí (i za cenu opakování téhož předmětu na různé úrovni) a nedostatečné respektování procesu postupného profesionálního zrání.

Co nám hrozí: a) rutinizace výuky (viz I. Možný), b) pedagogický populismus, c) nekritické přenášení forem výuky odjinud do našeho prostředí. O těchto bodech by se dalo diskutovat dále, není tu už na ně místo, ale uvědomit bychom si je měli. A to i jak jejich příčiny, tak jejich následky.

Co nám chybí: a) především vlastní sociologické školy, profesura jako stolice, kolem níž se odvíjí něco soustředěného a nového a prosazujícího se silou výsledků, nikoliv hlasem; je jich u nás málo; b) poznání, že koncepci výuky nelze přijmout hlasováním a nekonečnou diskusí, ale že je třeba ji vytvořit a prosadit silou osobnosti v čele; pseudodemokracie ve vědě vede k rozmělnění, průměru a ke stagnaci; c) jasná odpověď na otázku: *co vlastně chceme* – v sociologii i ve výuce; o tom je třeba hodně diskutovat (i když ne hlasovat), to je otázka, jejíž neustálé odpovídání je stimulem dynamiky.

Myslím, že nám také chybí aktivní diferencovaná zkušenost z různých prostředí: učím na dvou různých školách a to umožňuje alespoň částečnou komparaci účinnosti forem, organizace, přístupů.

S vysokou pravděpodobností se mnou mnoho kolegů nebude v jednotlivých bodech souhlasit, v lecčems se od předchozích příspěvků můj názor liší. Máme mnoho problémů, ale pro skepsi či dramatizování není podle mne důvod. Jsem tedy (samozřejmě) pro zasypávání propastí, ale nedomnívám se, že je možné je zasypat. Na Sisyfa stále padal kámen, my nosíme koše písku a sypeme je do stometrové průrvy. Je to ale součástí

dynamiky a snahy po všeobecné syntéze s veskrze pozitivním výsledkem. Spíše lze stavět mosty, ty, když jsou pevné (a pružné), tak vydrží, zásep odnese první průtrž. Ale není snadné postavit průchodný a funkční most, který nebude podemlet stejnou první průtrží.

Jedno řemeslo: ale s přirozenými sférami specifických činností, s různými požadavky a s nutnou mírou autonomie pro kvalitní rozvoj oboru.

Jan Řehák

Nastavit kritické zrcadlo

Odvozovat úspěšnost vědní disciplíny v určité zemi od jejího mezinárodního renomé je jistě zajímavé a v kladném případě hřejivé, i když v určité etapě rozvoje a situace státu nezas tak důležité. Rozhodující je efektivnost oboru doma. Úspěch na zahraniční scéně se dříve či později stejně projeví.

Ptáme-li se na příčiny stavu naší sociologie a odmyslíme-li historii, pak aktuálně tu jistě měly roli dva faktory. Tím subjektivním je, že naše sociologie neměla a nemá ve svých řadách silnou, prestižní, až charismatickou osobnost či skupinu lidí, kteří by jí dokázaly vybojovat místo na slunci. (Který obor u nás ovšem takovou osobnost má?) Objektivně byla po listopadu 1989 potřeba aktivní role sociologie evidentní. Konečně prioritní postavení chartistů v tomto převratném procesu tu úlohu nabízelo. Jenže jak se ukázalo, nejméně na zastávání mocenských pozic byli připraveni právě disidenti. A tak z nich díky charismatu zůstal ústavním činitelem jen Václav Havel a ve vrcholných státních funkcích dva radikálové disentu. Prostor se otevřel pragmatikům.

Jistě nebylo na škodu, že jimi byli ekonomové, jejichž společenská potřeba je v každé zemi evidentní, v postkomunistické zemi s historicky atypickou nutností znovu zavést tržní mechanismus pak dvojnásobně. Ani by možná nevadilo, že to byli výlučně makroekonomové a monetaristé. Co bylo vážnější: zároveň si mysleli, že stejně jako dobře rozumějí ekonomice, znají a dokáží zvládnout i sociální souvislosti, tj. předpoklady, interferující vlivy a důsledky transformace ekonomiky a vytváření základů parlamentní demokracie a právního státu vůbec.

Po víceleté zkušenosti, aniž bychom přehlédli nejvýraznější úspěchy mezi postkomunistickými zeměmi, je patrné, že chápání sociálního systému mocenskou skupinou nešlo za představu sociální sítě, o realizaci vize občanské společnosti ani nemluvě. Svědčí o tom jistá, doufejme dočasná, marnost prezidentova úsilí. A jistě také situace ve zdravotnictví, kultuře, sociální péči, školství, tělovýchově ap., tedy v tzv. odvětvích rozvoje člověka. Mohla mít za této situace sociologie jiné místo? Přitom opakuji: po pádu totalitního typu společnosti a budování parlamentní demokracie s tržní ekonomikou byla její role žádoucí. Zvláště, obrazně řečeno, právě při přechodu od byzantského k anglosaskému způsobu života, kdy ten první bere člověku svobodu, a to za stále hůře splnitelný slib zajištění základních potřeb pro absenci zpětné vazby, a druhý mu ji naopak vrací s tím, aby se pokud možno o sebe postaral sám. Což v případě individuálního neúspěchu může lehce generovat nostalgii po starém systému. Nelze tvrdit, že někteří představitelé vládní moci si takovou potřebu neuvědomovali. Daleko více je však strašilo, a mnozí odpůrci tím i argumentovali, že by nešlo o nic jiného než o recidivu tzv. sociálního inženýrství. Tento odpor v přechodovém období poškozuje konzervativní pravici, která má to štěstí, že levice nedokáže její slabiny konstruktivně využít.

I při kritické analýze stavu sociologie nelze přehlédnout, že se podařilo dosáhnout mnohé, a to nejen v centrálně řízené vědě, výzkumu a školství, ale i v jednotlivých resortech. Zvláště zásluhovou společenskovědně zaměřených lidí, kteří se dostali do mocenských pozic. Bohužel řada věcí z polistopadového období přišla vniveč, mnohdy i díky lidem ze společenskovědních oborů, kteří dali přednost někdy ani nevyžadované stranické disciplíně.

Kdybych se měl pokusit charakterizovat, co objektivně nejvíce přispělo k současnému stavu sociologie, pak to tedy nejspíš byla minimální sociální objednávka, sociální zakázka. Pokud za tu dobu, kdy jsem se nemohl věnovat této disciplíně a i nyní zůstává na okraji mého zájmu (i když jsem byl přinucen se jí dvacet let živit), není tento pojem též na indexu. Stejně jako již uvedené sociální inženýrství či kádrová práce. I když řešení sociálních souvislostí věcných procesů bude vždy třeba nějak nazvat, stejně tak v personální práci oblast, která se zabývá přípravou, výběrem a zařazováním vrcholových řídicích pracovníků.

Absence výraznější sociální objednávky při řešení sociálních souvislostí věcných procesů i samotných sociálních procesů je o to bolestnější, že je často nižší, než byla v předcházejícím systému, i když tehdy její účinnost nemohla být významnější, nebo dokonce sloužila jen jako jistá ozdoba a probíhala především v mikrosféře. Z těchto výzkumů se daly i těžko odvodit obecnější poznatky, třebaže pokusy ve formě sekundárních analýz sociálních výzkumů existovaly (D. Slejška). Významnější efekt měla spíše realizace sociotechnických a racionalizačních opatření, která přispěla k relativně přece jen lepšímu stavu naší ekonomiky ve srovnání s jinými postkomunistickými zeměmi, což vytvořilo i lepší podmínky pro následnou ekonomickou transformaci.

Stejně jako existuje mizivá sociální objednávka pro sociologii v makrostruktuře, podobně tomu bylo i v mikrostruktuře. Zájem o racionalizační služby včetně sociologických se v mikrosféře, zvláště podniků, snížil objektivně proto, že jejich pozornost byla upnuta na privatizaci. Nyní – stejně jako v minulosti – ty prozíravější začínají opět s výzkumnými a poradenskými týmy spolupracovat. Často je vede k tomu prostá potřeba přežít.

Sociologický pohled na realitu privatizovaných podniků se ovšem podstatně liší od pohledu politického. Vlastnické vztahy jsou zjevné u malých podniků, méně výrazné u nepříliš velkého počtu středních podniků a ojedinělé u podniků velkých včetně personifikace tohoto vlastnictví (koho v prvním okamžiku napadne více osobností než jména pánů Soudka a Stehlíka?). Vzhledem k insolventnosti většiny podniků jsou vlastníky převážně banky, a to především ty s převažujícím podílem státu. Stejně tak nelze brát zcela vážně tvrzení ministra Kočárníka na zasedání Mezinárodního měnového fondu, že podíl ziskových podniků za poslední rok zvýšil ze 60 na 81 %. V jeho pojetí se totiž za ziskový podnik považuje takový, který končí rok bilančním ziskem. To ovšem nemusí znamenat, a většinou také neznamená, že podnik tyto zisky od svých zákazníků skutečně inkasoval. Spokojit se s tvrzením, že jde jen o odloženou fakturaci, může být mylné.

Konkrétní vhléd do mikroekonomiky také vede k určité korekci hodnocení růstu HDP. Je jistě chvályhodné, že jsme se odrazili od tzv. dna a ještě před koncem století se dostaneme na úroveň výroby konce osmdesátých let. Analýza struktury naší výroby však ukazuje, že jde v převážné míře pouze o obnovu dosavadních výrobků, u nichž se objevila poptávka na trhu z prostého důvodu, že je lidé spotřebovali a jsou buď stejně tak dobré jako zahraniční, nebo výrazně lacinější. Je mezi nimi jen málo výrobků inovova-

ných a zvláště konkurenceschopných na zahraničním trhu. Je to obzvláště kritické v situaci, kdy se zcela vyčerpávají dva pověstné Klausovy polštáře, a to laciná pracovní síla (ta začíná bojovat za mzdové požadavky) a nízký kurs koruny. To vede k propadu obchodní bilance (loni přes sto miliard Kč, letos odhad 150 miliard Kč), která může ohrozit i aktivní platební bilanci a stav devizových rezerv.

Nemělo by jistě smysl se zmiňovat o těchto věcech, kdyby neměly bezprostřední souvislost se sociologií. Tou je profil a postavení řídicích pracovníků. Ukazuje se, že stejně jako v minulém režimu jsou vrcholová vedení faktickými vlastníky podniků. V období plánované ekonomiky díky svým vazbám na stranický a státní aparát, nyní díky nevyprofilovaným vlastníkům, jimiž jsou anonymní fondy a stejně tak anonymní majitelé kuponových knížek. Přitom ze 60 až 70 % se vrcholoví řídicí pracovníci nezměnili. Konečně, kde bychom jiné manažery vzali. Je to garnitura, která se dostala do řídicích funkcí při generační výměně koncem osmdesátých let, kdy jim bylo kolem čtyřiceti let. Budou tedy v řídicích funkcích do začátku příštího století.

Jaká je jejich psychologická a sociologická charakteristika? Sociální výzkumy se v osmdesátých letech charakteristikou řídicích pracovníků zabývaly poměrně rozsáhle (podle metodiky O. Mikšíka). Šetření prokázala, že se vyznačovali tendencí vyhledávat spíše stálejší a klidnější podmínky k činnosti, vyhýbat se situacím dynamickým, vybočujícím z běžných zvyklostí, snahou o stabilní chod práce a života, konformním jednáním. Necítili se dobře v podmínkách a situacích vyžadujících zvýšenou přizpůsobivost činorodé řešení nových problémů. Byla pro ně charakteristická vyšší obezřetnost, tendence vyhýbat se situacím, které vyžadují převzít na sebe riziko za nesprávné rozhodnutí.

Z těchto důvodů se u nich daly předpokládat potíže v těch oblastech rozhodovacích procesů, v nichž nelze plně předvídat budoucí důsledky určitého řešení. (Jenže takový je trh.) Byla u nich patrná určitá tendence přistupovat k řešení situací samostatně, autoritativně, s menším zřetelem a smyslem pro postižení vzniklého sociálního klimatu. To vytvářelo bariéru pro žádoucí rozvoj sociálního řízení, pro uplatnění vhodných metod vedení lidí, a tím i pro upevňování dobrých sociálních vztahů.

Celkově šetření konstatovala, že zkoumané soubory pracovníků vrcholových vedení podniků byly dosti odolné vůči vlivům narušujícím jejich cílevědomé chování a byli schopni hledat i prosazovat účinné cesty realizace přijatých rozhodnutí a pracovních podmínek a postupů za dynamických situací běžné řídicí činnosti tehdejších podniků. Odolnost vůči rušivým vlivům však nebyla dostatečně vyrovnána s přizpůsobivostí a tvořivostí v řešení nově vznikajících situací a podmínek. To v sobě obsahovalo nebezpečí ulpívat na osvědčených postupech i za změněných podmínek, nebezpečí menší přístupnosti k inovačním procesům, k experimentování a ověřování nových způsobů a postupů.

Tyto charakteristické znaky se nemohou neodrazit v dalším rozvoji. A to nejen pokud jde o ekonomickou efektivitu, ale i úroveň sociálního smíru. Gründerské praktiky se neobjevují jen ve stylu podnikání, ale i ve vztazích k zaměstnancům.

Podniková ekonomická realita je jedním z prostorů pro sociologii. Zde jsou však sociologové práce, průmyslu a podniku vytlačováni podnikavými výzkumnými a zvláště poradenskými pracovníky jiných vědních oborů, kteří leccos zvládli ze společenskovedních disciplín, i když na té nejtriviálnější úrovni. Není proto příliš důvodu k jásotu nad novými absolventy sociologického studia, zda ve větší míře najdou uplatnění, protože ve větším počtu je to možné právě v pracovní sféře. Podobně je tomu s uplatněním mladých řídicích pracovníků s předpoklady výrazně uspět v tržní ekonomice.

Z celkových postojů např. k tvorbě občanské společnosti, prohloubení samosprávy, činnosti neziskových organizací, stupně zájmu o participaci, integrace opozice do řízení, zvládnutí problémů mikroekonomiky ap. lze usoudit, že v nejbližším období nemůže sociologie očekávat širší společenskou objednávku. Není-li ovšem sociální zakázka, měla by začít kritika, a to nejen do vlastních řad, ale nastavit zrcadlo právě sociálním deformacím, které díky nevyužití sociologie vznikají.

Antonín Rašek

Také sociologie má svůj trh

Žijeme v době postmoderní a společnosti demokratické. To prvé pro sociologii znamená, že se nesluší ji jakkoli tematicky zužovat či doktrinálně svazovat, že by opravdu měla kvést tisíce květy. To druhé znamená, že se nesluší kohokoli jakkoli dirigovat v jeho ambicích, jakkoli tvůrčích či rutinních, dělných či nedělných. Zatímco vysoké školy by měly být paradigmaticky diverzifikovaným debatním polem, akademie zas střežou pro volné bádání, třeba i s horizontem nekonečna. Neslušná a ani netřeba oponovat. Problém, pravda, zůstává, kdo a proč to bude financovat, myslíme-li na obě strany účtu: má dáti a dal.

Na kalendáři společenské transformace již uplynulo neuvěřitelných šest let a jedno je dnes už vcelku jasné: sociologie přežila tuto dobu bez úhony, ale také bez velkého zisku. Co ubrala na extenzitě, nepřidala na intenzitě. Oč více zapomněla, o to méně se naučila. Kritika předlistopadové minulosti je jistě na místě, pokud stejně kritickým okem pohlédneme i na současné dění, ovšem relativně vzato k tehdejšímu a nynějšímu příležitostem, možnostem, podnětům a výzvám.

Jak vypadá přítomnost v porovnání s představami na počátku našeho sametového přerodu? Co se naplnilo z přání vyslovených na oněch divadelních Sociologických fórech? Všimnu si tu jen tří témat z oněch mnoha, která se tehdy probírala a nyní znovu otevřela díky Petrovi Matějů a dalším. Především se hovořilo o přeměně institucí, o odstranění dřívějšího režimem perfidně vytvořené hradby mezi výzkumem a výukou. Dále o tom, že do pěti let tu budeme mít novou generaci nadšených sociologů. Mluvílo se konečně i o tom, jak je třeba sociologii zviditelnit, zapojit do dění a vůbec vylovit z onoho šedivého rybníka zapomnění.

Vřele souhlasím, že oddělení výuky a výzkumu vede k přežívání oboru namísto jeho rozvoje. Žádné výzvy a žádné dohody o „nejužší spolupráci“ nemohou nikdy nahradit to, co přirozeně vzniká, když existuje závaznost na obou stranách. Jako příklad takové „fungující“ samostatnosti se často uvádí Francie. Není to však pravda. CNRS a univerzity jsou sice institucionálně samostatné, fakticky však propletené tisíci nitkami. Lidé přecházejí z jedné instituce do druhé a dělají obojí činnost v těsné návaznosti. Není významnějšího vědce, který by neučil a není významnějšího pedagoga, který by nebyl zapojen v několika výzkumných projektech.

Pokud jde o novou generaci sociologů, už jsou tu opravdu první polistopadoví absolventi a jistě mnozí z nich velmi schopní. Jde tedy jen o to, zda se vrhnou do výzkumu, nebo do náruče trhu. Pakliže do výzkumu, jde o to, zda mají chuť do práce a odvahu vytrvat, nebo si jen chtějí odpočinout po zajisté namáhavém studiu. Pakliže jinam, po-

chopení je nasnadě: platy ve veřejném sektoru jsou nízké a kvalifikovaní lidé si tu mohou trochu vydělat jen jako štvanci vedlejších činností. Kličekování kantorů mezi výukou, výzkumem a vedlejšími činnostmi barvitě vylíčil Ivo Možný a vůbec si s ním nemyslím, že přehání.

Obávám se, že třetí otázka týkající se společenské užitečnosti sociologie může znít nepěkně, některým dokonce i totalitně. Připomeneme-li si první kulatý stůl Sociologického časopisu (SČ 1/1991), postoj se v tomto bodě rozcházely už na počátku. Vyberu-li jen dva názory, pak zatímco Pavel Machonin odvozoval rozvoj sociologie od její „schopnosti poskytnout kvalitativní výpověď o společnosti a jejích problémech“, Milan Petruskovi se líbila spíše úvaha o neužitečnosti a viděl sociologii jako součást kultury společnosti, „poskytující jakákoli netriviální sdělení“.

Oba názory jsou jistě stejně platné ve svém kontextu. Rozdíl je ovšem v tom, který přístup si získá více podpory. Je asi málo mecenášů umění, kteří by do něj zahrnovali také sociologii. Je jistě více sponzorů výzkumu, kteří jej vidí jako usilování o nápravu společenských věcí. Když už zehráme na nepřízeň osudu, musíme se ptát, co vede mladé ekonomy k jejich setrvání ve výzkumu, když mají tak blízko do výnosných míst ve světě financí. Pravda je taková, že ekonomický výzkum je zajímavější především proto, že je více napojen na svět a klíčová témata. Tím se také stává otevřenějším, viditelnějším a lukrativnějším.

Potkávám hodně sociologů, kteří si stěžují na poměry. Znáám jich řadu, kteří odešli do byznysu. Stěží bych jich však napočítal víc než prstů na jedné ruce, kolik jich přijalo výzvu doby a začalo vážně pracovat na nějakém novém tématu z těch mnoha, které chybějí. Mohou za to ale jen oni? Tady jsme u jednoho důležitého momentu. V roce 1990 byla vyhlášena svoboda bádání. Ano, je právem každého, v čem si bádá. Kdysi si to mohli dovolit jen tzv. soukromí docenti, bádající za vlastní peníze. V předchozím režimu pak jen ti, kdo správně pochopili svobodu „jako poznanou nutnost“. Přes zeštíhlovací procedury dnes tak mohou stále činit mnozí pod benevolentní, byť stále lakomější záštitou státního rozpočtu.

Je jistě dobré, že namísto jednoho jsou již dnes dva kanály toku rozpočtových peněz, totiž tradiční instituce a grantové agentury. I když lidé jsou v obou nutně stejní, v druhých fungují lépe, protože tak činí pod tlakem soutěžních pravidel a rozpočtových omezení. Musím tu souhlasit s Petrem Matějů, že tradiční instituce jsou dnes blokovány pseudodemokratií. Poté, co revoluční nadšení opadlo, jsou volená grémia překážkou změny, protože se ustavují podle většinových zájmů, a tím i k tomu, aby konzervovala daný stav. Fungování grantových agentur má daleko k ideálu, nicméně ony budou jednat se stále větší odpovědností za rozvoj oboru, protože – doufejme – budou jednou muset posuzovat žadatele také podle toho, co již vykonali.

Důležitější než lidé a instituce jsou však témata a odborné problémy, namítají někteří. Jde přece hlavně o výsledky, ať se jich dobereme jakoukoli cestou. Máme-li však na mysli určitá témata a určité výsledky, cest k nim vedoucích není mnoho. Zde potom liberálně-demokratická spojka grant-výzkumník selhává a ke slovu se musí dostat instituce již nikoli jen zastřešující a ochraňující, ale také řídící a vyvolávající neklid soutěživé synergie. Instituce, která organizuje výzkum inspirovaný a vyžadovaný transformací a garantuje jeho pokračování, poznatkovou kumulaci a syntézu. Mám tu na mysli tři dimenze takové práce: mezioborovou, historickou a komparativní.

Mezioborový imperativ je dán tím, že transformace je komplexním procesem (jakkoli otřepaně to zní) zahrnujícím simultaneitu změn v oblasti ekonomické, politické, sociální a hodnotové. Historický rozměr vyplývá z faktu intenzivní a přitom stále nedostatečně uvědomované přítomnosti minulosti. Jinak řečeno, průřezová informace v neusazené společnosti je méně validní než ve společnosti usazené, přičemž v usazené společnosti je minulost zpravidla méně předpojatě a více detailně prostudována než ve společnosti usazující se. Nakonec komparativní dimenzi diktuje již uskutečněné překročení mezistátních hranic politických a ekonomických, za nimž musí následovat mnohem intenzivnější překračování hranic sociálních a poznávacích.

Zahrnout tento trojí rozměr výzkumu v plné šíři a hloubce je nespílitelným ideálem, nicméně postupně naplňovatelným vodítkem pro fungování institucí. Je totiž nad síly jedinců i malých týmů, aby tyto hranice překračovali, navíc v horizontu určeném dvou či tříletými granty. V silách institucí však je, aby harmonizací individuálních úsilí podporovaly studium sociální změny v provázaných oblastech. To je aktuální, byť neformulovanou zakázkou od národních i mezinárodních organizací, a přitom úlohou stejně empirickou jako teoretickou, tématem přitahujícím grantové prostředky domácí i zahraniční, a tedy i tématem dostatečně zajímavým problémově a finančně.

Myslím, že doba přece jen poskytuje určité řešení dilematu velkých úkolů a mizerných prostředků. Sociologie sama by se ale měla lépe adaptovat na společnost, která je předmětem jejího zkoumání. Jestliže jsme hlavní příležitosti promeškali, mnohé šance jsou stále otevřené. Je třeba zakládat a napojovat se na takové projekty, které uspokojí potřeby odborné i finanční a které neukrájí ani výzkum, ani studenty. Jde o témata, která napomohou české společnosti integrovat se do mezinárodních organizací a která tedy budou jimi podpořena. Konkrétní příklad: kolik českých sociologů se pokusilo získat grant v rámci cíleného programu Evropského společenství „Sociální exkluze a integrace“? Jde o téma málo sociologické? Málo inspirativní? Nebo snad málo postmoderní?

I sociologie má svůj trh, totiž právě takový, jaký si vytvoří. Nemůže spoléhat na veřejnou podporu, je-li veřejnosti málo známa. Strkat peníze do projektů, jejichž výsledky zůstávají kdesi v hloubi zásuvek či myslí výzkumníků, do nákladných rukopisů, které po léta nenacházejí nakladatele, do textů přijatelných pro publikaci sotva v interních edicích, je sice načas možné, dlouhodobě však sebelikvidační. Zatím je stav takový, že sociologii na veřejnosti reprezentuje výzkum veřejného mínění. Čas rozběhu sociologických studií je jistě delší než u demoskopických výzkumů, v sedmém roce transformace bychom však už měli být v tomto ohledu méně smířliví.

Implicitní poptávka je nicméně rozsáhlá. Česká společnost je informačně daleko méně pokryta než polská či maďarská. Nejenže náš vlastní výzkum trpěl zpřetrháním kontinuity a je i dnes celkově línější, přičemž také počet stážujících západních odborníků inspirujících se českou transformací je nesrovnatelně menší. Ekonomie i politika však potřebují studie o sociální struktuře, lidském chování, společenských institucích a vztazích toho všeho dohromady. Vyproštění ze sevření marxismu víme, jaká je síla vědomí, percepce situací, očekávání a motivů. Budeme-li dostatečně zajímavě zprostředkovávat jejich poznání a zejména pak sami vztahovat pozitivní očekávání k sociologii, neměli bychom, dlouhodobě vzato, prohrát.

Jiří Večerník

Jan Keller: Dvanáct omylů sociologie

Praha, Sociologické nakladatelství 1995, 155 s.

Z původní české tvorby vydalo *Sociologické nakladatelství* (SLON) v Praze v roce 1995 práci Jana Kellera *Dvanáct omylů sociologie*. Práce má představovat soubor studií a na 155 stranách textu by se měl její autor – podle poznámky na obalu soudě – věnovat „opomíjeným problémům moderní společnosti a sociologie jako vědy o této společnosti“. Ale i jiným tématům.

Již úvodem mohu konstatovat, že kdyby z celého rukopisu vzal vydavatel i jen ty pasáže, které jsou v knížce na s. 56-71 a na s. 84-87, učinil by svému poslání zadost a odborník, student či studentka by získali dostatečné množství podnětů i k *pochybování o současné sociologii* (což byl jistě jeden z cílů J. Kellera) i *ke zkoumání toho, o čem je tu řeč* (což byl nepochybně další cíl autora). A řeč je o tom, že „všechno je směna“, že existuje trh protekcí a výsostné postavení na něm má stát.

Po úvodních pasážích, ve kterých mluví o *konci sociologie*, přistoupil autor k výkladu čtyř větších témat, jimž odpovídají i části knihy: k tématu *Sociologie iluzorních konstrukcí* (s. 13-46) rozdělenému do kapitol *O dobré pospolitosti a zlé společnosti*, *O závazných rolích a konstruování světa* a *Prvky magie v sociologickém myšlení*; další téma zní *Sociologie netržních vztahů* (s. 49-87) a sestává rovněž ze tří kapitol – *O tom, že všechno je směna aneb homo wechsel*, *Sociální stratifikace podle protekcí* a *Stát jako generalizovaný patron*; třetí část práce nazvaná poněkud nejasně *Sociologie očekávání* (s. 91-125) přináší tři kapitoly – *Moderní společnost jako generátor očekávání*, kapitolu *Bludný kruh očekávání* a kapitolu *Iluze o tom, že všeho je dostatek*; poslední téma, *Sociologie nezájmu* (s. 129-162), artikuluje kapitoly *Omyl, že za vším stojí zájem*, dále *Odcizení jako šok z nezájmu* a konečně *Marginalita – nezájem jako status*. Tři kapitoly krát čtyři části rovná se dvanáct – omylů sociologie. Co kdyby J. Keller některé dvě kapitoly spojil (např. pátou a šestou – nic by se nestalo)? Znamenalo by to, že počet dvanácti omylů sociologie by zůstal týž anebo by jich ubylo? Odpovídá názvům kapitol opravdu také tolik omylů sociologie?

Mám za to, že důkladná analýza textu, kterou jsem provedl, ukazuje na něco jiného: název práce sleduje zřejmě komerční čili propagační účely, nikoliv účel *věcný*: oněch dvanáct omylů možno totiž bez potíží redukovat na menší počet – a kdyby autor opravdu chtěl dostát podtitulu knížky (*Studie*) a nároková vědecké metody (*Occamova břitva*), sám by jistě tuto redukci provedl a usnadnil tak čtenáři závěrečné zhodnocení četby textu.

Recenzovat Kellerův text je pro mne vcelku snadné, poněvadž s jeho strategickými idejemi souhlasím. V tom s ním polemizovat nemohu. Nicméně *metody* a další kroky k prosazení těchto idejí již látku k polemice či kritice skýtají.

V textu i podtextu Keller říká jasně: sociologie, zejména ta její část, kterou lze označit jako teoretickou, ve své dosavadní podobě končí jako heuristicky efektivní (vědní) disciplína. Jistě ji lze v této podobě pěstovat dále, zejména na akademické půdě, mnoho to však nepřinese. Podle J. Kellera je tento fakt způsoben vyčerpáním a toto vyčerpání není povahy logické (např. vyčerpáním sociologické imaginace), ale sociálně politické: sociologie je definitivně ve vleku sociálně politických a politických projektů *mimo-vědeckého* charakteru a bezděky již drahnou dobu věnuje své síly *přítakávání* těmto projektům, přičemž je zaměnila za realitu. I když se v takovémto *přítakávání* objeví kritika, nic to na věci nemění: důležitější totiž je, že tu sociologie přistoupila na hru *volby témat a problémů podle pravidel tvůrců a realizátorů oněch projektů*. J. Keller je znám svou ironií, kterou činí součástí své metody. Což je dobře. Součin právě uvedeného názoru a ironie ale dává komický výsledek – podle něj se sociologie zapletla nejen s mocí (z pobývání v její blízkosti čerpá legitimitu svého poznání) – zapletla se dokonce s propagací/propagandou moci a legitimitu svého poznání odvozuje z toho, co se děje na televizní obrazovce v čase reklamy. A to je – je-li tomu tak – opravdu groteskní stav. Z Kellerova textu lze s jistotou vyčíst, že tomu tak je, a mám za to, že to lze vyčíst i ze sociologických časopisů dneška.

Dvanáct kapitol práce tuto základní ideu zdařile ilustruje, s tím ovšem, že téměř neilustruje *alternativní* kroky případně jiné sociologie, ačkoliv ilustruje případné *problémy* takové

jiné sociologie (k tomu se ještě vrátím). Očekával bych, že nám autor nejen sdělí, co by sociologie zkoumat měla a neměla, ale že nám také (třebas jen jednoduchou formou) *předvede*, jak by to měla dělat. V tomto ohledu se v práci objevují opravdu jen náznaky.

Shodou okolností, které si zaslouží označení *heuristická vyčerpanost dnešní sociologie*, podal současně s Kellerem svou výpověď o *omylech sociologie* autor o několik let starší než J. Keller: Peter Berger, který kdysi napsal optimistické pozvání do sociologie, nyní však skepticky láme hůl nad její problematickou situací. Jeho zhodnocení stavu dnešní sociologie přetiskl nedávno časopis *Spektrum (USIA)*. Nevím, co si může myslet o svém *pozvání* do sociologie P. Berger dnes, avšak ten, kdo si jeho článek přečte, určitě pečlivě zváží, zda by měl navštívit toto uskupení, zvané sociologie, a riskovat tak zbytečnou ztrátu času. (Ti, kdo knížku *Pozvání do sociologie* vydali, měli by zmíněný článek – v zájmu *úplné* informace – nalepovat na její desky.) Jak je patrné – není Jan Keller sám. A Bergera tu připomínám proto, aby nevznikl dojem jakési generační rebelie. Stejně tak bych ovšem mohl připomenout Z. Bauman a další.

Keller má na dnešní, zejména teoretickou sociologii náhled podobný jako zmíněný P. Berger, ale má ji rád a rád by jí pomohl k většímu uznání. Je jen škoda, že zmíněný Bergerův článek není předmětem Kellerových úvah v recenzované práci – nepochybuji totiž, že by Berger autora *Dvanácti omylů* inspiroval, jeho ironii přistříl a že by se to na výsledku projeвило.

Na rozdíl od Bergera, který neváhá říci, že sociologie *již* svou heuristickou bezmocnost *prokázala*, myslí si Keller, že jde spíše jen o dočasně chybné zaměření a uvíznutí ve škodlivých, leč legitimních stereotypech. Zajímavé je, že tento chybný směr a některé analyzované stereotypy vcelku dobře reprezentuje i J. Keller recenzovaným spisem. Ne celým, ale zcela určitě *přijetím některých logicko-gramatických* struktur sociologie a co hlavně – akceptováním hry na obsah učebnic sociologie.

Než přistoupím ke kritické analýze, předběžně tyto kritické výhrady upřesním.

Logiku, o níž mluvím výše, oslabuje lavírování mezi stylem *studie* a stylem *eseje*.

Stane-li se to navíc v místě, kde očekávám důkladný argument a namísto něj se dočkám velmi vtipné sice, ale přece jen anekdoty, logiku díla, ale také argumentace, to snižší. Takže podtitul *Studie* na straně 5 je prostě zavádějící. Spíše tam patří *Studie-eseje*. S tím souvisí druhá kritická poznámka o *práci s prameny*.

Střídání *studie* s *esejem* má za následek nutné výpadky práce s prameny a její nahrazení *bonmotem*. Ale nejen to: autor tvrdí, že sociologie se příliš často vrací k literatuře autorit, která se při bližším zkoumání ukáže jako zastaralá. A dál autor píše, že slušný sociolog dnes nepracuje s literaturou starší dvou tří let. Nuže: J. Keller sám zahrnul do 69 položek *Literatury* pouhých 5,8 % položek literatury vydané v 90. letech, a naopak přes 50 % položek vybral z literatury 60. let či starší. To jednoho poplete a radost by z toho měl asi jen B. Russell: mohl by totiž ukázat na neudržitelnost uvedeného tvrzení, poněvadž je zformulováno někým, kdo sám nepatří do třídy řádných sociologů, kteří přece používají literaturu maximálně tři roky starou.

Přistupme však k věcnější kritické analýze textu.

Nemyslím si, že použití částí textů již dříve publikovaných (například v *Sociologickém časopise*) snižuje metodologickou cenu práce, přičítám mu však na vrub ono stylistické kolísání, které má i důsledky věcné. Jak by se dala práce charakterizovat vcelku?

J. Keller přesvědčivě vypráví o trampotách sociologie a snaží se ukázat, z čeho pramení a kudy by se mohla sociologie dál ubírat, aby se jich zbavila. Trampoty vidí dosti dramaticky, píše i o *konci sociologie*. Základní metodu práce autora si čtenář asi uvědomí zhruba v polovině textu, stejně jako *stylotvorné* prvky, kterým je ovšem *mylně* přisouzena *heuristická* funkce. J. Keller důsledně odkrývá *dvoukolejnost* sociologického myšlení dvacátého století, zapříčiněnou po mém soudu *kulturně gramatickou* bází odborného jazyka sociologie, nikoliv *artikulací předmětu*, jak si myslí Keller. Utonutí sociologického jazyka ve strukturách relativně ustálených *binárních opozic* se mi jeví důležitější než deskripce a analýza společenských jevů jejich pomocí. Neustálé dohledávání *černého k bílému, soukromého ke státnímu, tržního k netržnímu, mikro- k makro-* (a tak

dále donekonečna) nemůže nést k *nezájmu* o sociologii: stavět z banálních a primitivních opozic sociální svět, znamená lokalizovat sociologii (bez toho, že bychom sčítali položky literatury za poslední tři roky) tak do napoleonských dob (vzpomenu-li si na Hegelovu *Logiku*), v lepším případě do 20. let našeho století (vzpomenu-li si na Carnapovu *Aufbau*). V tom vidím Kellerův zásluhový krok – v této teoretické a metodologické (ale ve skutečnosti je hlavně *logicko-gramatická*) *dvojitosti* vidí vpravdě laciný pokus o „vědeckost“ sociologie, *sám v něm však pokračuje všude tam, kde na tuto hru přistupuje*. A to je téměř ve všech kapitolách textu. Potom se projeví i jednoduchými protimluvami: z odmítavého postoje vůči dominující vizi člověka jako „člověka ekonomického“ Keller sám nevyklouzl a naopak se i jemu stává *homo oeconomicus* „prvním principem“ (srv. s. 84 an.), stejně jako *homo wechsel* – varianta prvního.

Jiným takovým metodologicky působícím protimluvem, který se čas od času zjevuje mezi řádky Kellerova textu, je užívání výrazů náležejících k jiným symbolickým formám kultury. *Mýtem* se něco nestává tím, že to mýtem pojmenujeme. Totéž platí o *magii*. Jistě by bylo výborné, kdyby autor provedl opravdovou komparativní analýzu a prokázal svá tvrzení o *vědeckém mýtu* (s. 26 an.) nebo o *magii* v sociálních teoriích dneška (s. 36, 42, 44 aj.). Ta možnost zde je – zejména deskripce a komparace M. Eliadeho nebo analýzy C. Lévi-Strausse stačí jen imitovat. To však autor nečiní, a tak setrvává u *žurnalistického* konstatování stran sociální vědy a sociologie: vytvářejí prý mýty a nabízejí magická řešení. Ano – ale jak to dělají? Podobně jako J. Keller ve zmíněných kapitolách posuzované práce. Právě takto se studie mění v esej a argument v bonmot – což je škoda.

Zde je však třeba upozornit, že otevřeným problémem zůstává, jestli se sociálně vědní disciplína může zbavit *metanarativních* legitimizačních struktur a teorémů, nebo jestli jsou její nutnou součástí a funkcí. Tato otázka zasluhuje vážné zkoumání: ironizovat ji lze po mém soudu jen tehdy, bude-li sociálně vědní disciplína, např. sociologie, trvat na tom, že je stejně exaktní jako přírodověda. A co se magie týče: věda i magie mají stejnou motivační

i cílovou ideu – totiž ideu poznatelnosti tajemství a jeho využití ve službách člověka. A že je někdy velmi obtížné, ba nemožné narýsovat hranici mezi vědou a magií, to dosti spolehlivě prokázal Lévi-Strauss a opět tu není dohromady co ironizovat.

Kromě těchto poznámek, které se týkají celé práce obecně, se zmíním ještě o některých sporných věcech.

Rozpor mezi státem a občanskou společností, o němž pojednává práce na s. 38 an., a který je důvtipně spojen s problematikou *mikro-* a *makro-* (a proč ne též *Lebenswelt-System* atd.), by mohl být interpretován v kontextu současné euroatlantické ideologie: zde nejde o nějakou magii (chtěnou/nechtěnou) teoretiků anebo politiků. Ideologie *občanské společnosti* je zásadně rozvíjena a šířena (a to i do „axiomů“ sociální teorie) institucemi UNESCO. Pojem, který možná již dávno ztratil poznávací moc, prostě žije díky euroatlantickým projektům. To – mimo jiné – ukazuje, jak si sociologie zajišťuje již delší dobu *legitimizaci* svého poznání: nejen imitací přírodovědy, jak Keller dokládá na jiném místě, ale také (a především) aliancí s institucionalizovanou ideologií.

Potom vyznívá poněkud naivně následující pasáž, která se týká (možné) lepší budoucnosti sociologie: „Krise sociologie se snad zmírní, až si naše disciplína uvědomí, že zde není proto, aby pomáhala udržovat iluze o rostoucí míře sociální koheze moderní společnosti. Snad ještě více pomůže, až si sociologie uvědomí, že zde není ani proto, aby pomáhala vyvolávat stále nová očekávání ze strany středních vrstev (...), ani proto, aby po vzoru ekonomické vědy pomáhala urychlovat další inflaci přání.“ (s. 100). Sociologie by podle J. Kellera měla naopak „iluze (...) rozptylovat“, „znepokojovat“ apod. Jenže: sám Keller na několika místech píše, že mu jde o sociologii v *moderní* společnosti (jen mimochodem podotýkám, že ačkoliv se tento pojem, *moderní společnost*, stal v celé práci metodologicky nosným, není tu nikde vymezen, snad jen mezi řádky a částečně na s. 133). Tvrdím, že funkce sociologie v *moderní* společnosti je právě tou funkcí, která je předmětem Kellerovy kritiky – a nejen to, tato funkce je *bytosným určením sociologie* čili dělá sociologii tím, čím je. Jen a jedině zapřažení socio-

logie do káry moderní společnosti je jejím hlavním legitimačním zdrojem (srv. A. Giddens, *The Consequences of Modernity* aj.). Načrtávat jinou možnost uplatnění sociologie je právě tou magií a mýtem, o kterých už zde byla řeč. Nepopírám, že *in margine* je taková aktivita možná, ale právě jen *in margine*. Myslím, že J. Keller je jejím dobrým představitelem a jeho kniha tento přístup také velmi dobře reprezentuje. Vyvolá polemiku?

Souhrnně mohu říci, že Kellerova práce je zdařilá, potřebná a poučná. Konstatuji to navzdory uvedeným kritickým poznámkám: kritické poznámky si totiž tvořím jen při studiu *dobrých* a hlavně *stimulujících* děl. Kellerovi se jistě podařily dvě věci: zbavit současné sociologické psaní znaku *jednostranné diety* a předvést, co zde před sociologií jako výzkumem/teorií vlastně stojí. Je to právě to, co (systematicky) *uniká* ze zorného pole sociologie – každodenní život. Ne *Lebenswelt* odívaná do důmyslných pojmů oné zvláštní kvazifenomenologické koncepce, ale srozumitelný život, jehož problematiku načrtávají ony pasáže, které jsem zmínil na počátku recenze v druhém odstavci.

Zde se ale vnučuje otázka: cožpak dnešní teorie společnosti nerozpracovala metody, jimiž by bylo možné uchopit (a vysvětlit) fakt zajetí sociologie v právě určitých a ne jiných téma-

tech? Je vskutku tak sterilní? Co kupříkladu koncepce *simulací*? Nebo jiná teorie, vysvětlující uvíznutí sociologie v tenatech právě oněch a ne jiných témat a problémů, navzdory *jiným* problémům sociálního života?

Zbavovat lidi iluzí a znepokojovat je, je jistě potřebné, po mém soudu je to ale málo. Stejně tak nestačí prokazovat (není to tak těžké), že sociologie i nadále zůstává v rukou oněch „železničních inženýrů, kteří se neuplatnili na železnici“. Co by se *kupříkladu* mohlo stát *pozitivně stimulující* problémovou linkou, propojující nesporně kvalitní témata práce, je služba a pomoc. J. Keller na to ostatně naráží na s. 71, kde pojednává o „marginálech“. Tu se zdá sociologie měnit svou funkci – od manipulace a operace k službě a pomoci. Tím se však mění v cosi zásadně jiného, o čem již však Kellerova práce – přirozeně – nepojednává. Takovou „jinou sociologii“ by – podle logiky autorovy argumentace – potkalo totéž co „marginály“, ty, kteří nemají co nabídnout do koloběhu služeb a protislužeb. „Držet nad nimi ochrannou ruku,“ píše J. Keller, „je nebezpečné, v očích ostatních to nepřidává na účtě, nýbrž spíše deklaruje“ (s. 71). Souhlasím. Tím se vysvětluje, proč je pro sociologii výhodnější pěstovat dvanáct *legitimizovaných omylů* a ne jejich opak: přidá to zřejmě na účtě.

Stanislav Hubík

Ladislav Rabušic: Česká společnost stárne

Brno, Masarykova univerzita a Georgetown
1995, 192 s.

Demografické stárnutí obyvatelstva je jev, který bude postupně ve stále hlubší míře fenoménem nejen vyspělých zemí, ale rychle se zvyšující absolutní počty starých lidí jsou i zítřkem zemí rozvojových. Jde přitom o nezvratnou skutečnost, neboť tito lidé se již narodili. Problematiku demografického stárnutí nelze zužovat pouze na systém sociálního pojištění a zdravotního zabezpečení, ale půjde také o kvalitu života skupiny obyvatelstva, jejíž váha bude v jednotlivých populacích narůstat.

Publikace L. Rabušice se zabývá problematikou demografického stárnutí v širších aspektech, a to díky erudici sociologa. V devíti kapitolách postupně studuje: *Civilizační pro-*

blém: společnost stárne; Jakého věku se budeme dožívat?; O úmrtnosti v České republice; Jak se budeme demograficky vyvíjet?; Česká společnost stárne; Kdy odcházet do důchodu a jak důchody financovat?; Je populační politika řešením problému demografického stárnutí?; Starší lidé v naší společnosti; Veřejná politika a stárnoucí společnost: samé otázky.

V první kapitole se autor zabývá věkovými strukturami obyvatelstva, jejich typologií a vývojem v České republice. V následujících subkapitolkách jsou postupně probírány příčiny demografického stárnutí, tj. změny porodnosti a úmrtnosti. Je zde zdůrazněn převažující efekt procesu porodnosti na formování věkové pyramidy. Je zde také správně poukazováno na měnící se dopad změn úmrtnosti na stárnutí věkových struktur, neboť historicky dřívější pokles úmrtnosti kojenců a dětí vedl naopak

k demografickému mládnutí populací. Teprve současný pokles úmrtnosti ve vyšším věku má za následek stárnutí na vrcholu věkové pyramidy.

Kolika let se budeme dožívat? je otázka kapitoly druhé, ve které autor shrnuje současné poznatky, podle kterých bude průměrná délka života za celou populaci kolem 85 let. Dochází zejména k tomu, že tohoto průměru se bude dožívat stále větší podíl lidí. Tento odhad je považován za „tradicionalistický“, neboť vychází ze současných dat. Vedle něj jsou zde uváděny i jiné, např. „vizionářský“, kde tento odhad činí až 100-125 let, resp. 150-200 let, díky pokroku biomedicínského výzkumu, dále „empiricistický“ 90-95 let v důsledku léčby chronických chorob. Prodlužování lidského věku povede ke zvyšování počtů starých lidí, a tak bude stále více nabývat na významu otázka, zda půjde o léta přidaná k životu, nebo život přidaný k letům. Opět existuje v současnosti několik teorií uvádějících kompresi morbidit, expanzi morbidit či neměnnou intenzitu morbidit. Autor zde postupně probírá všechny tři.

Kapitola třetí *O úmrtnosti v České republice* představuje autorovu analýzu úmrtnosti pomocí modelových úmrtnostních tabulek. Je to jeden z možných přístupů demografické analýzy, který nebývá tak často využíván, spočívá v porovnání reálných vzorců úmrtnosti s modelovými. Přiřazením příslušné modelové tabulky podle reálné hodnoty míry úmrtnosti v jednotlivých položkách dostáváme rozpětí modelových úmrtnostních vzorců, ve kterých se reálná populace pohybuje. Na publikovaných obrázcích jsou vidět hluboké odchylky reálných vzorců od modelových, zejména u mužů ve věku 65-79 let. Autor zde ještě uvádí situaci v některých dalších státech, analyzovanou stejným postupem. Ve druhé části této kapitoly nabízí vysvětlující faktory obecné i ty, které jsou specifické pro střední a východní Evropu.

V kapitole *Jak se budeme demograficky vyvíjet?* autor prezentuje výsledky vlastní demografické prognózy do roku 2030. Jeho projekce budoucích trendů úmrtnosti byla provedena nikoli extrapolací stávajících trendů či analogií s jinými vyspělejšími zeměmi, ale pomocí modelových úmrtnostních tabulek. Bere v úvahu dvě varianty úmrtnosti, z nichž

první byla založena na zachování specifických rysů české úmrtnosti (zejména nadúmrtnost mužů ve vyšším věku), a druhá počítá nejen se snižováním úmrtnosti, ale také s její strukturální přeměnou tak, že v roce 2030 bude úroveň i struktura odpovídat modelovým úmrtnostním tabulkám 24-25, tj. střední délce života při narození u mužů 72-74 let a žen 77,5-80 let. Ve své projekci plodnosti je autor velmi optimistický, neboť nepředpokládal pokles pod hodnotu 1,55 dětí na 1 ženu, přičemž tento ukazatel vykazoval již v roce 1994 hodnotu 1,44 a v roce 1995 1,27. Na obranu autora však lze uvést, že v době výpočtu jeho projekce se pokles plodnosti v České republice nejevil tak dramatický. Kombinací dvou scénářů úmrtnosti a dvou scénářů plodnosti vznikají čtyři varianty vývoje počtu obyvatel v České republice, které jsou pak konfrontovány s poslední projekcí Statistického úřadu. Na tomto místě je nutno poznamenat, že ač autor v titulu své publikace mluví o tom, že česká populace stárne, nezkoumá hlouběji změny porodnosti, tj. jejich podíl na procesu demografického stárnutí. Celou záležitost odbývá konstatováním, že změny porodnosti jsou významným činitelem demografického stárnutí nicméně v porovnání se studiem úmrtnosti jim věnuje nulovou pozornost.

Následující kapitoly jsou věnovány širším aspektům demografického stárnutí v návaznosti na prognózu. Upozorňuje se na zrychlující trend demografického stárnutí v České republice po roce 2010 a na specifické potřeby stále narůstajícího závislého obyvatelstva. Jsou citovány ekonomické teorie věnované této problematice, zejména v souvislosti s populačním růstem. S tímto bezprostředně souvisí kapitola šestá, nazvaná *Kdy odcházet do důchodu a jak důchody financovat?* Diskutuje se v ní o systému důchodového pojištění u nás a v jiných vyspělých zemích. Zabývá se nejen výši dávek, věkem odchodu do důchodu, rovností pohlaví, ale také psychickým aspektem. Nízký věk odchodu do důchodu nás podle autora nutí vnímat samy sebe brzy jako staré. V oblasti populační politiky nevidí autor žádnou praktickou možnost řešení demografického problému.

V osmé kapitole nazvané *Starí lidé v naší společnosti* jsou rozebírána na základě literatury různá pojetí stáří, mluví se o tom, že stáří je kategorií značně heterogenní, jejíž náplň se

proměňuje i v čase. S postupným zvyšováním podílu osob ve starších věkových skupinách bude nutno také formulovat veřejnou politiku pro starou populaci, uvádí autor v poslední deváté kapitole nazvané *Veřejná politika a stárnoucí společnost: samé otázky*. Největší pozornost bude pravděpodobně věnována ekonomickým implikacím. Autor také upozorňuje na možné změny alokace zdrojů ve smyslu přesunu k seniorům na úkor rodin s dětmi.

Svou práci L. Rabušic zakončuje „...téma demograficky stárnoucí společnosti zatím přináší především otazníky: Žel, otázek je mnoho, odpovědi dosud minimálně“. Přesto se domnívám, že se autor pokusil čtivou formou přiblížit širší čtenářské veřejnosti problematiku demografického stárnutí, která čím dál více bude a musí stát v popředí veřejného zájmu. Publikace se vyznačuje třemi vlastnostmi. První z nich je profesionálně odvedená kompilace názorů, teorií ze současné odborné literatury, převážně anglosaské. Autor zde zdařile přibližuje českému čtenáři „novinky“ v oboru. Jeho kompilační partie jsou velmi zasvěcené, na některých místech mají charakter diskuse s literaturou. Jedná se často o současné články publikované v zahraničí, i dosud nepublikované přednášky či rukopisy, které jsou u nás velmi obtížně dostupné. Domnívám se, že tuto zasvěcenou popularizaci lze označit za velmi kvalitní, i vzhledem ke značnému rozsahu prostudovaných materiálů. Druhou vlastností je uvedení vlastní analytické práce zaměřené na studium úmrtnosti a výpočet čtyřvariantních projekcí. Zde autor použil u nás ne příliš tradiční postup, tj. využití modelových úmrtnostních tabulek. Je to jeho právo, osobní volba, kterou nelze vytýkat. Na druhou stranu, jestliže hodnotíme velice srozumitelný výklad teorií a přístupů v aspektu prvním, nevím, zda demografické části budou srozumitelné pro nedemografy, resp. i pro ty, kteří se příliš modelovými úmrtnostními tabulkami nezabývají. Nejsem si jistá, zda čtenář

pochopí, že na grafech na s. 51-56 popis osy y znamená formální čísla modelových úmrtnostních tabulek. Nepřipadá mi šťastné mluvit o úrovni modelových úmrtnostních tabulek, neboť číslo znamená úroveň úmrtnosti zprostředkovaně (i když vím, že v angličtině jde o „level“). Je to však věc názoru. V souvislosti s demografickými pasážemi bych upozornila na další maličkosti: na s. 12 má být věková skupina 15-49 let nikoliv 15-50 let, protože jde o dokončený věk. Na s. 14 se směšuje pojem věková pyramida a strom života, věková pyramida je dvojitý otočený histogram, strom života je ve stejném smyslu polygon četností. Nelíbí se mi termín demografická transice, dala bych přednost termínu demografický *přechod* (s. 16). Na s. 22 nahoře je zavádějící formulace „tj. v počtech úmrtí u jednotlivých věkových skupin, v tzv. specifických úmrtnostech“, na obr. 1a jsou počty zemřelých na 1000 obyvatel v příslušném věku. Na s. 27 chybí v tab. 1.1 Latinská Amerika. Nesouhlasím s tvrzením autora týkajícím se pronatalitní politiky na s. 134, že „Praktické výsledky byly ovšem žalostné“. Domnívám se, že soubor propopulačních opatření, přijímaný na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, přispěl k tomu, že počínající pokles v generační plodnosti byl zastaven a generace žen, kterým bylo v té době 23-27 let svou generační plodnost zvýšily z 2,0 na 2,1. Tuto skutečnost potvrzují jak data běžné evidence, tak poslední sčítání 1991. Třetím aspektem vlastností je autorův širší pohled pojetí, neboť v jeho práci se promítá jak pohled demografický, tak sociologický včetně ekonomických úvah. Přes uvedené drobné připomínky lze publikaci Ladislava Rabušice *Česká společnost stárne* na našem trhu uvítat, neboť podobných obsáhle laděných prací věnovaných populační problematice a určených pro širší vědeckou veřejnost je zatím velmi málo.

Jitka Rychtaříková

Milan Otáhal: Opozice, moc, společnost 1969-1989

Praha, Maxdorf 1994, 118 s.

Studie je rozdělena do 4 kapitol, které již samy o sobě naznačují autorův přístup k látce a hlav-

ně hodnocení opozice a jejího největšího přínosu. V první kapitole nazvané *Počátky „normalizace“ a první fáze opozice* nacházíme rozbor činnosti a požadavků skupin působících zhruba do roku 1972. Druhá kapitola zachycuje okolnosti vedoucí ke vzniku Charty 77, důsled-

ky vyvolané tímto aktem a nové prvky, které se v její existenci projeví a které ji odlišovaly od opozičních skupin předcházejícího období. Další část pojmenovaná *Zlom ve vývoji disidentského hnutí a společnosti* se už soustřeďuje na druhou polovinu 80. let, změny v SSSR a následné oslabení československého normalizačního režimu, který ztrácel schopnost poradit si s postupným rozšiřováním opozičních nálad a postojů mezi obyvatelstvem. Závěr je pak věnován událostem listopadu a prosince 1989, od přípravy a průběhu demonstrace 17. 11. 1989 až po zvolení Václava Havla prezidentem.

Neztotožnil bych se beze zbytku s autorovým tvrzením, že přelom ve vývoji opozice znamenal až zvolení Gustáva Husáka do čela KSČ. Teprve poté prý vstoupila do opozičních požadavků nová kvalita, spočívající v úsilí o odstranění celého vedení a nikoliv jen, jak tomu bylo za Dubčeka, v nabádání k neústupnosti. Sám autor dosti přesvědčivě ukázal, že mezi Dubčkovou a Husákovou politikou velký rozdíl neexistoval, že sám Dubček se vydal směrem, kterým později postupoval Husák, a že tedy nové cíle opozičního usilování nebyly bezprostředně zapříčiněny Husákovým nástupem.

Charakteristickými znaky celé opozice přelomu 60. a 70. let byla víra v socialismus a jeho hodnoty, přesvědčení, že normalizační politika je s pravými socialistickými zásadami v těžkém rozporu a že je silně diskredituje. Oproti tomuto standardu představovanému např. *Socialistickým hnutím československých občanů* existovaly pozoruhodné výjimky. Jednalo se o iniciativy, které se sice také hlásily k socialismu, jejichž praktické názory se ale od tradičně socialistických značně lišily. První z nich je *Manifest Deset bodů* vydaný nevelkou skupinou občanů 21. 8. 1969. Velká váha přisuzovaná lidským a občanským právům a zdůraznění možnosti obrany proti systému „praktickými skutky nepolitické povahy“ jej zásadně odlišují od všeho, co v této době vznikalo. Tento dokument podepsala řada lidí, kteří jsou spojeni s dalším vývojem opozičního hnutí (Václav Havel, Ludvík Vaculík, Rudolf Battěk) a jejich vliv je nesporný. Zároveň tato skutečnost poněkud relativizuje příliš striktní oddělování jednotlivých fází s jejich specifiky. Oprávněně věnuje autor pozornost myšlenkově snad

nejpozoruhodnějšímu zjevu, který bylo možno na scéně tehdejší ČSSR nalézt – *Československému hnutí za demokratický socialismus* složenému z části bývalých členů Československé strany socialistické v Brně. M. Otáhal správně poznamenal, že řada základních opatření socialistického režimu vůbec nebyla zpochybňována a že souvislost demokratického uspořádání s tržním hospodářstvím a soukromým vlastnictvím nebyla odhalena. Přesto však lze význam této skupiny, alespoň ve vývoji politického myšlení, jen těžko přecenit. Domnívám se, že autor ji měl jednoznačným způsobem vymezit proti ostatním skupinám, neboť představuje kvalitativně cosi úplně jiného a vyššího. Nejvíce se dokázala vymanit ze způsobu uvažování, který ležel jako stín na jiných skupinách.

Další části Otáhalova výkladu jsou poněkud problematičtější. Zdůvodnění rezignace převážné části obyvatelstva na politickou angažovanost nezní příliš přesvědčivě a argumentační užití rostoucího zájmu o rodinné domy, chaty, chalupy a auta se jeví jako velmi zjednodušující a vyvolává dojem záměny příčiny a následku.

Atmosféra po roce 1972 opozičním aktivitám nepřála. Trvalé mocenské zásahy opozici sice úplně nezničily, ale citelně ji otřásl. Nadále tedy zůstávala roztržena do různých přátelských sdružení nebo profesních skupin. Sdružovali se reformní komunisté, určité styky udržovala část redakce bývalého časopisu *Tvář*. Již zde autor počíná odlišovat dva proudy opozičního hnutí, přičemž tuto dichotomii vede celým následujícím vývojem. Staví proti sobě Mandlerovu „realistickou“ či „konstruktivní“ skupinu a Havlovu skupinu „radikální“. „Realistická“ skupina, zárodek pozdější *Demokratické iniciativy*, spojená vedle Emanuela Mandlera se jmény Bohumila Doležala a Karla Štindla, zůstávala na půdě tradiční „politické“ politiky, chtěla působit na základě všestranného poznání a pochopení tradic a tehdejší současnosti v rámci reálných politických možností. Ve světle tohoto rozlišení je podán vznik a hodnocení *Charty 77*, v jejímž pojetí se prosadila Havlova koncepce „nepolitické“ politiky. Ráz *Charty 77* byl určen již podnětem, který přispěl k jejímu vzniku, tedy obhajobou základních lidských práv. Právě jejich porušo-

vání, snaha tomu bránit a dosáhnout všeobecného respektu k nim, byly hlavní cíle Charty 77. Od počátku se vyhýbala tomu, stát se organizací s pevnými stanovami, závazným cílem a určitým způsobem podmíněným členstvím.

Nejspornějším momentem celé knihy je právě Otáhalovo hodnocení Charty 77 a jejího dosahu. Skutečnost, že sami její představitelé výslovně odmítali klasicky politickou angažovanost a že se chtěli omezit jen na oblast mravní, odvedla autora nesprávným směrem. Nedostatečně zhodnotil obecně známý fakt, že v totalitním režimu, potlačujícím jakékoli nezávislé politické projevy, dostává politický význam každý projev dávající najevo nezávislost na linii vytyčené politickou mocí, byť by v normálních poměrech neměl s politikou vůbec nic společného. Oblast „politická“ je v takovýchto systémech mnohem rozsáhlejší a zahrnuje také nezávislé kulturní aktivity, pokusy o nezávislé myšlení a vystupování v různých oblastech. A stejně tak i jednání každého člověka, který odvrhne nedůstojnou přetvářku, k níž byl systémem nucen, má svůj politický význam a hodnotu. Toto individuální lidské rozhodnutí bylo podle Václava Havla nejdůležitějším předpokladem změny systému, protože společenská krize se odvozovala od krize individua. Jestliže dnes vidíme, že ke změně systému došlo, aniž by, jak se denně přesvědčujeme, velká většina národa touto změnou prošla, nenutí nás to tvrdit, že Havlovo vidění problému (nejlépe zpracované v proslulém esejí *Moc bezmocných*) nepatřilo do politiky. Pokud politiku nechápe jako záležitost techniky získání a udržování moci, popř. techniky provádění převratů, ale jako většinou marné, leč oprávněně stále znovu podnikané pokusy zavést do konkrétních politických systémů, nejen totalitních, větší míru spravedlnosti, respektu moci k právům individua a respektu obou, moci i individua, k obecnému (V. Havel by možná použil výraz transcendentálnímu) řádu bytí, jehož zásady musí platit bez ohledu na to či ono politické uspořádání, mají Havlovy úvahy nepopíratelnou politickou hodnotu i politický dosah. Nejsou přirozeně dány jejich bezprostředním politickým uplatněním, ale jednak vahou nezávislého vystoupení známého intelektuála proti totalitní moci, a jednak formulací, byť jen v náznacích, zásad, jejichž uplatnění by na tradiční politiku

mělo obrovský vliv a radikálně by změnilo její podmínky. Dostáváme se ke druhému důvodu, který nám umožňuje považovat Chartu 77 za politický projev. Vedle politického významu zprostředkovaného lze myslím uvést i politický význam přímý. Jasně vysvitá ze statí profesora Patočky z ledna 1977. Sám M. Otáhal z ní cituje, ale zdá se, že ji nesprávně interpretuje. Závazek dodržování lidských práv jako uznání něčeho „závazného, nedotknutelného a nenapadnutelného“ má přece svůj nepominutelný politický rozměr. Západní politické myšlení uznalo základní práva občana jako výraz nikoliv utilitárních politických kalkulů, nýbrž jako nárok vyvozený z přesvědčení, že svět je podřízen principu, před nímž jsou si všichni jedinci rovni, a proto si musí být rovni i před politickou mocí vzešlou z jejich imaginárního rozhodnutí a za účelem obhajoby jejich legitimních zájmů. Jestliže se tedy profesor Patočka dovolává takto zakotvených občanských práv, vrací se ke kořenům západního politického myšlení. Jako účel Charty 77 uvedl solidaritu lidí, „kteří porozuměli, jaký význam má mravní smýšlení pro reálnou společnost a její normální fungování“. Vidíme tedy, že se ve svých úvahách nepohyboval ve sférách odtržených od praktického života, v nichž se nachází jen hrstka vyvolených, ale v reálném životě a že se zajímal o jeho řádný chod, jinými slovy, šlo mu o politické záležitosti.

Na druhé straně lze souhlasit s autorovým tvrzením, že se Charta 77 nedokázala vždy vyhnout situaci, v níž sklouzla do polohy „svědomí společnosti“. A je třeba částečně přijmout i závěrečné hodnocení jejího přínosu, který skutečně nelze měřit počtem podpisů a okamžitým vlivem na oficiální politiku, neboť z tohoto pohledu by byl opravdu nepatrný. Je zřejmé, že od Charty 77 opravdu nevedla přímá cesta k překonání totalitního režimu. Ta však nevedla ani od jiných opozičních pokusů, jakými byla např. Demokratická iniciativa, přestože se k takovému názoru autor, byť dosti opatrně a ne zcela explicitně, hlásí.

Charta 77 nebyla všemi opozičními protagonisty přijata kladně, ale alternativa k ní vznikla až po deseti letech, v době, kterou M. Otáhal poněkud problematicky charakterizuje jako „zlom ve vývoji disidentského hnutí“. Vývoj v SSSR po nástupu M. Gorbačova a jeho

perestrojky a následné, i když velmi váhavé, „uvolňování“ režimu v ČSSR, spojené s rostoucími ekonomickými problémy a stagnací vytvářely samozřejmě nové, příznivější podmínky pro vyvíjení opozičních aktivit, a reakce na sebe nenechala dlouho čekat. Aktivizovala se tzv. šedá zóna. Přirozeně se objevovaly nové koncepty, z nichž Otáhal v duchu svého základního dělení opozice nejvíce oceňuje projekt Demokratické iniciativy z roku 1987. Ačkoliv její prohlášení podepsali i V. Havel a další čelní představitelé Charty 77, jednalo se o akci tzv. realistické skupiny. S výrazem zlom lze souhlasit pouze za předpokladu, že se nebude vztahovat na samotnou Demokratickou iniciativu, ale bude charakterizovat celkové rozšíření opozice a její základny, a tak bude užíván v kvantitativním, nikoliv v kvalitativním smyslu. Důraz Charty 77 na dodržování občanských práv a na vnitřní mravní obrodu jednotlivce nejenže neztratily v podmínkách 80. let svůj význam, ale jejich důležitost naopak vzrostla s tím, jak vnější vývoj kladl před jednotlivce nové možnosti společenské angažovanosti.

Mezi Demokratickou iniciativou a Chartou 77 existují samozřejmě výrazné rozdíly, ovšem jejich interpretace jako střetu naivních mravních radikálů s prozíravými a uvážlivými realisty je pochybná. Pro Demokratickou iniciativu nebyl základním východiskem jedinec, jeho práva a jeho mravní dilema, ale oblast politiky, přesněji řečeno politiky v užším smyslu slova, tzn. předkládání konkrétních politických požadavků a programů a hlavně záměr získat možnosti jejich realizace, tedy dostat se k moci. Krize podle Demokratické iniciativy neměla řešení mravní, ale politické. Demokratická iniciativa proto usilovala o demokratizaci veřejného života, uvolnění tuhého centralismu, větší prostor všem nezávislým činnostem. K těmto změnám mělo docházet postupně v určitém přechodném období, které podle nového prohlášení ze září 1989 mělo skončit svobodnými volbami. Ačkoliv M. Otáhal dává najevo sympatie vůči Demokratické iniciativě, objektivně připouští, že snahy o postupné reformy uvnitř nereformovatelného systému neměly praktický smysl, že programy sestavované před listopadem 1989 nebyly v radikálně odlišné situaci použitelné. Zdá se však, že tím nepřímou doznal i skutečnost, že podobně jako Charta 77,

nebyla ani Demokratická iniciativa svým programem a působením s to způsobit změnu politického systému. Na rozdíl od ní ale praktické požadavky Charty 77, týkající se lidských práv, našly a musely najít v nových podmínkách svůj smysl. Svobodné volby byly v listopadu 1989 samozřejmě stěžejním požadavkem, ale přičítat zásluhu za jeho formulování právě Demokratické iniciativě se jeví jako diskutabilní.

V dokumentech Demokratické iniciativy překvapuje silné akcentování národa. Je jisté možné považovat národ za „pravou společenskou základnu hodnot, které povstávají z lidské činnosti“, ale takové myšlenky vyhlížejí poněkud archaicky. Moderní demokratické společnosti, o níž opozice jistě usilovala, je patrně bližší koncepce Charty, zakotvená v nedotknutelných právech jedince a k jedinci vztahující základní hodnoty.

Všechny tyto poznámky nemají však sloužit ke zlehčování významu Demokratické iniciativy, která nepochybně sehrála pozitivní úlohu ve vývoji československé opozice.

Výraznější politickou angažovaností v původním smyslu slova se vyznačovaly i další nezávislé iniciativy, jakými bylo např. *Hnutí za občanskou svobodu*, vznikající v září 1988 a *Klub za socialistickou představbu-Obroda*, který svůj program zveřejnil v prosinci 1988. Manifest HOS nazvaný *Demokracie pro všechny* reagoval na měnící se situaci, která už skýtala možnosti skutečné politické činnosti. Vzhledem k tomu, že na formulování tohoto programu se významně podílel i V. Havel, lze manifest pokládat za náznak sbližování obou hlavních proudů. Politika jako veřejná činnost měla být rehabilitována. Hnutí se přihlásilo k demokratické tradici Československa, a proto vzneslo základní demokratizační požadavky v oblasti politiky, hospodářství i kultury. Obroda sdružující reformní komunisty byla oproti HOS mnohem úžeji svázána s konkrétní politickou vizí, s ideálem demokratického socialismu. Vedle programu, který už neodpovídal době vzniku, trpěla Obroda i chybně stanovenou taktikou. Udržovala sice styky s ostatními nezávislými skupinami, zároveň ale hledala kontakty ke KSČ, což těžce poškozovalo její akceschopnost a spolu s dosti vysokým průměrným věkem členů a jejich vyhraněnou minulostí vedlo k její izolaci.

Spektrum nově vznikajících organizací pak doplnily ještě *Nezávislé mírové sdružení*, *Mírový klub Johna Lennona* a *České děti*. Všechny se profilovaly především generačně a vyjadřovaly nedůvěru svých protagonistů k ideálům starších generací.

V dalším průběhu událostí prakticky až do listopadu 1989 pak M. Otáhal vidí střetávání „realistické“ a „radikální“ koncepce. Podrobněji se věnuje rozdílným názorům při přípravě demonstrace 21. 8. 1989 a při jejím hodnocení. V těchto i v dalších kontroverzích se jenom promítaly postoje výše již vysvětlené.

Autor se omezil na nejvýznačnější opoziční směry, které byly poměrně známy už v době svého působení, bohužel však do své práce nezahrnul, popř. se jen letmo a okrajově zmínil o opozičních skupinách působících v církvích nebo v uměleckých kruzích.

Z politologického hlediska je Otáhalova kniha zajímavá především rozbořením koncepcí „nepolitické“ a „politické“ politiky, jejich praktických projevů a zprostředkovaně nadhazením otázky, co všechno zahrnuje politika vůbec a politika v totalitním nedemokratickém systému zvlášť. Autor nezaznamenal či nedostatečně zhodnotil politický aspekt přítomný v působení Charty 77 i přesto, že ze strany jejích myslitelů byl bezprostřední politický význam popírán. M. Otáhal tím „vytěsnil“ Chartu 77 do oblasti mravních apelů a požadavků, tedy ve svém pojetí zcela mimo politiku. Jako reálnou alternativu vůči Chartě pak staví Demokratickou iniciativu s jejím programem hlásícím se výslovně k politické práci a k politickému řešení problémů. Ač je i k Demokratické iniciativě kritický, hodnotí její přínos ke svržení režimu a k vytváření demokratického systému výše než přínos Charty 77, neboť přistoupila ke konkrétním politickým otázkám a neomezila se jako Charta 77 jen na morální výzvy směřující k samotnému jednotlivci. Z tohoto předpokladu pak vyplývá i diskutabilní periodizace vývoje opozičního hnutí, především umístění základního

kvalitativního předělu do začátku druhé poloviny 80. let. Chtěl bych zdůraznit, že existují i silné argumenty podporující lokalizaci takového předělu do vystoupení Charty 77 pro její vyzvednutí problému lidských práv. Právě to mělo pro pozdější budování normálních poměrů největší význam a právě to bylo v Chartě nové a objevné.

Zdá se, že za všemi těmito názory stojí kardinální otázka, co všechno patří do oblasti politiky, co všechno má politický charakter a následně, čeho se má dotýkat politická změna. Domníváme-li se, že politika je jen otázka moci, jejího dosažení a udržování a že politická změna zahrnuje jen změnu institucí, můžeme dát autorovi knihy zapravdu. Jestliže však vidíme politiku šířeji, jestliže do ní počítáme i trvalé, samozřejmě nenásilné úsilí o mravní růst jedince, o jeho úctu k bližnímu, respekt k „nadpolitickému“ řádu světa a z něho vyplývající obranu politického uspořádání tomuto řádu odpovídajícího a naopak odmítnutí (ne vždy musí jít o přímý odpor – viz právě Charta 77) uspořádání zmíněnému řádu odporujícího, pokud soudíme, že politická změna má obsahovat i změnu lidského uvažování a jednání, založenou však nikoliv na pragmatických kalkulacích, ale etickém přesvědčení, musíme se na práci M. Otáhala dívat kriticky.

Takový kritický pohled ale vůbec neznamená přehlížení pozitiv. I kdyby kniha vyvolala „pouze“ širokou odbornou diskusi, větší zájem o toto období, kladení dalších otázek, hledání odpovědí nezatížených momentálními politickými zájmy, odpovědi sice jenom dílčích a nenárokujících si absolutní platnost, ale přesto posouvajících naše poznání dál, kritické pochybování o mnoha dnes často příliš jednostranně pojímaných jevech a skutečnostech, patřily by jejímu autorovi zásluhy, obdiv a poděkování. A že se tak stane, o tom rozhodně nemusíme pochybovat.

Jan Dobeš

Sborník prací filosofické fakulty brněnské university G 36

Brno, FF MU 1994, 112 s.

Eduard Urbánek (ed.): Proměny současné sociologie (Acta Universitatis Carolinae, Studia sociologica X)

Praha, UK 1994, 121 s.

Osudy fakultních sborníků a akt nebývají slavné: málo se o nich ví, téměř se o nich nepíše a málokdo je čte. Bývá tomu tak proto, že sborníky a akta se občas stávaly odkladištěm prací přípravných a jinak málo publikovatelných, ač v čase normalizačním tu a tam poskytovaly šanci i těm, kteří třeba do ctihodného a ideologicky střeženého *Sociologického časopisu* nesměli. Ty časy jsou ty tam a o dvou sbornících, jež vydaly shodou okolností v tomtéž roce dvě z nejvýznamnějších kateder sociologie v českých zemích platí, co shora povězeno: neví se o nich, ergo se nečtou. V těchto případech by to byla nepochybně škoda, i když nikoliv rovnou tragédie: přípravný ráz některých studií je zřejmý (Keller, Šubrt, Mareš, snad i Suša) a dnes dokonce ex post viditelný a prokazatelný (Keller), informativní akcenty převažují (Urbánek, Marada, Keller, zčásti Volek), jakýkoliv pokus o polemiku či vědecký spor s kýmkoliv chybí zcela. A přesto ani v jednom, ani v druhém případě zahloubané studium neznamená promarněný čas: zejména adeptům sociologie nutno vše doporučit.

Brněnský sborník začíná dvěma studii o chudobě, teoretičtější z pera Petra Mareše usiluje o vysvětlení konsenzuálního pojetí chudoby. Protože jediná práce, kterou autenticky k tématu znám, totiž studie Spickerova, v textu i bibliografii figuruje, usuzuji jistě pouze zcela pravděpodobnostně, že jde o studii dobře fundovanou, v každém případě instruktivně napsanou a lze se pouze těšit, až Mareš své téma uchopí komplexněji v knižním tvaru. Práce Libora Musila patří snad do oblasti historické demografie či historické sociologie (nikoliv ovšem ve smyslu paradigmatu neomarxistického à la Charles Tilly nebo Theda Skocpol), pokouší se totiž ukázat problém chudoby v Československu mezi dvěma válkami: počín všestranně záslužný, empiricky obohacující, a dokonce politicky aktuální. Musil totiž pře-

svědčivě dokládá kontinuitu v řešení problému chudoby tehdy a dnes, což je zjištění v mnoha ohledech jistě zajímavé.

K jiné kategorii prací patří studie Jaromíra Volka *Pojem šílenství v kontextu díla Michela Foucaulta*, text je to zasvěcený, poučený a zejména v kapitole věnované dekonstrukci pojmu šílenství velice podnětný. Samo téma je jistě nenové, text je napsán zřetelně před českým vydáním Foucaultova díla, takže jistě s cíli také informativními. Do postmoderního mlýna sice Volek svou troškou přispívá (a kvalifikovaně), ale stále uvnitř postmoderního diskursu, z něhož jednou lapenému vystoupit, zdá se, téměř nelze. Radostně konstatuji, že Volkovi nelze vytýkat jazykový ezoterismus tak milovaný filozofickými postmodernisty tu i cizozemskými.

Jana Kellera úvaha o Randallu Collinsovi co reprezentantu sociologie mezi „tradici a perspektivou“ je z rodu prací dobře informovaných a řekl bych „promyšleně intencionálních“. Collins je Kellerovi (jako ostatně i jindy a jinde) záminkou k tomu, aby promýšlel své problémy základní – problémy mikro-makro relace, racionality, trhu a směny, role rituálů a zde dokonce téma emoce versus poznání. Nicméně přípravnost je příliš citelná – o Collinse jde až na n-tém místě. Ostatně chybí mi v tomto kontextu práce, která snad již Kellerovi dostupná být mohla, totiž *Sociological Insight* s příznačným vševysvětlujícím podtitulem *An Introduction to Non-Obvious Sociology* (1. vyd. 1982, 2. vyd. 1992). Zde je razantně zformulována dnes asi základní collinsovská teze o nonracionálním původu lidské racionality etc. Ostatně o čem jiném je vlastně Kellerova *Nedomyšlená společnost*, jejíž první kapitola je zjevnou, byť snad nevědomou variací na collinsovské téma? Neobviňuji z plagiátu (tento přístup je „ve vzduchu“), ani nedokládám svou „sečtělост“, ukazují na opomenuté souvislosti pro budoucí čtenáře Collinse – v té „nesamozřejmé sociologii“ jsou totiž krásné kapitoly o sociologii Boha, paradoxech moci, normalitě zločinu, lásce a vlastnictví a možnostech sociologie při tvorbě umělé inteligence (Collinsova teze: *kdybychom někdy přistoupili ke konstrukci počítače s lidskou inteligencí, musel by ho programovat sociolog...* dodávám – ale který? jaký? či?).

Poslední text z pera Radima Marady je věnován výkladu, rozboru a komentáři ke knize Jean L. Cohenové a Andrew Arata *Civil Society and Political Power* (MIT Press, 1992). Knihu napsali američtí učitelé znalí Maradovi z New School, text je snad i výrazem poděkování za péči, kterou mu věnovali. V každém případě je inteligentním průvodcem po knize, jež má 771 stran a váží 1,32 kg (údaj můj), jde tedy o špalek více než úctyhodný. A nesmírně sporný a obsažný – není významné osobnosti, která by se tématu občanské společnosti teoreticky nedotkla, jež by chyběla, výklad je autorsky silný a Marada se v tématu sám pohybuje volně. Rámec informace však příliš nepřekračuje – ale kdyby si naši „zasvěcení novináři“ typu Ladislava Jakla (jejichž bezbřehá arogance ve vztahu k sociálním vědám je o to méně pochopitelná, oč déle v čele Lidových novin sedí Václav Bělohorský) Maradovu informaci přechetli, možná by se trochu mírnili ve svých bohorovných soudech (popravdě tomu moc nevěřím, spíše by Arata s Cohenovou označili za pohůnky ruského velmocenského imperialismu nebo stoupence havlovského sentimentalismu, jak libo). Občanská společnost není laciné politikum situované na kontinuu Klaus-Havel, ale velice vážný problém moderní demokracie od časů nejméně Rousseauových.

Pražská *Acta* mají souhrnný ambiciózní titul *Proměny současné sociologie*, editoval je senior pražské akademické sociologie Eduard Urbánek a editoval dobře: hlas (relativně) mladých zazněl naplno a nesmyslnost politického kádrování se vyjevila zcela zřetelně. Chci říci – kde kádrovali příliš, nejednou také o příliš mnoho přišli: ve vědě jedinou exkulpaci je tvořivý čin. Samozřejmě, že nechci přehánět – pražská *Acta* jsou zhruba na srovnatelné úrovni s brněnskými, mají punc teoretické akademičnosti (a proč ne?), ale i místy teoretického rozletu. To rozhodně platí o studii Olega Suši věnované současné ekologické krizi, která je postupně oproštěna od sušovské ezoterické dikce a sděluje, co sdělití chce – vše podstatné o vztahu ekologické krize a modernity (literatura je sama o sobě impozantní). Pilný a sečtělý Jiří Šubrt se vrhl na téma paměti co sociologického problému, což souvisí s jeho zájmem o sociologické problémy času. Jeho výklad je soustředěný a vcelku úplný – jen

v jedné věci nemá pravdu: že sociologický výzkum paměti je zatím spíše jen okrajovou záležitostí. Nechci nostalgicky nýt po časech, kdy jsme věděli o literatuře polské více než o kterékoliv jiné, ale musím připomenout, že Poláci (přesněji – Polky: Pawelczynska, Skarga a Tarkowska) se po léta tématu času i sociální paměti systematicky věnují. Naposledy Elżbieta Tarkowska v knize *Czas w życiu Polaków* (IFiS PAN, 1992), což je spíše studie o národním charakteru – ale o čem jiném by sociologie sociální paměti (kolektivní) vlastně měla být? Jitka Havlová se vrací k fenoménu rozdrobené práce – ukazuje, jak některá sociologická témata prostě z povahy věci nestárnou, jakkoliv se povaha práce, její smysl i skladba zásadně změnily.

Text Eduarda Urbánka o Jeffrey Alexanderovi (přednesený tuším na sjezdu Masarykovy sociologické společnosti) patří k jeho standardním informativním textům osvědčujícím hlubokou znalost „interního světa“ západní sociologie. Chybí mi nicméně alespoň náčrt Alexanderova pojetí „multidimenzionální sociologie“ z roku 1982, leccos by se vysvětlilo jednodušeji. Studie Ivana Muchy se týká problému dnes v literatuře dosti diskutovaného, totiž jak se vztahuje Simmel k postmodernitě, závěr jeho kultivované stati vyznívá sice nikoliv úplně překvapivě, nicméně velice přesvědčivě – pokud se Simmel stal „miláčkem postmoderny“, pak neoprávněně, omylem a nedorozuměním. Dodám, že taková nedorozumění jsou nicméně v sociologii občas plodná a inspirující.

Studie Vladimíra Müllera o národním státu a společnosti se zcela nepochybně dotýká po jistou dobu již diskutovaného, ale zcela zásadního tématu – v dikci Müllerově –, zda je národní stát politováníhodným monstrem, ke kterému lidská společnost nedopatřením dospěla, nebo funkčně logickým institucionálním nástrojem, s nímž se nedá nic dělat. Müllerova studie by byla teoreticky asi nejpronikavějším textem celého sborníku, kdyby zcela nezbytným předpokladem jejího studia nebyla znalost angličtiny, němčiny, francouzštiny – ve všech těchto jazycích Müller cituje, aniž překládá. Přiznávám, že německy nečtu, a tak mi půlka textu zůstala nesrozumitelná. O jiných čtenářích pak předpokládám, že Durkheim ve fran-

couzštině také není jejich každodenní intelektuální stravou. Říkám tomu „návrat k Vorovkovi“ – tento český filozof (1879-1929) citoval v osmi jazycích, dokonce v azbuce. Je-li toho třeba (byť bez azbuky) dnes, nejsem si jist.

A konečně postmoderní hříčka Jiřího Buriánka je zjevným náčrtem, počátkem něčeho, co by mohlo sociologii nejen atraktivizovat, ale i jaksí vnitřně proměnit. Cituje-li brněnský Volek Foucaulta, že *naše civilizace má tendenci přetvářet stále více každodenních promluvo- vých aktů na akty vážné*, pak dodám, že Buriánek má tendenci převést smrtelně vážný a nezřídka k uzoufání nudný politický diskurs naší společnosti do polohy hravé či hrové: politickým subjektům přisuzuje ptáky, herečky, stromy, barvy, rostliny a hračky, přesněji – respondenti přisuzují. Vychází z toho cosi inspirujícího, ale mám pocit, že je to přece jen silně *in statu nascendi*. Politický symbolismus, vědomý i nevědomý, asociativní akty, které ve vztahu k našim politickým láskám a nenávistem pácháme – to vše bude třeba podrobit hlubšímu zkoumání. Buriánkovou zásluhou nepochybně je, že se pokusil spojit svou zkušenost empirického výzkumníka se svým

psychologickým vzděláním. Tento sňatek by nakonec mohl být plodný, zatím jde o stadium milostných hříček či námluv. *Qui vivra verra*.

Pražský sborník, který je tradičně strukturován jako kvazičasopis, je uzavřen dvěma recenzemi, Müllerovou recenzí knihy, jež náhodou (?) pochází z téže myšlenkové dílny jako Maradou komentovaná kniha Aratova (*America at Century's End*, 1991, sepsal Alan Wolf a kolektiv z New School for Social Research), a Sedláčkovou recenzí knihy Miloslava Petruska *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Jan Sedláček se dopustil historického činu: poprvé po listopadu systematicky, podrobně a kriticky (byť vcelku velmi vřdně) analyzoval práci českého autora. Možná, že jde o čin následovanihodný...

Hodnotit oba sborníky srovnáním nebude, valně to ani nejde: jsou si v mnohém velice podobné, současně však naznačují některé zatím latentní odlišnosti školy brněnské a pražské. Ne, nejde o umělý návrat k tradici, jde o náznak konstituujícího se polycentrismu – Brno zjevně roli periferie hrát nehodlá a ani nebude. Má pro to všechny předpoklady.

Miloslav Petrusěk

Karl Kaser: Hirten, Kämpfer, Stammeshelden: Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats

Wien/Köln/Weimar, Böhlau Verlag 1992, 462 s.

Historicky orientovaný výzkum matriarchátu vycházel z genealogické teorie, která předpokládala vývojově dějinné vystřídání matriarchátu patriarchálními organizacemi. K jejím oporám patří matriarchální interpretace historických zvyklostí a mýtů antiky Johanna Bachofena, teze o vzniku rodiny a soukromého vlastnictví Bedřicha Engelse, Morganovy práce k matrifokální organizaci severoamerických Irokézů a Freudův průkopnický objev Oidipova komplexu. Patriarchálnímu (a v tomto smyslu každému) řádu musela předcházet matriarchální etapa. Vláda dobrotivých žen-matek byla více či méně násilně přerušena a přeměněna ve špatnou mužsko-otcovskou nadvládu: doprovodné jevy – kontrola sexuality ženy, její vykořisťování a utlačování, mužské následnictví s u-

přednostňováním prvorozeného místo nejmladšího v rodině, posílení sklonů k násilí atd. – jsou známy. Rodové poměry historického (patriarchálního) starověku, zemědělského a městského (patrifokálního) středověku a také naši stále mužsky dominantní (virifokální) industriální současnosti byly mnohokrát vykládány jako výsledek svévole mužských uzurpátorů. Důvodem tohoto chování mužů byla snaha o překonání významu biologické fertility ženy společensko-organizační cestou a z hlediska hlubinné psychologie o její vyvážení jinou předností. Řadou fundovaných, ale i méně fundovaných zkoumání byly historickému výzkumu matriarchátu časem vytvořeny spíše vratké základy. Často praktikovaný interdisciplinární diletantismus některých výzkumníků, které se snažily s nadšenou kreativitou a bez ohledu na metodickou serióznost interpretovat univerzální (panchronické a pantopické, v každém případě mnohovrstevné) kulturní symboly jenom a pouze matriarchálně, nemohl nahradit integrativní analýzu. Bez ní ale není možné adekvátní poro-

zumění společenským procesům. Pravděpodobně i z tohoto důvodu přestala existence univerzálního předhistorického matriarchátu (i přes mnoho logických opěrných bodů) vzbuzovat zájem. Zájem naopak neopadl o vznik, rozšíření a vnitřní logiku patriarchálně-virifokálních modelů světa, které na rozdíl od matriarchálních (matrifokálních) modelů platí za všudypřítomné a v průmyslové společnosti i přes mnoho změn přežívají. Zkoumání předpokladů a nutných podmínek organizace práce a života, které podpořily vývoj patriarchálního řádu a které byly určující pro vznik a přetrvávání odlišné patriarchální mentality, zůstává nadále aktuální. Právě těmto problémům se věnoval Karl Kaser ve svém zkoumání společenskohistorického, ekologického, pracovního organizačního a mentálního pozadí balkánského patriarchátu. Objektem tohoto zkoumání je pravděpodobně nejarchaičtější forma evropského patriarchátu, která byla průkazně praktikována v hornatých balkánských regionech nomádky a polonomádky pasteveckými společnostmi od roku *x* do 19. a částečně 20. století. Odlehlá poloha a extrémní přírodní podmínky jí umožnily vyhnout se postupu modernizace v rámci průmyslové revoluce. Posílila ji rovněž staletí trvající absence, příp. slabost centralistického státu, ať už muslimského nebo křesťanského ražení. Strukturální a mentální pozůstatky této specifické balkánské patriarchality přežily nejenom zánik pastevecké formy hospodářství, přechod k usedlému způsobu života skupin, které tuto formu provozovaly, ale stejně tak války a vymezení hranic v oblasti mezi druhou třetinou 19. a polovinou 20. století, které se uskutečnilo zcela bez ohledu na trasy kočovných cest pasteveckých společností. Tyto pozůstatky přežily i zřízení centralistických států a tvoří opírající se o kolektivní mýty, tradice, normy a nepřátelské postoje důležitou, středoevropskému chápání těžko přístupnou vrstvu způsobu myšlení, který lze, i když v různém měřítku, vystopovat i u bojujících stran v čele s partyzány v srbsko-chorvatsko-bosenském konfliktu. Souvislosti zkoumané Karlem Kaserem nejsou bez zajímavosti tedy nejen v kontextu místních dějin jižní Evropy nebo v kontextu výzkumu historického patriarchátu a matriarchátu, ale i kvůli možným návaznostem na aktuální dění: dovolují nahléd-

nout do vývojově dějinného pozadí specifické, mužsky dominantní „balkánské“ mentality, která se v každé válce znovu projevuje, aniž by – přinejmenším zde – byla chápána jako součást modelu světa, který se stal mezitím již disfunkční a anachronický, přežil svou vlastní dobu a který tvoří odvrácenou stranu hrdinství jeho protagonistů. Tento model světa je již ve své mírové, a o to více ve své válečné variantě soustředěn na muže, patriarchálně, antifeminně a iracionálně orientován. K jeho agresivně prosazovaným hodnotám patří velebení osobní obranyschopnosti, zbraní, hrdinů a hrdinských činů, ať už současných nebo minulých, a prolévání krve vůbec. S nimi souvisí nekrofilie pramenící pravděpodobně z tradice uctívání předků, tribalisticky působící skupinová solidarita a na odiv stavěné, ritualizované chování vůči nepřítelům spojené s demonstrativně prováděnými ohavnostmi, jejichž masochistická sexuální symbolika patří k nejiracionálnějším stránkám jak minulých balkánských válek, tak i té současné. Autorovi – historikovi ze Štýrského Hradce, který se pokouší rekonstruovat etnické dějiny historicky do 14. století téměř nezdokumentovaného prostoru – nejde ale především o aktuální projevy patriarchálního řádu a mentality. Chce odhalit strukturální souvislosti, které ho formovaly a umožnily jeho přežití. Tento záměr se mu daří i přes nedostatečnost pramenů a nutnost překročit prostor vymezený historikovi a postupovat v německém jazykovém prostoru nepříliš obvyklým způsobem zahrnujícím integraci etnologických a antropologických údajů. Jeho vývody se vztahují k mezitím již zaniklým kmenovým společenstvím, rodovým a příbuzenským svazům skalnatých horských regionů mezi dnešním severním Řeckem, Makedonií, Albánií, Kosovem, Bosnou-Hercegovinou, Chorvatskem a Srbskem. Jsou vystavěny okolo dvou časových os: doba historická začíná prakticky teprve ve 13.-14. století. Staví na historických svědectvích a zprávách, které jsou spojeny s kulturně antropologickými a etnologickými údaji. K době předhistorické – předliterární – využívá autor útržkovité poznatky o ilýrských kmenech, které obývaly tuto oblast v době zřejmě nejbližší k antické byzantské vrcholné kultuře a podílely se v kontinuitě zlomů, příp. přerušované kontinuitě na vzniku historických etnik tohoto re-

gionu: na etnický a/nebo kulturní odkaz Ilyrů se odvolávají jak Albánci považovaní za autochtonní obyvatelstvo, tak slovanští Chorvati. O této kontinuitě je možné mluvit v oblasti ekologické, společenskoeconomické a snad i myšlenkové. Má uzuální součást, se kterou souvisí vedle tradovaných, strukturálně přetrvávajících příbuzenských společenství také a především zvyková pravidla, která řeší právo, svépomoc (včetně krevní msty) a bezprávi nezávisle na státních autoritách a považují je za patrimonium vlastního kolektivu. Zlomý mají etnický, jazykový, konfesní a později státoprávní a národní ráz. Jejich výsledkem je adaptace na ekologické a společenskokulturní poměry pastevectví, asimilační procesy ve všech na Balkáně možných směrech, tj. jazyková romanizace, pořečťování, zeslovanštění „autochtonních“ a stejně tak dodatečná albanizace mnohých v průběhu času stále sem a tam migrujících skupin (před a během osmanské expanze), konfesní pokřesťanství a islamizace, a hranice překračující rozšíření etnický, společenskoeconomický, jazykově nebo konfesně určených společenství. Etnohistorická část argumentace, jejíž komplikovanou spleť migračních pohybů etnik v důsledku klimatických a místně politických událostí společně s doprovodnými asimilačními a disimilačními procesy zde musíme vynechat, říká v základních tezích toto: přírodní poměry oblasti vedly předčasně k vytvoření převážně pasteveckého způsobu hospodářství. Migrační pohyby v nížinách a kultivace půdy omezily pastevecký prostor. Pastevecká společenství se musela přitom přizpůsobit dvěma různým typům prostředí. Pro jedno prostředí – „prostředí krátké cesty“ – byla charakteristická a určující sousedící poloha letní a zimní pastvy. Bylo možno je většinou dosáhnout za několik hodin chůze, hraniční linie tvořila údolí řek. Tyto zimní a letní pastviny byly zpravidla spojovány v souvislé teritorium. Skupiny, které je užívaly, se etablovaly jako (unilineární, exogamické) kmenové společnosti s kolektivně užívaným kmenovým teritoriem, které autor dělí na šest typů, podle toho, zda jsou plně nebo polonomádské, zda byly organizovány na základě hospodaření příbuzenského, vesnického nebo jednotlivých domácností a jaké formy exogamie praktikovaly. Za klasické kmenové

oblasti platí skalnaté regiony Černé Hory, Hercegoviny, Chorvatska, Dalmácie a severní a střední Albánie. V prostředí „dlouhé cesty“, kde letní a zimní pastviny nemohly být sloučeny do jednoho teritoria, bylo nutné cesty a pastviny každoročně znovu zajišťovat. Sezónní stěhování stád trávající několik dní bylo obtížné a nebezpečné, požadavky na vztahy společenství korespondující s teritoriálními poměry a na vzájemnou pomoc byly velmi vysoké. Za těchto podmínek došlo k vytvoření (unilineárních, částečných rodů zahrnujících asi čtyři generace) rodových a (bilineárních) příbuzenských svazů s měnicími se typy exogamických pravidel sňatku, které představují základní formu společenství a rozšiřují sociální rámec kooperativní skupiny. Rodové a příbuzenské svazy nevytvářely tedy tolik teritorializované, příp. na velkém teritoriu rozmístěné formy příbuzenských aliancí. Za tradiční oblasti rodových a příbuzenských svazů platí jižní Albánie, severní Řecko a západní Makedonie. Pastevecké prostředí rozlišené v případě zkoumaných regionů polohou pastvin a délkou putovních cest je, jak známo, na celém světě organizováno patriarchálně. Descendenční linie mohou být unilineární (strana matky je pro systém příbuznosti nepodstatná, žena platí za cizí, není kooptována) nebo bilineární (příbuznost i po linii matky). Oba systémy jsou ve zkoumané oblasti prokázány, přičemž unilineární systém představuje u kmenových společenství a rodových svazů archaičtější variantu. Autor považuje tento unilineární systém příbuznosti za prvek ilyrského dědictví, neboť natolik archaický systém asi – a to je přesvědčivý argument – nemohl být vynalezen teprve ve 14. století, ze kterého je poprvé doložen. Paradoxně není unilineární posloupnost praktikována právě těmi společenstvími, u nichž lze nejspíš předpokládat „ilyrské kořeny“. Organizační strukturu adaptovanou na pastevecké hospodářství, kde se konstituuje patriarchát jako řád a model na tomto ještě téměř zcela akefálním stupni lze charakterizovat takto: pastevecké hospodářství vyžaduje v obou prostředích (krátké a dlouhé cesty) vysoký stupeň opakované sezónní spolupráce pasteveckých skupin, upevňuje kolektivní vlastnictví pastvin a nemovitostí, které souvisí s extenzivní formou hospodaření

přecházející v rámci sloučení více rodin z generace na generaci, a vede v závěru k etablování generačně a domluvou podpořeného náčelnictví, které je tím dominantnější, čím více funkcí má v rámci daného sociálního systému splňovat. Platí následující pravidlo: čím více kultických funkcí (např. v rámci uctívání předků, příp. patronů) musí náčelník vykonávat, čím početnější a životně důležitější jsou pracovní organizací a sociální úkoly v tom kterém svazu a čím je slabší vojenská, administrativní a legislativní moc státu (a církve), o to důležitější roli přejímá vedle náčelníka celý mužský kolektiv, a tím vyhraněnější a pevnější je patriarchální systém a z něho vycházející patriarchální mentalita. Úkoly diktované pasteveckým hospodářstvím jsou přitom realizovány dvěma navzájem propojenými sociálními strukturami: Jsou to za prvé specifické celou rodinu zahrnující organizace pastevců („katuna“), které spolupracují přinejmenším v době letní, ale často i zimní pastvy. Jejich organizační základna je poměrně flexibilní: nemusí se skládat z pokrevně příbuzných pastevců a jejich složení se může rok od roku měnit, především v případě vnitřních svárů a na základě teritoriální konstelace. Kromě příslušných prací se na konci sezóny dělí také produkty, výnos a nově narozené ovce. Omezení možnosti pohybu katun (hlavně vytvořením států v oblasti – nejdříve byl vytvořen srbský stát ve 14. století, nástupem rolnictví, následky válečných konfliktů atd.) společně se zabíráním pastvin státem, šlechtou a církví vedlo k přeměně pohyblivých katun v kmenové společnosti a jejich pastvin na kmenová teritoria. Kaser (s. 110) spatřuje v této organizaci pastevců, která je typická pro celou zkoumanou oblast, předstupeň kmenové společnosti později adaptované na prostředí (prostředí krátké cesty) a rodových a příbuzenských svazů (prostředí dlouhé cesty). Stejně jako unilineární descendenční systém, nemohou být katuny žádnou novinkou 13. nebo 14. století, ze kterých jsou doloženy. Tvoří součást pastevecké organizace a jejich existenci lze předpokládat již u ilýrských kmenů. Nároky na spolupráci a organizaci pasteveckého hospodářství splňují společně s katunami specifické a pro tuto oblast typické, více rodin čítající svazy domácností („joint families“), které jsou počítány do katu-

ny. Kaser je označuje nezatíženým termínem „Mehrfamilienhaushalte“. Jejich mužští členové jsou navzájem horizontálně a vertikálně spřízněni, jsou to bratři jedné generace, kteří se oženili za života otce a kteří hospodaří v rámci rodinného svazu. Rozhodují na rozdíl od spřízněných a přivdaných žen plnoprávně o kolektivním vlastnictví půdy a nemovitostí skupiny a významnou měrou ovlivňují i všechna další rozhodnutí týkající se kolektivní domácnosti (akce a transakce všeho druhu). Spříznění členové ženského pohlaví nemají zákonem dané plnoprávné postavení (jejich nároky, práva a záležitosti jsou ale upraveny zvykově) a podléhají autoritě otce, bratrů (ke kterým je poji emocionální vazba podmíněná socializací výlučně v příbuzenském svazu a která platí pro všechny členy příbuzenské skupiny) a manžela. Přivdané ženy nemají prakticky žádná práva a jsou plně závislé na postavení manžela. Takovéto domácnosti o více rodinách nebyly vynalezeny v rámci balkánského patriarchátu, nýbrž jsou opakovaně se vyskytujícím důsledkem unilineárně-patrilineárních systémů přímého příbuzenství. V indoevropské oblasti byly hojně rozšířeny – jako příklad může sloužit „kula“ v Indii, „anchisteia“ v antickém Řecku, „faelagh“ v germánské oblasti a především kolektivně hospodařící a žijící domácnost rodin bratrů u Srbů a Chorvatů zvaná „zadruga“, ve které byl dlouhou dobu omylem spatřován slovanský (tedy ne s pasteveckým hospodářstvím, ale s rolnictvím spojený) vynález. Zpravidla se tyto vícerodinné domácnosti rozkládají časem na jednotlivé rodiny, a to samé se děje s dříve kolektivním mobilním a nemovitým majetkem. Původní rovnoprávnost všech přechází (v Evropě ve středověku pod vlivem římského práva, církve a v důsledku tlaku rolnického hospodaření, které zabraňuje rozkouskování půdy) k právně podloženému upřednostňování prvorozeného. Tento rozklad na jednotlivé rodinné buňky relativizuje značnou měrou nadrodinné a generační svazky, ruší většinou daná příbuzenská spojení a nahrazuje je zvolenými a měnícími se teritoriálními aliancemi. Jedním z důsledků hospodaření v malých rodinách je, že ta část potomstva, která nemá nárok na dědictví, je nucena si hledat obživu mimo rodinu jako děvečky nebo pacholci. (S touto změnou prostředí souvisí přeměna socializačních pod-

mínek, hodnotového systému, způsobů sňatku a rolnickopatriarchální mentality.) Zemědělství je teritoriálně ukotvená, nemobilní, tedy potenciálně ovladatelná a státotvorná forma hospodářství. Pokud jde o množství úkolů a funkcí nelze její patriarchální ražení s patriarchalitou pasteveckého hospodářství porovnávat. Už také proto ne, že část těchto funkcí přebírají a/nebo kontrolují mobilní skupiny (nejdříve šlechta, potom centralistický stát). K tomu patří vedle kontroly obranyschopnosti také výkon práva (později přibude přístup ke vzdělání, přesídlování do města atd.). Rolnické zvykové právo přechází rychle na stát a stává se uzákoněným právem. Právo pastevců zůstává dlouho nepsané, zvykové a proměnlivé. Přechází v něm vedle svépomoci a kolektivního ručení i takové archaické strategie řešení konfliktů jako je příkaz zabít při krevní mstě nebo urážce na cti (znásilnění, nevěra, únos) a v neposlední řadě nepřátelské chování vůči cizím, které plně ospravedlňuje krádež a loupež ve vzdálené oblasti, zatímco krádež ve vlastní skupině netrpí. Organizační ústrojí vícerodínné domácnosti, která byla původně vázána na chov dobytka a pastvu a potom se přenesla v různých migračních vlnách do údolí, kde přetrvávala strukturně a myšlením nezměněna, bylo podle Kasera (s. 103) určující pro tvářnost, sílu, setrvalost a mentální tradice balkánského patriarchátu. Zvláštnost této domácnosti o více rodinách nespočívá tedy v její formě nebo úkolech jako takových, ale především v tom, že přetrvávala až do 20. století. Záslouhou autora, kterou je nutno vyzdvihnout, je právě poukázání na tyto souvislosti. Jeho etnohistorická práce poskytuje přes své historické zaměření, ale i kvůli němu, důležitý příspěvek k pochopení dynamiky a forem, ve kterých se odehrávají

politické, vojenské a pseudoetnické konflikty balkánské války. S patriarchálním modelem světa se zjevně rozšířily i formy myšlení mužského kolektivu, který sebe sama směrem dovnitř i ven ohraničuje, praktikuje skupinovou brannost a vytváří spojení. Působí zde také psychologicky účinné vazby autoritativní, závislostní a pocit solidarity. Tento způsob myšlení je podporován vědomím slabosti a především pomíjivosti státních struktur. (Boje za druhé světové války, partyzánské a občanské války v oblasti sice zničily základnu pastevecké společnosti, pravděpodobně ale spíše posílily tvořivou sílu patriarchálního socializačního modelu, ve kterém hrála důležitou roli vícerodínná domácnost, udatnost mužského kolektivu, tradice hrdinství, sebeobětování a kruté pomsty.) Tyto prvky společně se vzpomínkami na nevyřízené účty vyúsťují ve směs agresivní nesnášenlivosti a přesvědčení o vlastní neomylnosti, které je, i když v různé míře, typické pro všechny strany účastníci se balkánské války. Tento myšlenkový habitus se pojí s hlubokým, starobylým, ambivalentním vztahem k ženám, který dokáže bez problémů spojit žhavé zbožňování s krutým pokořením. Pokoření vlastní cizí ženy a ritualizované zhanobení cizí-vlastní ženy, její znásilnění a zabití jejích dětí, které patří nepříteli, je všemi stranami v balkánské válce chápáno i jako svého druhu sdělení. Jako takové je součástí machistického textu, jehož zvrácená potence a vznášení kastrálních požadavků (mnohokrát – pokud lze věřit zprávám – vyslyšených) dosvědčuje nevyléčitelnou impotenci pachatelů.

*Jiřina van Leeuwen-Turnovcová
(Frankfurt nad Mohanem)
Přeložila Hana Kyrálová*

Eva Davidová: Cesty Romů – Romano drom 1945-1990

Olomouc, Palackého univerzita (s podporou Muzea romské kultury v Brně) 1995, 244 s., 282 fotografií.

Eva Davidová, socioložka a etnografka, zasvětila Romům celý svůj život. Po mnoha dílech přispěvcích k romské problematice nyní napsala soubornou práci, věnovanou českosloven-

ským Romům let 1945 až 1990 s přesahem do nejnovější současnosti roku 1995. Hned na začátku chce říci, že jde o knihu mimořádnou. Ve 12 kapitolách sdružených do čtyř částí se z pohledů řady společenských věd zabývá romským etnikem na našem území. Není to pohled stacionární, ale dynamický, jak to zvláště odpovídá romské etnitě.

V úvodu předkládá čtenáři rozhodovací proces při volbě způsobu prezentace své práce.

Má to být dokumentační způsob? Má to být pouhá faktografie? Má to být práce laděná kulturně romanticky? Nebo se má zvolit způsob, aby o Romech vypovídaly skutečnosti provázené bohatým fotografickým materiálem, které společně s autentickými romskými texty budou ukázkou romského folklóru, ale i „odrazů vnitřních pocitů duše“? Autorka zvolila tuto poslední cestu.

Text knihy začíná reminiscencí na léta 1945-1950. Rok ukončení války znamenal první romskou bilanci: v českých zemích zbylo po holocaustu v Osvětimi ze 6 tisíc českomoravských Romů sotva tisíc duší, na Slovensku byla fyzická likvidace milosrdnější. Příští českoslovenští Romové se formovali jako etnikum z naprosté většiny Romů slovenských, ze zbytků Romů českomoravských a z neurčitého počtu Romů zahraničních (maďarských, rumunských, německých – Sintů). Tak vzniklo etnikum spojené především řečí a převážně kočovným způsobem života. Ten jim umožnil bezproblémové stěhování po osvobozené republice, jehož jedním z výsledků byla spoluúčast na znovuosídlení pohraničí a příchod mnoha tisíc Romů z venkova (z cikánských osad) do měst. Již od počátku těchto pohybů byl podíl Romů ve městech vyšší než u většinové populace. Teprve pak se Davidová vrací k otázce „Kdo Romové opravdu jsou“ a odkud přišli. Velmi stručně rekapituluje známou historii jejich stěhování z Indie do Evropy jižní a severní cestou. Na území střední Evropy přišli, v tom i do českých zemí, ve 13. století. Sleduje také vznik jejich pojmenování (Cikáni, Gypsies, teprve nyní Roma-Romové) a analogii romštiny a hindštiny; ostatně teprve srovnávací jazykové studie v 19. století vedly ke zjištění, že Romové mají pravlast v Indii. Zde také klasifikuje romské dialekty na území bývalého Československa (s převahou východoslovenského dialektu). V té souvislosti se zmiňuje o „českoslovenštině“ Romů, která vznikla jako jejich druhý jazyk promíšeným užíváním slovenské a české slovní zásoby. Romové tak byli integrujícím etnikem bývalého společného státu.

Počet Romů se vždy lišil od počtů, které byly zjištěny. Platilo to o sčítání lidu 1921 a 1930, platilo to o soupisech ve 20. letech (56 tisíc na území celého Československa včetně Podkarpatské Rusi), platilo to jistě o soupisu

z roku 1947 (101 190; 16 752, 84 438). Totéž lze říci o soupisech z 60. let vystídaných nejprve zvláštními šetřeními u příležitosti sčítání lidu 1970 a 1980. Při sčítání lidu 1991, kdy byla Romům dána možnost přihlásit se k romské národnosti, bylo sečteno v České republice 32 903 Romů, na Slovensku 75 802, celkem 108 705 Romů podle národnosti. Z toho vyplynula nízká národnostní sebeidentifikace Romů, jejichž počet byl ke dni sčítání odhadnut demografy na 151 tis., 260 tis. a 411 tis. Jen 21,8 % Romů v České republice se hlásilo ke své etnitě, na Slovensku 29,4 %, celostátně 26,4 %. Byl to historický strach přiznat se k romství, nebo to byla vypočítavost ev. souhlas k formální asimilaci? Je to otázka nejen pro demografy a etnografy, ale především pro sociology a psychology. Romské etnikum se odlišuje od většinové populace dalšími charakteristikami jako věkovým složením, v němž převládá podíl dětí víc než dvojnásobně a naopak podíl osob v poprodukčním stáří je jen asi pětina podílu úhrnu obyvatelstva. Také realizovaná plodnost českých a slovenských Romek se lišila, což bylo další odlišnou charakteristikou. Davidová kladě zvyšování rozdílů mezi českými a slovenskými Romy do 80. let.

Nejen etnografické, ale i sociologické aspekty charakteristik romské etnity vyplývají ze změn způsobu života Romů v našich zemích, daných změnami ve způsobu bydlení, změnami v přípravě a složení stravy, složek oděvu, ale hlavně pokud jde o tradiční řemesla. Davidová odhaduje, že ještě třetina žijících Romů přišla v aktivní styk s tradičními romskými řemesly jako kovářství, kotlářství, korytářství, zvonkařství, košíkářství, výroba kartáčů, hliněného zboží, ale také hudebních nástrojů atd. Z Romů se stali především průmysloví, většinou nekvalifikovaní dělníci, jen část jich pracuje v zemědělství. Víme, že část Romů se při sčítání 1991 hlásila jako „samostatní podnikatelé“, část měla úřednické povolání. Šlo však o selektivní soubor (jednak výše kvalifikovaní uvědomělí jedinci, jednak právě obyvatelé s nižším sociálním statutem), takže nelze mluvit o kvalifikované reprezentativnosti.

Za nejvýznamnější změnu v životě našich Romů považuje Davidová právem přínos k trvalému usazení od roku 1958. Důsledky byly dramatické. Možná, že právě to bylo

začátkem narůstajících konfliktních situací mezi Romy a *neromy*. Domnívám se, že to vedlo ke zvýšení migrací do měst, kde sociální nebo jiné menšiny hledají – podobně jako v zemích třetího světa – své „lepší“ mimo svá dosavadní venkovská sídla, tj. ve městech. Potvrzují to i zjištění prováděná v rozvojových zemích různými mezinárodními orgány např. pro OSN ap. Sociologický rozbor zaměřený na podrobnosti a důsledky sedentarizačního procesu má stále široké možnosti uplatnění. V té souvislosti je pak možno uvést potřebu studia forem účelné bytové výstavby a forem bydlení romského obyvatelstva jako etnika *sui generis*, s jehož bydlením jsou většinou nedobré zkušenosti (mostecký Chánov, košický Luník IX). Je nebezpečí, že Romové, zejména na Slovensku, budou i nadále ještě dlouho žít v kolibách, resp. *kherech*, což jsou jednomístnostní venkovské, ale někdy i „městské“ domky Romů. V České republice došlo v tomto směru přece jen ke zlepšení, jak vyplynulo i ze sčítání 1980 (v roce 1991 nebyl způsob bydlení podle národnosti zpracován; v roce 1980 se tak za Romy stalo v návaznosti na koncepci zpracování za celou populaci republiky).

Sociologicky zajímavá je kapitola o lidovém náboženství, víře a pověrách Romů. Celá sféra duchovní kultury, a tedy i náboženské „vyznání“ Romů, patří do oblasti nejnětmnějších znaků populace, často s retardujícími důsledky. Není to pouhá etnografická oblast, má značný společenský dopad a promítá se i do spolužití s *neromy* jako občasný disharmonizující faktor vedoucí k podceňování romského etnika. Davidová konstatuje, že Romové se vždy hlásili k náboženství většinové společnosti, ve které žili. Je zajímavé, že při sčítání lidu 1991 se 23,6 % mužů a 22,0 % žen přihlásilo jako obyvatelé „bez vyznání“ (v úhrnu obyvatelstva to bylo 42,3 % a 37,7 %), k římskokatolickému vyznání se hlásilo 48,1 % mužů a 50,3 % žen (v úhrnu obyvatelstva 36,4 % mužů a 41,5 % žen). U Romů přetrvávají funkce pověr a pohádek, zčásti víra s přírodně animistickými prvky.

Zvláštní význam přikládám kapitole *My a oni – Oni a my*. Týká se vztahů mezi Romy a *neromy*. Je to oblast jak společenská, tak sociální, stále více i politická. Hodnotové škály obou etnit se liší. Nesbližují se, ale zdá se, že

se vzdalují. Vyniká to s postupující kapitalizací většinové společnosti vedoucí podle mne i ke zvyšování kriminality Romů a změn její struktury. Je problematické, zda jde ze strany *gádžů* o *programový rasismus* nebo rostoucí animozitu (jež je odůvodňovaná normami chování značné části Romů). I když konfrontace těchto názorů jsou nyní častější a věrohodnější, opravdový vědecký výzkum nebyl proveden (nestačí akce podobné někdejšímu výzkumu IVVM o vztazích *neromů* k Romům ap.). Na konfrontaci protichůdných názorů k této otázce pak navazuje 11. kapitola (Část čtvrtá).

Začíná nadpisem „O nás, bez nás“ (a pokračuje líčením situace vztahu státní moci k Romům během šesti etap zahrnujících léta 1945 až 1989). Až do roku 1989 to byla situace skutečně většinou „...bez nás“. Výjimkou byla krátká epocha existence cikánských svazů (1969-1973), kde Romové nalézali aspoň část možnosti politické a kulturní seberealizace, byť „pod dohledem“ nejvyšších politických a státních orgánů. Zánikem Svazů se vše vrátilo do starých potlačovatelských kolejí. Byla přerušena výchova romských funkcionářů k řízení romských záležitostí; vše se vrátilo pod ministerstva práce a sociálních věcí, jejichž pracovníci pověřeni romskou problematikou ve výběrech pro řešení otázek cikánského obyvatelstva byli protiromsky naladěni.

Jako celému politickému a společenskému vývoji v Československu otevřel i Romům brány teprve listopad 1989. Vznikají politické, kulturní, ekonomické organizace a orgány. Romové mají zastoupení v ČNR a SNR, mají svůj tisk, své informační kanály v televizi a rozhlas. Ale trpí nadále roztržitím svých sil, nekoordinací svého úsilí. Většinová společnost má tendenci vidět především předpokládané požadavky ze strany romských zástupců a hledá – i ta romsky kladně naladěná – nějaké protihodnoty jako předpoklad společenského „vyrovnání“. Je bezpodmínečně nutné hledat a nalézat společnou řeč. A to co nejdříve.

Kniha E. Davidové by mohla znamenat jakýsi formální „start“ k obnovenému úsilí hledání nových forem spolužití bez nátlaku té či oné strany. *Neromům* ve srozumitelné a přehledné formě představila, co je na Romech zajímavého, cenného, hodného zachování.

Romové v ní najdou připomínky ke svému způsobu života, k jeho dobrým i špatným stránkám. Není to podle mě špatné východisko.

Vladimír Srb

Modernizace v pojetí Ulricha Becka

Modernizace se stala jedním z ústředních témat naší sociologie. Chápání tohoto pojmu je však neobyčejně difúzní. Diapazon výzkumných otázek a hypotéz zahrnuje ochotu respondentů využívat počítače i nesouměřitelné pokusy o rekonstrukci či revizi nedávné sociální historie. Některým badatelům evidentně chybí znalost důvodů, postupů a výsledků předchozích modernizačních úsilí i kritická reflexe nynějších trendů. Současný výzkum se zaměřuje na aktéry modernizace, nezamýšlí se ale nad jejím směrem.

Aktuální výzvu k takovému zamyšlení poskytuje dílo prof. Ulricha Becka z Institutu sociologie mnichovské univerzity (kam byli ke studijnímu pobytu pozváni již tři čeští sociologové). Jeho kniha „Risikogesellschaft“ (1986) se stala bestsellerem. Následující práce o organizované neodpovědnosti (1988), státu bez nepřátel (1993) a riskantní svobodě individualizace životních stylů (1993) vyústily v souhrnnou koncepci reflexivní modernizace (spolu s A. Giddensem 1993). Na ni navazuje i kniha o „nalezení politična“ (1993) a v tomto čísle *Sociologického časopisu* uveřejněná pražská přednáška (Goetheinstitut, červen 1995).

Ve všech těchto pracích se U. Beck velmi tvořivě vyrovnává se záplavou modernizační literatury, počínaje modernizací jako výstavbou institucí (M. R. Lepsius 1990) přes modernizaci moderních společností (W. Zapf 1991) až po odmítavá témata kolapsu modernizace (R. Kurz 1991), sociálního mýtu moderny (P. Wehling 1992) a postmoderní moderny (W. Welsh 1991).

Proti módnímu – a rovněž naprosto difúznímu – propagování postmodernizace staví tento „hlavní skaut“ německé sociologie (a poradce významných politiků) „post-postmoderní“ požadavek nelineární, reflexivní modernizace

jako procesu, který si nárokuje objasnění a sebetransformaci průmyslové společnosti, tak doplňuje nutnou sebereflexí tuto transformaci. Zdůrazňuje otázky revidovatelnosti technicko-ekologických rozhodnutí a státního omezování s nimi spjatých rizik, vztahu produktivity a legitimity, konzumenta a občana, globalizace a fragmentace, individualizace a nové komunitarizace, emancipace a anomie, dichotomie a identity, racionalizace tradice, normality dis-sensu apod.

Koncepce reflexivní modernizace se stává zastřešujícím tématem připomínajícím např. konvergenci industriálních společností nebo (bez nemilých ideologicko-morálních konotací) vědeckotechnickou revoluci. V seminářích, jichž se účastní zájemci o spoluúčast na výzkumu z nejrůznějších německých univerzit, jsou probírány různorodé tendence od problematizování vědy až po sebekonstrukci veřejnosti. (Jako závěrečná přednáška semestru do nich byla zařazena i úvaha autora této informace o ustavování postindustriálních vztahů.) Hledány jsou nové sociologické kategorie, které by umožnily postihnout takové jevy, jako je industriální výroba v již neindustriální společnosti, kapitalismus bez tříd, ale s vyšší nerovností, individualizace této nerovnosti a sociální diferenciace této individualizace, soudobá institucionální varieta jako kontext občanské zkušenosti, distributivní odpovědnost (jako opak „Niemandsherrschaft“) atd.

Hlavním problémem sociologie je v tomto pojetí nikoli společenský řád a jeho technická racionalita, ale riziko a kulturní tolerance. Moderna je chápána jako následnost krizí, které je i v rámci množících se politických polemik nutno nahlížet s jistou shovívavostí. Znalost těchto a dalších západoevropských úvah o modernizaci by jistě obohatila i naše sociologické přístupy.

Jan Vláščil

Změny v pohraničí

Ústecký tým Sociologického ústavu AV ČR uspořádal ve dnech 14. a 15. listopadu 1995 v Domě techniky v Ústí nad Labem pracovní

seminář „Specifika transformačních procesů v pohraničních oblastech“. Vzhledem k blížícímu se závěru tříletého grantového projektu „České pohraničí v procesech evropské integrace“ (GA ČR, grant č. 403-93-1085), zaměřila se úvodní vystoupení členů týmu na retro-

spektivní zhodnocení dosažených poznatků. Mimořádně obsažný průběh diskuse účastníků zastupujících jak akademickou komunitu, tak decizní sféru (včetně ministerstva zahraničních věcí a kanceláře prezidenta ČR), potvrdil smysluplnost členění problému do třech vzájemně navazujících obsahových bloků.

1. Změny sociální struktury (historické důsledky výměny obyvatelstva po roce 1945, procesy vytváření nového občanského společenství a vzniku nových sociálních skupin, změny v oblasti sociální diferenciaci).

2. Územní změny (důsledky otevření hranic, ekonomická restrukturalizace pohraničí včetně vytváření mezinárodního trhu práce, přítomnosti zahraničních investic a sociálních důsledků nových ekonomických aktivit).

3. Změny v myšlení obyvatel pohraničí (specifika hodnotových a postojoyých struktur, proces formování národního vědomí a identity, interetnické vztahy, specifika postojů k Němcům).

Změny sociální struktury jsou především důsledkem rozsáhlé výměny obyvatelstva českého pohraničí, k níž došlo v důsledku odsunu německy mluvících obyvatel po skončení druhé světové války. Do značné míry se přerušila kontinuita osídlení pohraničních oblastí (příčemž výzkum se soustředil na pohraničí s německy mluvícími zeměmi), struktura i hustota osídlení. Prohlubuje se vnitřní diferenciaci jednotlivých pohraničních oblastí, především v důsledku zanikání či naopak vzniku pracovních příležitostí. Lze zaznamenat nejednoznačně působící důsledky otevření hranic. Na jedné straně působí bezprostřední sousedství silně německé ekonomiky jako dynamizující faktor rozvoje pohraničí ČR, současně však nepříznivý měnový kurs koruny vůči marce zvyšuje hladinu cen v českém pohraničí a snižuje životní úroveň obyvatel. Což má sociální důsledky znásobené nepříznivou strukturou veřejných výdajů (odbourávání dotací na dopravu, omezování sítě malých zdravotnických zařízení ap.). V důsledku této situace má například život obyvatel Krušnohoří pionýrský charakter i půl století od zahájení procesu osídlování. Sociologické výzkumy, které prováděl v Sociologickém ústavu AV ČR tým *Pohraničí* v období let 1990-1995 naznačují, že nicméně pokračuje proces identifikace obyvatelstva

s územím (pocit domova). Nadále se však zvýšenou měrou projevuje migrace v podkrušnohorské hnědouhelné pánvi, kde se navíc projevují důsledky restrukturalizace ekonomiky (útlum těžby uhlí, zánik relativně dobře placených profesí nevyžadujících odbornou kvalifikaci, existence skupin obtížně rekvalifikovatelných na jiná povolání aj.).

K tématu migrace obyvatelstva na území bývalého Severočeského kraje zazněl příspěvek *M. Šaška*, který na základě shlukové analýzy vypracoval typologii severočeských městských aglomerací. Ze zkoumání souboru 27 největších měst daného území vyplývá, že migrační chování obyvatel podstatnou měrou ovlivňovalo zhoršování kvality životního prostředí. Tento poznatek se však vztahuje především na období osmdesátých let, kdežto po roce 1991 se výrazně snižuje hladina přirozeného přírůstku obyvatelstva.

Rozporuplná a dosud nevyjasněná zůstává role a podíl zahraničního kapitálu na průběhu ekonomické transformace v pohraničí. Zčásti proto, že počet a existence podniků s cizí kapitálovou účastí se neustále mění, zčásti proto, že není k dispozici dostatek relevantních podkladů. Z dostupných údajů je však patrné, že v pohraničí severních Čech podniká soukromě obdobný počet osob jako v Praze (12 až 13 procent dospělé populace). Právě ekonomické aktivity konstituující se skupiny soukromých podnikatelů lze řadit k faktorům revitalizace pohraničních oblastí ČR. Nedaří se však dosud v dostatečné míře identifikovat podíl německého kapitálu na tomto procesu. V rozhovorech se starosty vybraných pohraničních obcí spíše převládá názor, že příliv kapitálu nemá potřebný rozsah a intenzitu.

Dosud ojedinělý a ucelený pohled na problematiku pendlerů (osob bydlících na území ČR, které denně dojíždějí za prací do SRN) prezentovala *M. Horáková*. Na základě zkoumaného vzorku osob došla k některým zajímavým závěrům: zaměstnání v SRN vyhledávají především kvalifikovaní dělníci a středoškoláci, v převládající míře se zájemci rekrutují z příhraničních oblastí, odliv pracovníků má sezónní charakter, pendleři pracují především v sektoru služeb v příhraničním pásmu do vzdálenosti 50 kilometrů od hranic, v celkovém rozsahu populace se na pendlerství podílelo v různě

ných obdobích celkem 1-3 procenty dospělé populace České republiky. V době vrcholu „pendlovalo“ za prací do SRN 15-30 tisíc osob, nyní se jejich počet odhaduje na 10 tisíc. V současnosti se však tento dynamický prvek vznikajícího mezinárodního trhu práce utlučuje v důsledku omezení na německé straně (limitovaný počet pracovních míst) a přesunu některých typů výrob na území ČR, případně ještě dále na východ. Poznatky získané týmem *Pohraničí* se s uvedenými do značné míry shodují. Intenzitou přeshraničních aktivit na občanské a institucionální úrovni se zabýval příspěvek *M. Jeřábka*, který prezentoval geografické srovnání výzkumů v jednotlivých oblastech česko-německého pohraničí a vnitrozemí ČR s použitím souborů respondentů jak populace pohraničí, tak německých návštěvníků ČR.

Ne zcela jednoznačně vyznívá hodnocení instituce euroregionů jako formalizovaných nástrojů přeshraniční spolupráce mezi státy EU. V kontextu specifických podmínek českého pohraničí jsou občany chápány spíše jako administrativní orgány, přičemž dvě třetiny dotazovaných mají jen velice nejasné představy o jejich poslání.

Václav Houžvička soustředil svá vystoupení na některé aspekty proměn sociální struktury pohraničních oblastí z hlediska národnostní skladby a dále pak na reflexi tzv. sudetoněmecké otázky v postojích a názorech obyvatel českého pohraničí.

Při posuzování hloubky a rozsahu změn sociální struktury pohraničních oblastí (zejména na severu a západě Čech) byl dosud považován za rozhodující faktor odsun německy mluvícího obyvatelstva a navazující proces osídlování. Při bližším zkoumání je však patrné, že tento přístup je třeba do určité míry korigovat pohyby obyvatelstva, k nimž došlo na území okupovaného pohraničí v průběhu druhé světové války. Přestože údaje mají dílčí charakter, mnohé jsou obtížně verifikovatelné, případně nelze vyloučit jejich zkreslení (Sudetenatlas aj.), je patrné, že sociální struktura konstituovaná v historické kontinuitě byla narušena již v období let 1938 až 1945 jak z hlediska národnostní skladby, tak vzdělanostní struktury. Svědčí o tom následující fakta.

V průběhu války odešlo do armády asi půl milionu mužů z území tehdejších Sudet. Další 160 tisíc mužů bylo posláno do průmyslových podniků a zbrojovek na území „říše“ v rámci intenzifikace válečné výroby. Jednalo se většinou o kvalifikované pracovníky, které bylo třeba nahradit – většinou Čechy. Část z nich tvořili vracející se uprchlíci z podzimu 1938 (po odtržení pohraničních oblastí od ČSR), další část tvořily osoby získané nábořem na území tzv. Protektorátu Čechy a Morava, jakož i osoby české národnosti totálně nasazené či za trest odeslané do Sudet. Odhaduje se, že k 1. květnu 1945 bylo v pohraničí českých zemí přítomno asi 600 tisíc Čechů a příslušníků dalších neněmeckých národností.

Jakkoliv nadále platí teze, že poválečné vysídlení německy mluvících obyvatel pronikavě změnilo sociální strukturu pohraničí, zejména její kvalitativní charakteristiky, lze se důvodně domnívat, že proces „proletarizace“ pohraničních oblastí byl zahájen již v průběhu druhé světové války, kdy se zvýšil počet českých dělníků a sociální vrstvy českého obyvatelstva byly různou měrou degradovány jak z hlediska profesního, tak společenského. Přičteme-li poválečný příliv osídlenců s nižší vzdělanostní úrovní, potom jsou patrné zdroje horší kvalifikační struktury, jež se projevuje v řadě pohraničních okresů dodnes.

Významnou součástí výzkumného projektu *České pohraničí v procesech evropské integrace* je odpočátku tematika česko-německých vztahů, jejichž specifickým faktorem je sudetoněmecká otázka. Ke stěžejním cílům patří longitudinální studium reflexe tohoto faktoru v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí a definování jeho role v dynamickém procesu formování česko-německých vztahů po roce 1989.

Základním rysem situace českého pohraničí sousedícího se Spolkovou republikou Německo je střetávání dvou vývojově odlišných sociálních struktur v podmínkách ekonomické nerovnosti plynoucí z relativní zaostalosti české ekonomiky. Přitom poněkud modifikovaně se tyto odlišnosti projevují sousedstvím Saska a Bavorska. Rozsah a formy bezprostředního vlivu německé ekonomiky, politiky a kultury na průběh transformace

společnosti a územních systémů pohraničních oblastí ČR nelze dosud zcela exaktně definovat. Důvodů je víc, za hlavní však považují dynamiku vzniku nových subjektů a vztahů na občanské a institucionální úrovni, jakož i v podnikatelské sféře.

Sudetoněmecká otázka je potenciálně nabitá konfliktností jak z hlediska sociálního (etnická a národnostní stabilita v pohraničí), tak z hlediska geopolitického (integrita ČR a stabilita jejího právního systému i vlastnických vztahů). Výsledky výzkumu naznačují pozitivní trend vnímání tenoménu Německa, ale současně zřetelně zachycují latentní přítomnost historického (či reminiscenčního) faktoru česko-německých vztahů, který do značné míry představuje sudetoněmecká otázka. Právě tento faktor reprezentuje pro obyvatelstvo českého pohraničí akcelerační potenciál možného vzniku nacionalistických postojů jako obranného reflexu, který je možno považovat za kategorii historické paměti české společnosti vůbec, nikoliv pouze v pohraničních oblastech (zkušenosti s požadavky sudetoněmecké národnostní skupiny v někdejší ČSR).

Přestože české obyvatelstvo vnímá sudetoněmecký problém jako součást česko-německých vztahů, je z manifestovaných postojů patrné, že převažující dvě třetiny dotazovaných zřetelně oba pojmy odlišují a chápou diferencovaně jejich obsah v tom smyslu, že negativní postoje k sudetoněmeckým požadavkům neztotožňují automaticky s postojem vůči fenoménu Německa (míněna komplexní podoba jazykové a kulturní oblasti, mocenská role

i ekonomický potenciál). Nicméně za vážnou považují sudetoněmeckou otázku dvě třetiny dotazovaných. V obdobném rozsahu tázaní opakovaně schvalují (byť zčásti s výhradami) vlastní fakt odsunu. Dvě třetiny tázaných současně považují Německo za stát, který ČR neohrožuje. Výsledky naznačují, že postoje obyvatel českého pohraničí k sudetoněmecké otázce nejsou projevem masivního českého nacionalismu ve vztahu k Německu, spíše projevem historické paměti.

K národnostní problematice byl zaměřen příspěvek *J. Balvína*, který se soustředil na definování etické dimenze ve vztahu majoritní populace a romského etnika. Mimo jiné položil otázku, zda-li je možné vůbec uvažovat o nějaké formě porozumění a interetnické tolerance, jestliže se ukazuje na údajích výzkumu postojů většinové populace, že 80 až 90 procent vyjadřuje výrazně negativní hodnocení romského etnika. Řešené etnického napětí spatřuje v odstranění rasistických projevů části majoritní populace a respektování kulturní identity Romů. Následující diskuse ovšem přinesla protichůdné názory odrážející negativní sociální zkušenost s řešením tzv. romské otázky.

Průběh pracovního semináře, který určitým způsobem shrnul výsledky tříletého výzkumu českého pohraničí potvrdil naléhavost potřeby dalšího studia tohoto opět aktuálního námětu. Tentokrát z hlediska formování kvalitativně vyššího stupně přeshraničního společenství.

Václav Houžvička

Slezská univerzita v Opavě

Na Slezské univerzitě v Opavě bylo založeno nové pracoviště. *Ústav společenských věd a tělesné výchovy*.

Ředitelem ústavu byl pro první rok jmenován známý sociolog a historik profesor Z. V. Suda z Univerzity v Pittsburghu. Nyní, po definitivní stabilizaci ústavu, vykonává funkci ředitele psycholog PhDr. B. Koukola, CSc.

Ústav získal předběžný příslib spolupráce řady univerzitních pracovišť českých i zahraničních (Pittsburghská univerzita) a na další

pracoviště, hlavně slovenská, polská a německá, máme v úmyslu se obrátit. Naši výhodou je, že se mezi námi nacházejí jak pracovníci mladí, kteří mají před sebou budoucnost, tak starší, kteří jsou ochotni věnovat své zkušenosti a úsilí práci na našem projektu. Vedle výše zmíněného profesora Zdeňka Sudy a rovněž známého amerického profesora J. Nehněvajsy, který působí na univerzitě v Pittsburghu, má u nás působit na čas profesorka J. Svobodová-Tichá z univerzity v Dunadinu na Novém Zélandě a v lednu 1995 k nám jako interní pracovník přešel PhDr. Jaroslav Kapr, kterého

mnozí znají z prací v oboru sociologie a sociální psychologie z pražských pracovišť.

Ústav na Slezské univerzitě odstartoval přípravu odborníků v oborech společenských věd, je jakýmsi zárodkem budoucí filozofické fakulty. Jedním z prvních významných kroků ústavu je, že vedle toho, že zajišťuje na univerzitě výuku filozofie, sociologie a politologie pro učitelské obory, připravil vznik nového oboru bakalářského studia *veřejná správa*, oboru v cizině známém pod názvem *Public administration*. Letos tento obor odstartoval přijetím téměř půl stovky řádných a stejného počtu distančních studentů.

Slezská univerzita vypracovala a připravuje projekt přípravy pracovníků v administrativě proto, že Severomoravský region je i bude zvláště frekventovaným polem, na kterém se budou střetávat pozitivní i negativní ekonomické tlaky, ovlivňující velké skupiny populace. Zde se bude vytvářet napětí vyžadující potřebu zásahů velkých institucí, mezi jinými státu. Existuje však také jiný důvod, a tím je skutečnost, že Slezská univerzita je nová instituce, která má chuť řešit podobné úkoly nově, moderně, pomocí lidí nezatížených tradičním konzervativním viděním dosavadních problémů. K tomu totiž, aby tyto nové potřeby této transformace komplexně chápáného sociálního prostředí byly uspokojivě regulovány, je třeba radikálně změnit dosavadní definici role stávajících institucí a v důsledku toho i styl jejich práce. To znamená chování a výkony úředníků jako vykonavatelů legitimní pravomoci institucí. Úředník není ten, kdo občana kontroluje a případně odměňuje či trestá, ale reprezentant instituce, která poskytuje specifické služby. Občan je v tomto smyslu jeho klientem a řídící úlohu v jejich vztahu má z tohoto titulu on, analogicky vztahu obchodník-zákazník. Platí-li tato analogie, pak z toho plyne řada důsledků. Například, důležitá skutečnost, že výkon úředníka se nemůže řídit počtem obslužených zákazníků, ale takovým dynamickým kritériem, jako je jejich spokojenost. Z toho plyne i priorita potřeb kvalifikační přípravy pracovníků veřejné správy. Ten, kdo chce být dobrým úředníkem veřejné správy, by neměl jen splňovat základní požadavky vzdělání, jako dosud například střední školské plus nějakou odbornou či ekonomickou

právní nástavbu, ale důležitou prioritou v jeho přípravě by měly být obory sociální komunikace, psychologie a zejména příprava moderního manažera ve službách.

Struktura přednášek tohoto studijního oboru v naší vizi proto kromě všeobecné přípravy obsahuje:

1. Blok politologie a sociologie

(kromě základů metod a technik sociálního výzkumu jsou témata sociologie sídel a regionů, byrokracie, demokracie, welfare state, urbanistika, demografie, demokratická místní správa).

2. Blok právních disciplín

(vývoj veřejné správy, ústavní právo, správní právo, občanské právo, trestní právo, pracovní právo a právo sociálního zabezpečení, organizace veřejné správy).

3. Blok ekonomie a řízení veřejné správy

(základy tržní ekonomiky a ekonomiky veřejné správy, základy vědeckého řízení a organizace, marketing ve veřejné správě, základy plánování území a ekologie, geoinformační systém, prognostika a strategické rozhodování, hospodářská geografie).

Studium bude mít dvě základní roviny specializace:

A. Veřejná, sociální a zdravotní správa

Podnikatelské aktivity a tvorba nových pracovních míst, metody sociální práce, poradenství a rekvalifikace, organizace zdravotnictví a informatika ve zdravotnictví, sociální deviace, prevence sociálního selhání a krize, komunikace s klienty.

Volitelné předměty:

Sociální práce a deprivované sociální skupiny, penologie a postpenitenciární péče, sociologie medicíny, sociologie rodiny a mládeže.

B. Školská a kulturní správa

Organizace a řízení kultury a školství, právní základy školské a kulturní správy, teorie kultury a kulturní práce, památková péče, management galerií a podnikání v kultuře.

Volitelné předměty:

Přestupkové řízení, public relation ve veřejné správě, práce s informacemi, samospráva a lokální politické strany.

Smysl a hlavní důvod této informace je: Jsme tu, máme určitou vizi a představu o jejím naplnění a formulovali jsme první kroky k její realizaci. Chceme, aby studium mělo hodně praktické zaměření. Proto jsme výuku připra-

vili ve spolupráci s pracovníky veřejné správy v Opavě a širším opavském regionu. Do budoucna chceme tuto spolupráci rozšířit i do případného euroregionu, hlavně do Polska.

B. Koukola a J. Kapr

Česká sociologická literatura poslední doby

Původní česká sociologická knižní produkce (a jen o knihách bude řeč) kvantitativně roste a postupně doplňuje dnes již širokou nabídku překladové literatury filozofických a zčásti i sociologických textů. Dosavadní produkce (let 1990-1995) vykazuje několik znaků, které i nadále charakterizují produkci posledních několika měsíců:

1) Specificky sociologické literatury je stále málo, většina knižních textů se pohybuje na hranicích mezi sociologií a filozofií, estetikou, historiografií, případně politickou vědou, ba teologií.

2) Chybí systematická výpověď o transformačních procesech české společnosti (knihu na toto téma připravil k vydání *Pavel Machonin*, na trhu zatím není). Chybí základní práce teoretické a neexistují zatím knihy, jež by se zabývaly dějinami sociologie vcelku nebo velkými osobnostmi světové sociologie minulosti.

3) Postupně se pokrývá potřeba popularizujících příruček a elementárních úvodů, tento typ literatury je však stále kvantitativně početný, ba převažující: o jeho potřebě není sporu, odborné monografie však stále nejsou na obzoru.

4) Dochází k žádoucím paradigmatickému diferencování sociologické obce – od „monolitního“ (většinou u dobrých autorů jen proklamovaného) marxismu se postupně přechází k formování vyhraněnějších postojů teoretických i metodologických (s jistým zpožděním dochází ke kdysi na Západě „standardním“ polarizacím scientismus – interpretativismus, hodnotová neutrálnost – politická angažovanost apod.). Tento proces je však v knižní produkci zatím reflektován jen marginálně a spíše esejisticky.

Návraty ke kořenům

V roce 1950 došlo k násilnému přetržení vývojové kontinuity české sociologie jejím administrativním zákazem. Je proto pochopitelné, že určitá část sociologické produkce se vrací k *české sociologické tradici*, k jejím nejvýznamnějším představitelům, a snaží se z této tradice vytěžit poučení i prostředky ke kultivaci *současných diskusí a sporů*. Většinou tedy

nejde o samoučelné „historizování“, ale o funkční návrat: česká sociologie byla vždycky součástí politického *milieu*, čeští sociologové byli většinou *politizujícími* mysliteli a někteří z nich otevřeli problémy, které zůstaly nedořešeny, a česká společnost (veřejný diskurs) se k nim dnes vrací jako k problémům aktuálním. Na druhé straně nejde v žádném případě o pokusy vytvářet umělou mytologii jakési (neexistující) „velké české sociologie“, která byla zničena zlými komunisty a tupými marxisty. Ti zničili „pouze“ standardní středoevropskou sociologii, která však měla šanci konkurovat sociologii polské a maďarské.

Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937), první český sociolog a první československý prezident, je vcelku pochopitelně oním referenčním bodem, k němuž se česká sociologická tradice i česká sociologická současnost vztahuje především. „Masarykiana“, masarykovská literatura, narůstá každým rokem. Konečně se přistoupilo k vydávání Masarykových *Spisů* – Ústav T. G. Masaryka pod vedením ředitele Jaroslava Opata vydal nejprve Masarykovy *Juvenilie* (Ústav TGM, Praha 1993), Masarykovy drobné studie ze 70. a 80. let minulého století: v nich je nejpatrnější vliv Augusta Comta na Masaryka, je v nich ale také (pod nepochybným vlivem Comtovým) formulováno Masarykovo pojetí vztahu sociologie a politiky, jeho vize „politiky jako praktické sociologie“. Poté vyšel třetí svazek Masarykových „prezidentských textů“ *Cesta demokracie* (Ústav TGM, Praha 1994, 420 stran), první dva svazky vyšly před půlstoletím. Ačkoliv jde většinou o texty dobově politické, za zmínku stojí Masarykův neustálý zájem o vývoj v Rusku a soustavné sledování všech fašistických a fašizujících tendencí: Masaryk již ve 20. letech dokázal přesně identifikovat vývojové tendence a globální evropská nebezpečí. Snad proto, že byl sociologem? Za poznamenání stojí také to, že se Masaryk systematicky (anonymně) věnoval recenzování beletrie, kterou od počátku svého díla do konce svých dní pokládal za podstatný zdroj sociologické informace.

Masarykovskou literaturu dobře reprezentuje práce brněnského filozofa *Lubomíra Nového* *Filosof T. G. Masaryk: Problémové skici* (Doplňek, Brno 1994, 156 stran), v níž dominuje zejména přehledová a skvěle systematizu-

jící studie psaná na okraj Masarykova spisu *Rusko a Evropa – K vnitřní logice Masarykova myšlení*. K ranému Masarykovi se vrací Radim Palouš studií *Masarykovo filosofické mládí*, která je součástí širší práce nazvané *Česká zkušenost (Komenský-Bolzano-Masaryk-Patočka)*, kterou vydalo nakladatelství Academia (1994, 176 stran). Paloušova studie (původně z roku 1948) je znamenitým komentářem k Masarykovým *Juveniliím*. Těžiště je právem položeno do Masarykova pojetí a výkladu sebevraždy – tedy klíčového tématu Masarykova. Je škoda, že Paloušův komentář nepřihlédl alespoň v poznámce k faktu, že Masarykova *Sebevraždu* vydal anglicky Anthony Giddens a opatřil ji nesmírně zajímavou předmluvou (v roce 1970). V českém překladu vyšla také kniha Gordona Skillinga *T. G. Masaryk: proti proudu – 1882-1914* (Práh, Praha 1995, 245 stran), která je a) skvělým uvedením do Masarykova způsobu myšlení v kontextu jeho veřejných a politických aktivit a b) opravdu novým pohledem na Masaryka v tom, že akcentuje jeho tzv. první život, tj. život před první světovou válkou (druhým životem je válečné období a třetím životem období Masarykova prezidentství). Základní Skillingova teze zní: I kdyby Masaryk býval v roce 1914 zemřel nebo kdyby neodešel do exilu, jeho myšlení a dílo by stálo za analýzu pro svou vlastní hodnotu. Masarykovo dílo se tedy nezhodnocuje jeho prezidentstvím, jenom se jím logicky završuje.

Snad všichni teoretizující sociologové a sociologizující filozofové v Čechách pokládají dodnes za nutné se „nějak s Masarykem vyrovnat“ – tím spíše to ale platí o myslitelích, jejichž těžiště díla spadalo časově do první poloviny našeho století a kteří většinou byli Masarykovými přímými či spíše nepřímými žáky. V poslední době vyšly tři zajímavé monografie, z nichž první (formou sborníku textů) přibližuje filozofa a sociologa mimořádně inspirativního a současně mimořádně kontroverzního – Josefa Ludvíka Fischera (1894-1973). Pod názvem *Hledání řádu skutečnosti (Sborník k 100. výročí narození Josefa Ludvíka Fischera)* v nakladatelství Masarykovy univerzity (225 stran) shrnul brněnský filozof Jiří Gabriel řadu pozoruhodných a pronikavých studií, které ukazují Fischera jako analytika krize evropské kultury (Holzbachová), jako

kritika a analytika protofašismu, fašismu a nacismu (Kudrna), jako sociologa (L. Nový) a filozofa (Šmajš, Corduas, D. Machovec, Gabriel). Fischerova „skladebná filosofie“, která je vlastně anticipací parsonsovského strukturního funkcionalismu, a skvělá analýza světů a stínů demokracie patří k tomu nejlepšímu, co česká sociologie kdy vyprodukovala – návrat je tedy pochopitelný a oprávněný. Jiří Sedlák vydal v tomtéž nakladatelství pokus o monografii zakladatele tzv. brněnské sociologické školy Inocence Arnošta Bláhy (1879-1960). Říkám „pokus“ proto, že těžiště knihy je nikoliv v analýze Bláhova sociologického díla (Bláha byl sociologiem „čistým“, na rozdíl od Masaryka nebo J. L. Fischera, kteří své filozofické kořeny, sklony a zájmy netajili), ale ve vzpomínkách přátel a v záslužném výboru z Bláhových textů. Autoři textů nejen proklamují, ale dokazují, že Bláha nebyl „provinciálním sociologem“, nýbrž sociologem, který v duchu své doby dělal „sociologii národní“ (tj. soustřeďoval se na aktuální problémy svého národního či státního společenství, např. na problém krize rodiny, psychologie města, sociální role inteligence, sekularizační procesy atd.), ale byl dokonale poučen sociologií světovou (německou, anglosaskou, zejména však francouzskou, ale také jugoslávskou, polskou, italskou a dokonce ruskou – knihy psané ve všech těchto jazycích pravidelně téměř čtyřicet let recenzoval). Konečně Šimona Löwensteinová vydala v roce 1994 v Klubu osvobozeného samizdatu (115 stran) záslužnou monografii *Filosof a moralista Emanuel Rádl (1873-1942)*. Knižce a mladé autorce recenzenti mnohé vytkli, zejména to, že nedocenila Masarykův vliv na Rádla. Jde však o text záslužný již proto, že Rádl se (na rozdíl od Bláhy a J. L. Fischera) dnes znovu čte. Rádlovo dílo, ač s těžištěm filozofickým, má několikrát rozměr sociologický – jde zejména o jeho analýzy demokracie, národa a nacionalismu (antisemitismu a xenofobie) a především vztahu Čechů k Němcům. Toto velké, traumatizující a stále aktuální téma Rádl pojednal v kontextech historických, filozofických a sociologických tak, jak bychom to dnes, z dnešního hlediska, potřebovali.

Konečně prací naprosto zásadního významu je obrovský sborník (866 stran) *Spor o smy-*

sl českých dějin (1895-1938) (nakladatelství TORST, 1995), který editor, autor předmluvy a iniciátor, *Miloš Havelka* uvozuje příznačnou větou: „Těžko bychom asi hledali v Evropě jiný národ, který by věnoval tolik intelektuálního úsilí filosoficko-historickým úvahám o sobě samém, který by po tak dlouhou dobu, vlastně už skoro více než sto padesát let, hledal hlubší zdůvodnění svého bytí, tak jako Češi“. Sborník je jakýmsi „historickým komplementem“ k obecnější diskusi o „české otázce“, již se účastnili největší i malí, pronikaví i omezení, noblesní i arogantní diskutéři – Havelka z tohoto spektra vybírá samozřejmě tu živější, tedy inspirující a noblesní část (filozof a sociolog Masaryk jako počátek, historik Pekař jako antipod a potom plejáda autorů jako Kaizl, Herben, Nejedlý, Krofta, Rádl, Fischer, Šalda, Slavík, kteří v českém národním životě kulturním i politickém opravdu něco znamenali a reprezentovali). Ale dramatickost sporu nutným výběrem oslabena není a už vůbec ne informativní hodnota sborníku. Bez nadsázky lze říci, že dnes si již bez této Havelkovy fundamentální knihy (bez jeho nápadu a obrovské heuristické práce by jí nebylo) nelze žádnou seriózní diskusi na téma „Co jsou Češi“ (otázka Jana Patočky) vůbec představit. A to se ani nemůžeme podrobněji zmínit o tom, v jak osobitěm dějinném světle se tu vyjevují témata dnes tak aktuální, jako je třeba liberalismus („učebnicový demokrat“ Masaryk jako „anti-liberál“) nebo (v teoretické rovině) vliv (jinak v Čechách téměř ignorovaného) Maxe Webera a jeho myšlenkového okruhu na české historické myšlení.

Učebnice a studijní texty

Brněnský vysokoškolský učitel *Jan Keller* je nepochybně nejcitovanějším českým sociologem. Je pro to dost důvodů – je vzdělaný, má nápady a umí psát. Ačkoliv ve své poslední knize *Dvanáct omylů sociologie* (nakladatelství SLON, 1995, 167 stran) úplně neopustil své převažující zájmy ekologické (vyslovené dříve v esejistické knize *Až na dno blahobytu*, Doplněk, 1993), soustředil se podstatně více na svůj vlastní profesní obor – na sociologii. Použil postupu nijak neobvyklého, který známe stejně tak od Pitirima Sorokina jako Stanisława Andreskiho nebo v poslední době od Petera

Bergera (v české sociologii také z drobných zlomyslných esejů Zdeňka Konopásky, který dokonce založil *Spolek na obranu společnosti proti sociologii*) – *proti sociologii* totiž použil jejích vlastních zbraní a v urputné (dozajista trochu hrané) snaze dokázat, jak moc se sociologie na svých vývojových cestách mylíla, prokázal čtenáři službu neocenitelnou – uvedl ho do několika způsobů sociologického myšlení a dokázal, že sociologie je možná spornou, ale rozhodně de facto úctyhodnou vědou o moderní společnosti. Keller pracuje s několika klíčovými pojmy a tématy, zejména s pojmem nepřiměřeného očekávání, s kriticky pojatou představou společenského života jako jednoho velkého tržiště, kde se pouze prodává a nakupuje, a s poněkud provokativní tezí, že povahu dnešního světa neurčují zájmy, ale nezáměr téměř o všechno – o lidi blízké i vzdálené, o věci veřejné a samozřejmě hlavně o přírodní prostředí. Keller je typ sociologického bojovníka, v dnešní době až s podivem rytířského, který bojuje na dvě strany: proti zbytnělému státu s jeho vševládnou byrokracií (zde je nepochybně reflektována jeho osobní a vědecká „francouzská“ zkušenost) a proti přebujelému individualismu s jeho arogantní sebestředností. Kellerova knížka, která pobuřuje, podněcuje a provokuje, na kritický sociologický ohlas ale teprve čeká. Co však je hlavní – dobře se čte a nenudí a to je v české sociologii nejen značně neobvyklé, ale z hlediska „dominantního paradigmatu“ dokonce hříšné: vznešená nuda jako by byla synonymem skutečné „vědeckosti“. Že se to „na světě“ už dávno tak nedělá, jsme zatím ve středoevropské české kotlině nevzali plně na vědomí. Takže Kellerových *Dvanáct omylů sociologie* o sociologii i o společnosti poví více než většina standardních příruček (včetně příruček západní provenience).

Kellerův *Úvod do sociologie* (SLON 1994, 250 stran, 3. vyd.), vyvolal velký zájem široké veřejnosti spíše svým učebnicovým charakterem než svým nestandardním členěním i celkově velmi originálním pojetím. Ad illstrandum uvedeme aspoň názvy kapitol: Sociologie jako produkt krize, Základní problémy přežití společnosti, Kulturní způsob řešení problémů, Základní paradigmaty sociologického myšlení. Jakoby vlastně poslední kapitolu Kellerova *Úvodu* rozvíjela publikace

Sociologické školy, směry, paradigmat (SLON, 1994, 250 s.), kterou pro řadu *Sociologické pojmosloví* uspořádal a z větší části napsal Miloslav Petrusek. Po meta-teoretickém úvodu (co jsou školy, směry a paradigmat a jak je lze typologizovat) kniha přechází k výkladu velkých a vlivných koncepcí (sociologie jako exaktní věda – neopozitivismus, behaviorismus a interakcionismus, společnost jako struktura, systém a řád – strukturální funkcionalismus, společnost jako konflikt a rozpor – kritická sociologie a neomarxismus, společnost jako význam, interpretace a smysl – fenomenologická sociologie a symbolický interakcionismus, společnost jako každodennost – etnometodologie, dramaturgická a existencialistická sociologie, naturalismus redivivus – sociobiologie a postmoderní obrat v sociologii). Jde zatím o jediné systematické, byť jenom „slovníkové“ pojednání o soudobé sociologii, jež svou informativní funkci zatím plní dobře.

Podobnou povahu má práce Ivo T. Budila *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie* (Triton, Praha 1995, 240 stran), která vykládá dějiny sociální a kulturní antropologie v úzké vazbě na sociologii a podrobně vysvětluje jednotlivé starší i nejnovější koncepce (sémiotická, kognitivní atd. antropologie). V řadě *Sociologické pojmosloví* již v roce 1993 vyšla pod redakcí Ladislava Hrdého, Václava Soukupa a Aleny Vodákové přehledová slovníková práce *Sociální a kulturní antropologie* (SLON, 157 stran), Budilova práce však překonává její slovníkovou strohost a přináší některé novější informace. Univerzita Karlova vydala práci Václava Soukupa *Dějiny kulturní a sociální antropologie* (1994, 225 stran), které jsou faktograficky cenné a poučené nejnovější literaturou. S jistotou litostí však musíme konstatovat, že česká produkce z pomezí sociologie a sociální a kulturní antropologie nesnese srovnání třeba s produkcí polskou (mám na mysli učebnici Ewy Nowické *Świat człowieka – świat kultury*, 1991 nebo skvělou provokativní práci Mariana Kempnyho *Antropologia bez dogmatów – teoria społeczna bez iluzji*, 1994).

Velkou osvětovou práci ve veřejnosti vykonala edice studijních textů nakladatelství SLON z oblasti sociální politiky a sociální práce, v níž vyšly v roce 1993 práce Oldřicha

Matouška *Rodina jako instituce a vztahová síť* (125 s.), Miloše Večeři *Sociální stát: východiska a přístupy* (103 s.), v roce 1994 Ivo Řezníčka *Metody sociální práce* (75 s.) a Petra Mareše *Nezaměstnanost jako sociální problém* (151 s.). V roce 1995 pak vyšly texty Martina Potůčka *Sociální politika* (141 s.), Oldřicha Matouška *Ústavní péče* (140 s.) a Jána Gabury a Jany Pružinské *Poradenský proces* (145 s.). Celá tato původní učebnicová řada se dobře prodává – společnost zřejmě více než po teoretické sebereflexi touží po tom, aby se věci praktické uvedly do pohybu. Všechny texty mají standardní evropskou úroveň a většinou přihlížejí ke specifickým rysům české společnosti na sklonku století.

Mezi přírodou a televizí

Zbývajících osm knižních publikací nelze seřadit podle žádného rozumného klíče – liší se totiž tématem i žánrem. Stanislav Komárek vydal v nakladatelství Vesmír soubor *Sto esejí o přírodě a společnosti* (Doudlebia a jiné fenomény), solidní svazek o 170 stranách, který shrnuje nesmírně nápadité úvahy o všem možném i nemožném – od zamyšlení nad vývojovými teoriemi přes analýzu „ruské duše“ po ministudie o sociologii vědy (o vědě jako instituci a chování vědců jako „organizačních lidí“). Komárkovy eseje jsou literárně brilantní, obsahují nepředstavitelné množství detailních i obecných informací z přírodních (zejména biologických) věd, historie a sociologie a oslňují nápaditostí a metaforičností vyjadřování. Je to velké a misty věcné i metodologicky nebezpečné tržiště skvělých nápadů, analogií a paralel, které zcela v postmoderním duchu ukazují společenský život, vztahy mezi lidmi a chování velkých sociálních systémů ze zcela nečekaných hledisek. Aniž by o „postmodernu par excellence“ ovšem šlo. Spíše jde o první knížku, jejíž autor v Čechách něco pořádně ví o sociobiologii a moderních a „postmoderních“ podobách darwinismu a k tomu navíc taky o sociologii.

Žánrově i obsahově zcela jiná je práce brněnského sociologa Ladislava Rabuše *Česká společnost stárne* (Masarykova univerzita ve spolupráci s nakladatelstvím Georgetown, Brno 1995, 192 stran). Práce se zabývá specifickými projevy „stárnoucí společnosti“ v českých pod-

mínkách, pohybuje se na pomezí demografie a sociologie a kombinuje tradiční pozitivistickou metodologii s moderními explanačními postupy. Tématem i solidností zpracování jde o práci výjimečnou, i když nikoliv bezespornou.

Bylo by jistě prohrěškem proti dobrým mravům, kdyby se v sociologii neobjevil nejfrekventovanější žánr naší doby – publicistický rozhovor. Josef Alan uspořádal do knižní podoby rozhovory, které vedl s významnými českými nebo s Čechami spjatými vědci a veřejnými osobnostmi, pod výmluvným titulem *Dialogy o občanské společnosti* (SLON, 1994, 254 stran). Knižka je rozdělena na velké a sourodé tematické celky: Demokracie a moc (např. Bělohradský, Cepl, Stráský), Politická kultura (Kroupa, Bayer), Dnešek a dějiny (Třeštík, Křen, Tigrid, Bůtora), Obrazy světa (Macura, Hlvižďala), Ekonomická transformace (Večerník, Mlčoch), Mezi Východem a Západem (Rupnik, Křen, Dienstbier). Ačkoliv nejde o sociologii „formálně čistou“, základní zorný úhel, způsob tázání a tematika jsou sociologické – ostatně kdo dnes ještě vede spor o hranice mezi disciplínami?

Zvláštní podskupinu tvoří literatura psaná autory křesťanského nebo přímo katolického zaměření, o které je nutno se zmínit již proto, že právě na ní lze nejlépe demonstrovat počátky světonázorové a teoretické plurality. Sociologickými přístupy se vyznačují dvě před nedávnem vydané práce: *Petra Fialy Katolicismus a politika (O politické dimenzi katolicismu v postmoderní době)*, která vyšla v nakladatelství CDK a Patriae (1995, 335 stran) a *Tomáše Halíka (psychologa, sociologa a katolického kněze) Věra a kultura: Pokoncilní vývoj českého katolicismu v reflexi časopisu Studie* (nakladatelství Zvon, 1995, 207 stran).

Osobitě je pojednáno téma času – sociálního a historického – v práci českého (ve Francii žijícího) historika, archeologa, filozofa a literárního vědce *Zdeňka Vašíčka Obrazy minulosti (O bytí, poznání a podání minulého času)*, která je autorovým překladem závěrečného oddílu rozsáhlé práce *L'Archeologie, L'Histoire, Le Passé*. Ani tuto práci nelze jednoznačně zařadit z hlediska vědního oboru, její metodologická i teoretická závažnost je však pro sociologii (nejen historickou) nesporná.

A konečně uvedme soubor esejů *Bohuslava Blažka Tváří v tvář obrazovce* (SLON, 1955, 200 stran), která je prvním původním českým příspěvkem k sociologii masových médií. Dominantou knížky je téma, o němž bylo diskutováno v české veřejnosti mimořádně rozsáhle a dramaticky – téma zobrazeného a mediálně transmitovaného násilí. Blažek využil své erudice sociologické i publicistické a napsal čtivou, popularizující práci, která dokáže oslovit širší publikum.

Dotek postmoderny

Nadbytkem původní literatury, která by reflektovala „postmoderní obrát“ ve filosofii a sociologii, rozhodně netrpíme. Proto je třeba přivítat náročnou, fundovanou a informovanou knihu *Stanislava Hlubíka K postmodernismu obratem k jazyku* (Albert, Boskovice, 1994, 218 s.). Autor, který se v postmoderním myšlení opravdu dobře vyzná, však informuje o té jeho stránce, kterou lze ze sociologického hlediska pokládat za poměrně málo relevantní, i když připouštíme, že bez elementární informovanosti o tom, co se stalo s jazykem (od Saussura a Wittgensteina po Derridu) nelze v postmoderně pochopit nic. Druhá knižka pochází z pera (v Kanadě žijícího) geologa *Jiřího Krupičky*, nese název *Renesance rozumu* (Český spisovatel 1994, 556 stran) a je vášnivou a fundovanou obhajobou Rozumu, dramatickou polemikou s postmoderní nákazou, je velkým odmítnutím postmoderního relativismu, cynismu, postmoderní „mlhy slov“ a nebezpečného antiscientismu. Ale text je to klidně moudrý, vyrovnaný a vyvážený, poučený na obrovské literatuře a podložený vlastní badatelskou výzkumnou prací v exaktních vědách.

Sluší se připomenout, že pravděpodobně nikoliv náhodou knihu Jiřího Krupičky uvedl jako „knihu roku“ v anketě *Lidových novin* prezident Václav Havel. Jeho veřejná vystoupení a projevy z roku 1995, souborně vydané pod názvem *Havel 95*, jsou ostatně osobitým českým příspěvkem k přemýšlení o stavu tohoto světa a této společnosti. Havel patří k tradici velkých českých moralistů, filozofujících politiků a sociologizujících myslitelů, kteří mají ještě dnes odvahu říci, že „politika je přece službou obci, je to tedy praktikovaná mravnost. A jak lépe lze dnes sloužit obci

a praktikovat mravnost než tím, že politik bude hledat v globální a globálně ohrožované civilizaci svou globální politickou odpovědnost, to znamená odpovědnost za samotné přežití lidského rodu?“. Vůbec nevylučuji, že s odstupem času se vyjeví, že jedním z důležitých českých sociologů konce tohoto století byl právě – Václav Havel. O váze sociologické výpovědi totiž nerozhoduje ani pouhé ovládnutí metodologického řemesla, ani nabubřelá teoretická

rétorika nebo postmoderní „mlha slov“, ale vážnost tématu a osobitost jeho uchopení. Nepřímým důkazem vážnosti takové myšlenky je skutečnost, že Ernest Gellner napsal velice vážně míněnou úvahu, v níž srovnává Havlovy a Masarykovy filozofické a sociologické premisy. Ale o Václavu Havlovi příště a samostatně.

Miloslav Petrusek

Sociologický časopis

Revue naší doby.

Moderní vědecký časopis, který přináší cenné informace sociologům, politologům, demografům, žurnalistům a další odborné veřejnosti.

V jednotlivých číslech naleznete:

- stati zabývající se otázkami teoretické sociologie
- stati domácích a zahraničních autorů zkoumající přechod od totalitního systému k tržní společnosti
- články věnované aktuálním problémům sociální politiky
- metodologické stati
- přehledové články
- informace ze sociologických výzkumů
- recenze a anotace odborné literatury domácí i zahraniční
- informace o dění v sociologické obci, zprávy z konferencí
- dokument - doposud nepublikovaný materiál osvětlující dění v české společnosti určité doby

Nepravidelné rubriky: Ohlasy, Ze studentských prací, Recenzní stati, Diskuse.

128 stran čtyřikrát ročně. Cena předplatného 144 Kč, jednotlivého čísla 36 Kč.

----- Zde odstříhněte -----

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

PSČ: _____

Datum: _____

Podpis: _____

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

přináší dvakrát ročně původní stati českých sociologů určené zahraničním čtenářům, stejně jako články zahraničních autorů věnované transformaci středoevropských zemí. Vychází v angličtině. Ilustracemi doprovázejí přední čeští karikaturisté.

Objednejte svým přátelům a známým v zahraničí.

Cena předplatného pro instituce 40 USD (60 DM), pro jednotlivce 34 USD (50 DM) a pro studenty 26 USD (40 DM).

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky v Praze.
Objednávky předplatného i jednotlivá čísla českého a anglického vydání zajistí redakce *Sociologického časopisu*, Jilská 1,
110 00 Praha 1. Tel. (02) 24 22 08 42.

----- Zde odstříhněte -----

Závazně objednávám

_____ výtisků

Sociologického časopisu

_____ výtisků

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

Redakce

Sociologického časopisu

Jilská 1

110 00 Praha 1

Sociological Review

2

CONTENTS

ARTICLES

Beck, U.: The Invention of the Political	131
Havelka, M., Müller, K.: Transformation Process and Modernisation Theory	143
O'Sullivan, D.: Cultural Strangers and Educational Reconstruction	159
Rabušic, L., Mareš, P.: Is Czech Society Anomic?	175

OVERVIEW ESSAY

Šubrt, J.: Modernisation Slogans and Myths in the Sociology of the Postwar Period	189
---	-----

FROM HISTORY OF THE SOCIOLOGICAL SURVEYS

Jeřábek, H.: Hadley Cantril and Robert K. Merton – two investigations of the remarkable influence of the radio broadcasts „Invasion from Mars” and „War Bond Drive”	199
---	-----

DISCUSSION	213
------------	-----

REVIEWS	223
---------	-----

NEWS AND INFORMATION	243
----------------------	-----

ANNOTATIONS	249
-------------	-----

Sociologie *časopis*

PE 4584

2

OBSAH

STATI

Beck, U.: Nalézání politična	131
Havelka, M., Müller, K.: Procesy transformace a teorie modernizace	143
O'Sullivan, D.: Kulturní cizinci a rekonstrukce školství	159
Rabušic, L., Mareš, P.: Je česká společnost anomická?	175

PŘEHLEDOVÁ STAŤ

Šubrt, J.: Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody	189
---	-----

Z DĚJIN SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Jeřábek, H.: Hadley Cantril a Robert K. Merton – dva výzkumy mimořádného působení rozhlasového vysílání: „Invasion from Mars“ a „War Bond Drive“	199
--	-----

DISKUSE

Mosty, propasti a jedno řemeslo (J. Řehák)	213
Nastavit kritické zrcadlo (A. Rašek)	217
Také sociologie má svůj trh (J. Večerník)	220

RECENZE

J. Keller: Dvanáct omylů sociologie (S. Hubík)	223
L. Rabušic: Česká společnost stárne (J. Rychtaříková)	226
M. Otáhal: Opozice, moc, společnost 1969-1989 (J. Dobeš)	228
Sborník prací filosofické fakulty brněnské university G 36; E. Urbánek (ed.): Proměny současné sociologie (M. Petrusek)	233
K. Kaser: Hirten, Kämpfer, Stammeshelden: Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats (J. van Leeuwen-Turnovcová)	235
E. Davidová: Cesty Romů – Romano drom 1945-1990 (V. Srb)	239

ZPRÁVY A INFORMACE

ANOTACE	249
---------	-----

